

ERASMVS
BIBLIOTEKA

Eric J.
Hobsbawm

Nacije
i nacionalizam

Eric J. Hobsbawm jedan je od najznačajnijih povjesničara današnjice. Rođen je u Aleksandriji 1917. g., školovao se u Beču i Berlinu, a doktorirao na Sveučilištu Cambridge u Velikoj Britaniji. Profesor je emeritus ekonomije i socijalne povijesti na Birkbeck Collegeu Londonskog sveučilišta. Napisao je cijeli niz knjiga, među kojima su *Bandits* (1969), *Revolutionaries* (1973), *The Age of Capital* (1975), *The Invention of Tradition* (s T.Renger, 1983), *Worlds of Labour* (1984) i *The Age of Empire* (1987). Kod nas je do sada prevedena njegova knjiga *Doba revolucije* (1987). Profesor Hobsbawm živi u Londonu.

Eric J. Hobsbawm / NACIJE I NACIONALIZAM

ERASMVS
BIBLIOTEKA

4

Urednica
VESNA PUSIĆ

Naslov originala

Eric J. Hobsbawm
Nations and Nationalism since 1780
Programme, myth, reality
Cambridge University Press,
Cambridge 1990

ERIC J. HOBSBAWM

NACIJE
I
NACIONALIZAM

Program, mit, stvarnost

NOVLI
LIBER

Zagreb 1993.

Izdavač

Novi Liber, Zagreb

Copyright © E. J. Hobsbawm 1990.

Za izdavača

Slavko Goldstein

Prijevod

Nata Čengić

Lektor i korektor

Blanka Kroflin

Likovna oprema

Ivan Antonović

Tehnički urednik

Robert-Jurica Krajačić

Objavlivanje ove knjige na hrvatskom jeziku pomogli su:
Central and East European Publishing Project, Oxford
Zaklada Otvoreno društvo – Hrvatska

KAZALO

<i>PREDGOVOR</i>	VII
<i>BILJEŠKA O PISCU</i>	XI
<i>prof. dr. Mirjana Gross</i>	
<i>UVOD</i>	1
1 NACIJA KAO NOVA POJAVA: OD REVOLUCIJE DO LIBERALIZMA	17
2 PUČKI PROTONACIONALIZAM	51
3 GLEDIŠTE VLASTI	87
4 TRANSFORMACIJA NACIONALIZMA, 1870–1918.	111
5 VRHUNAC NACIONALIZMA, 1918–1950.	143
6 NACIONALIZAM KONCEM DVADESETOG STOLJEĆA	177
<i>KAZALO IMENA I POJMOVA</i>	208
<i>Dubravko Štiglić</i>	

PREDGOVOR

Jedna je od neodoljivo privlačnih osobina društvenih i povijesnih znanosti i u tome, što se one, između ostalog, bave istim temama kojima se bavi i praktična politika, ali im je cilj razumijevanje i spoznavanje, a ne upotreba i iskorištavanje. Na praktično političkoj razini ove teme su zanimljive za svakog čovjeka i čitaoca jer ih susreće u svakodnevnom životu i jer određuju društvenu okolinu u kojoj se kreće i živi. U politici one imaju svoju određenu, neposrednu primjenu: to su ili problemi koje treba riješiti, ili institucije s kojima treba poslovati, ili političke parole s kojima se ide na izbore, ili prošlost u koju treba vjerovati i njome se ponositi, ili zakoni koje treba poštivati..... U znanosti, naprotiv, tim istim temama pristupa se impersonalno. One su od interesa zato što su toliko značajne za život i samorazumijevanje jednog društva, ali same po sebi ne služe niti jednom praktičnom cilju, već samo razumijevanju fenomena koji se izučava. Tek prevedene u socijalnu i političku akciju znanstvene spoznaje dobivaju svoju pragmatičnu relevantnost. Relativna odmaknutost znanstvene spoznaje u društvenim znanostima od intervencije u svakodnevnicu čini znanost mnogo manje opasnom po društvo od politike. Znanstvena metoda kojoj podliježe svaka znanost racionalno utemeljuje njezine spoznaje i nameće univerzalno važeće strukture i pravila, koja i najemotivnijoj temi bitno umanjuju eksplozivni naboj. Ova kombinacija distance, univerzalnosti i metode omogućava znanosti da se bavi društvenim i povijesnim fenomenima i procesima koji su na praktično političkoj razini zamagljeni mitovima i strastima. Promoviranjem svoje spoznaje znanost na posredni način doprinosi umirivanju i razbistravanju zgusnutih emocija i time nudi jasniju sliku i samoj svakodnevici.

Iako usmjerene na isti tip tema, znanost i politika dovode istovremeno ista konkretna pitanja u respektivne fokuse svog interesa samo sporadično i slučajno. Znanost usmjerava svoj interes po vlastitoj logici i prednjači pred politikom u broju i spektru tema. Povremeno se, međutim, događa da neka tema koju je znanost smatrala sporednom ili teorijski apsolviranom, izbije u središte života društva novom žestinom i nametne se ne samo kao tema od znanstvenog interesa, već i kao preduvjet za

bavljenje većinom drugih teorijskih pitanja. Nacije i nacionalizam su u posljednjoj dekadi dvadesetog stoljeća takva jedna tema. Velike preobrazbe koje su se 1989. godine probile na površinu u Istočnoj i Srednjoj Evropi aktualizirale su pitanja nacionalnog identiteta, nacionalne kompeticije i nacionalne netrpeljivosti kao prvorazredno političko i socijalno pitanje. Kao što su analitičari istočnoevropskih *realnih socijalizama* ostali zatečeni brzinom i lakoćom prvih odlučnih koraka njihova urušavanja, tako je i eksplozija nacionalne svijesti i nacionalizma preduhitrla društvene znanosti u njihovoj konceptualizaciji u novom historijskom kontekstu. Nacionalni identitet, nacionalni simboli i sama nacija u ovom su svom proboju postali političke teme i političke kategorije mnogo prije nego što je o njima povedena široka, ozbiljna i racionalna znanstvena rasprava. Ti fenomeni su promišljeni u svojim ranijim izdanjima, s kraja XVIII. stoljeća, kraja XIX. stoljeća i prve polovice XX. stoljeća. No kao suvremene fenomene prije ih je prihvatila politika nego znanost. Tako su ove, već i po svojoj prirodi osjetljive teme i podložnije osjećajima i strastima nego razumu, dovedene na javnu scenu u svom potencijalno najeksplozivnijem obliku: u funkciji političkih ciljeva. To je potrebu za ponovnim oživljavanjem znanstvene rasprave o njima učinilo još većom i akutnijom. U neujednačenoj međugri znanosti i stvarnosti, ili znanosti i politike, na pitanju nacionalnog politika je u ovom slučaju pretekla znanost.

Knjiga *Nacije i nacionalizam* želi ispraviti tu neravnotežu i unijeti distancu, univerzalnost i metodu u raspravu o nacionalnom. Tom je knjigom jedan od najslavnijih živućih historičara, Eric Hobsbawm, otvorio znanstvenu raspravu o genezi nacionalnog identiteta i o nacionalizmu. Ovoga puta ta je rasprava započela u novom kontekstu post-komunističke Evrope: u Istočnoj Evropi je, s jedne strane, došlo do novog nacionalnog poleta, dok s druge prijete opasnost da ideja nacije ispuni ispražnjeno diktatorsko mjesto koje je na tim prostorima nekada zauzimala ideologija. Knjiga koja je pred nama ne želi ujedno i zaključiti raspravu koju otvara. Njezino je značenje dvostruko, i sa stanovišta fenomena koji izučava i sa stanovišta čitaoca, posebno našeg čitaoca, životno i intelektualno uronjenog u taj fenomen. U njoj su određene povijesne koordinate nacije i pokazano je da se ona kao fenomen javlja relativno nedavno, zajedno s idejom

građanskog društva u vrijeme francuske revolucije. U smislu u kojem mi danas razumijemo naciju i u kojem ona inspirira suvremene ljudske težnje i strasti, ona ne postoji duže od dvjestotinjak godina. Ta je činjenica bitna za njezino razumijevanje kao historijski nove pojave. Često kolokvijalno uvjerenje, proizašlo iz aktualne snage i proširenosti nacionalne identifikacije, o *uječnosti* nacija time je skinuto s dnevnog reda ozbiljnih rasprava. Druga je značajka ove knjige upravo u tome da ona želi pokrenuti znanstvenu raspravu o naciji i nacionalizmu, tj. inspirirati, provocirati i zainteresirati vodeće svjetske umove u društvenim i povijesnim znanostima da usmjere svoju pozornost na taj fenomen za koji, "... znamo što je kad nas ne pitate, ali ga ne možemo brzo objasniti niti definirati." Među mnoge razlike između znanstvenog i praktično političkog bavljenja nekom temom ubraja se i to da u znanstvenim raspravama nema pobjednika. Ili, gledano iz druge perspektive, u znanstvenim raspravama pobjednici su svi oni koji su se svojim mišljenjem uspjeli makar i korak približiti boljem upoznavanju i razumijevanju samog fenomena. Početak takve rasprave temeljna je namjera ove knjige.

Ovaj hrvatski prijevod knjige *Nacije i nacionalizam* u izdanju Novog Libera nije identičan svom engleskom originalu koji je 1990. objavila Cambridge University Press. U proljeće 1992. autor je napisao novu verziju 6. poglavlja, koja se u ovom hrvatskom izdanju prvi put objavljuje. Brzina događanja i intenzitet oživljavanja nacionalnih osjećaja u Istočnoj Evropi, uključujući i Hrvatsku i cijelo područje nekadašnje Jugoslavije, ponukali su i samog autora da ponovno promisli i donekle modificira zaključke do kojih je došao tri godine ranije. Otvorenost za nove argumente i spremnost da se vlastiti zaključci uvijek ponovno dovede u pitanje, najbolji je putokaz raspravi o nacijama i nacionalizmu kakva se želi pokrenuti ovom knjigom.

Eric Hobsbawm zaključuje svoju studiju tezom da je sama činjenica što su se historičari počeli baviti izučavanjem nacije i nacionalizma znak da su ti fenomeni prošli svoju kulminaciju.

* Walter Bagehot, *Physics and Politics*, London 1887; citirano prema E.Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, str. 3.

Njihovo zlatno doba bio je konac devetnaestog stoljeća. Kao uređujući princip svijeta danas su oni, bez obzira na povremene erupcije, u opadanju i povlačenju. Autor ovu svoju tezu potkrepljuje navodeći Hegelovu misao o tome da Minervina sova koja donosi mudrost izlijeće u suton. Za nas je možda manje važno da li se radi o sutonu fenomena, a važnije da se u njihovom razmatranju nikada ne zanemari mudrost.

Vesna Pusić

Bilješka o piscu

Eric John Ernest Hobsbawm rođen je 9. lipnja 1917. u Aleksandriji. Škole je polazio u Beču i Berlinu a doktorirao je na sveučilištu u Cambridgeu. Bio je predavač, izvanredni profesor a zatim i redovni profesor ekonomske i socijalne povijesti na Birbeck Collegeu Londonskog sveučilišta te član nastavnog zbora King's Collegea na sveučilištu u Cambridgeu. Emeritiran je 1982. Od 1976. član je Britanske akademije. Predavao je na brojnim evropskim i izvanevropskim sveučilištima i počasni je doktor nekoliko sveučilišta (Stockholm, Chicago, East Anglia) te počasni član Američke i Mađarske akademije znanosti i umjetnosti.

Tradicionalna historijska znanost oblikovana u 19. stoljeću bavila se djelatnošću elitâ, pojedinaca i grupa koje su imale glavnu ulogu u društvu. Bila je to u različitim varijantama politička historija, odnosno *intellectual history* u Velikoj Britaniji i SAD, *Geistesgeschichte* u Njemačkoj ili pozitivistički usmjerena historija u Francuskoj. Ta je historiografija pričala o idejama i namjerama istaknutih osoba, često onih na čelu država, o pojedinim neponovljivim događajima koje su autori smatrali vrijednima da ih potomstvo zapamti. Precizirane i razrađene metode, uglavnom kao tehnički postupci, odgovarali su takvom načinu istraživanja. Već na prijelomu stoljeća izrastali su uvjeti za napuštanje tog tipa historiografije. No tek u godinama nakon II. svjetskog rata pojavila se "nova" historija, pri čemu je avangardnu ulogu imala grupa francuskih povjesničara okupljena oko časopisa *Annales*. Oni su izazvali previranja u evropskoj i američkoj historiografiji i različite odgovore pri traženju novih putova u pojedinim nacionalnim historiografijama, a i u internacionalnim razmjerima nastale su struje i "škole" sa sličnim shvaćanjima.

"Nova" je historija istupila kritički prema elitama koje su u prošlosti imale monopol na značaj istraživanja i na nastavu povijesti. Izazovi vrijednostima i pretpostavkama tradicionalne historiografije bili su vrlo različiti. No svima je bilo zajedničko uvjeravanje, koje se pretočilo u znanstvene rezultate, da mjesto "junakâ" tradicionalne historije (vladara, ministara, diplomata, generala) u istraživanju i prezentaciji moraju zauzeti oni kojima se uvijek vladalo, *outsideri*, vječni gubitnici, "mali ljudi",

dakle širi slojevi ili "mase". Nova je historija željela napustiti površnu priču i baviti se "dubinama" (*history in depth* ili *history from buttom up*), tj. istraživati društvene strukture, procese i institucije te obrasce "dugoga trajanja". Entuzijazam je obuhvatio mnoge povjesničare koji su na taj način pokušali prevladati tradicionalna ograničenja svoje struke.

To je previranje trajalo od kraja pedesetih do sedamdesetih godina. Osamdesetih se godina već pokazalo da suprotnosti između tradicionalnog i inovativnog pristupa historijskoj znanosti više nisu tako velike. Došlo je do "otrežnjenja" koje i opet ima različite oblike. Uglavnom riječ je o prijelazu od oslona prije svega na sociologiju prema antropologizaciji historiografije ili, drugim riječima, od interesa za društvene, ekonomske, političke i kulturne promjene na pokušaje istraživanja iskustava ljudi s vlastitom okolinom i povijesnim promjenama, njihovih vjerovanja, običaja, ponašanja.

Hobsbawm pripada grupi avangardnih socijalnih povjesničara-marksista, koja je imala znatan utjecaj na razvoj socijalne historije u Velikoj Britaniji i drugdje a pokrenula je 1952. časopis *Past and Present*. To nije marksistički organ, nego središte diskusije o širenju tema istraživanja i o značenju socijalne historije i o novim pristupima istraživanju.

Hobsbawm je jedan od najpoznatijih autora koji su svojim radovima željeli pojačati istraživanja društvenih procesa i struktura te širih slojeva. Jedan od obrazaca za nekonvencionalni pristup istraživanju danas toliko popularne teme o marginaliziranim društvenim grupama jesu njegova djela o "primitivnim buntovnicima" u kojima je opisao život ustanikâ i banditâ i nastojao objasniti uzroke sukoba i kolektivnih akcija, motivacije i ciljeve.¹

Hobsbawm je imao pionirsku ulogu pri pokretanju diskusije o "socijalnoj" historiji. Postavio je na dnevni red razlikovanje između "socijalne" historije (*Social History, Sozialgeschichte*) kao jedne od poddisciplina historijske znanosti (uz ekonomsku, političku i kulturnu) te historije "društva" (*History of Society, Gesellschaftsgeschichte*) kao koncept sinteze, tj. usmjerenja

¹ *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*, 1. izd. Manchester 1959; *Bandits*, London 1969; *Captain Swing* (s Georgeom Rudeom), London 1969.

prema što je moguće obuhvatnijoj analizi povijesnih društava. Shvaćao je dakle predmet historijske znanosti kao složeno jedinstvo dimenzija što ih je trebalo istraživati specijalnim poddisciplinama ali i s aspekta njihove međusobne povezanosti na putu prema *History of Society*.² Ta orijentacija želi obratiti pažnju prije svega nadindividualnim strukturama i procesima te nastoji istraživati fenomene duljega trajanja a ne samo one koji podliježu brzim promjenama. Uvjet za uspjeh toga programa bilo je, dakako, širenje istraživanja na nova područja društvenoga života i na nove teme. Zato je taj tip historijske znanosti i dobio naziv "nova" historija.

Hobsbawm je 1971. konstatirao spletove istraživačkih pitanja koja su tada već bila postavljena a trebalo je na toj osnovi nastaviti na putu prema *History of Society*. To su: demografske i obiteljske veze, povijest gradova, klasa i društvenih grupa, mentaliteta ili kolektivne svijesti odnosno "kulture" u antropološkom smislu, preobrazba društva (primjerice modernizacija i industrijalizacija), socijalni pokreti i prosvjedi. Takva su istraživanja najprije smatrana subverzivnim prema etabliranim institucijama. U Velikoj Britaniji i u Saveznoj Republici Njemačkoj neki su povjesničari izričito kritizirali vlastito društvo u nastojanju da "pedagoški" djeluju na suvremenike. Međutim, ugođaj koji se izrazio 1968. ubrzo je nestao. Došlo je do prave eksplozije ispitivanja novih tema i područja i sve više povjesničara bavilo se "socijalnom" historijom koja je na taj način izgubila svoj protestni značaj (tamo gdje ga je uopće imala) i etablirala se na brojnim sveučilištima i institutima.

"Socijalni" povjesničari istraživali su sve više dimenzija zbilje pa je to šarenilo postalo nepregledno i osjećala se potreba socijalno-historijski usmjerenih sintetskih pokušaja. Međutim, francuska *histoire totale*, Hobsbawmova *History of Society* ili *Gesellschaftsgeschichte* njemačke Bielefeldske "škole" nije se u praksi mogla ostvariti. Zato je i Hobsbawm izrazio svoje razočaranje što ne postoje djela koja bi se mogla identificirati kao *History of Society*. U svakom slučaju to je mišljenje odigralo svoju ulogu kao "ideja vodilja" a "socijalna" historija preobrazila

² E.J. Hobsbawm, *From Social History to the History of Society*, u: F. Gilbert, St. Graubard (ur.), *Historical Studies Today*, New York 1972.

je historijsku znanost u cjelini, iako je naišla na znatne probleme i ograničenja.

Na tom putu Hobsbawm je imao vidnu ulogu pogotovu svojom knjigom o razdoblju revolucija 1789–1848.³ Nije više riječ o manje ili više obuhvatnoj interpretaciji niza događaja jednoga revolucionarnog razdoblja. Osnovno je istraživačko pitanje kako "dvojna" revolucija, tj. velika francuska revolucija i industrijska revolucija mijenjaju društvene strukture, u kakvom su međusobnom odnosu i kako utječu na različite evropske regije, a i šire. Rezultati istraživanja obuhvaćaju ekonomske, socijalne, političke i kulturne spletove, otvaraju nove vidike i daju inspiracije za inovacije. Model "dvojne" revolucije prihvaćen je od mnogih povjesničara koji su pisali o specifičnostima spleta industrijske i političke revolucije, odnosno o posljedicama njihove fragmentarne pojave ili nedostatka u pojedinim zemljama ili regijama. Nastavljajući rad na "velikim temama" evropske povijesti 19. stoljeća, Hobsbawm je napisao još dvije knjige o razdoblju liberalnog kapitalizma te imperijalizma do 1918.⁴ Kako ističe u predgovoru knjizi *Doba kapitala*, namjera mu je "stvaranje opće historijske sinteze" koja bi mogla pomoći "u traženju korijena sadašnjeg vremena".⁵

Hobsbawm je vrlo poznat po svojoj publicističkoj djelatnosti kojom je sudjelovao u diskusijama o važnim temama suvremenog društva.

³ E.J. Hobsbawm, *Doba revolucije*, Zagreb 1987 (1. izdanje na engleskom 1962). Na XIV. međunarodnom kongresu historijskih znanosti u San Franciscu, Hobsbawm je u povodu 200-godišnjice američke revolucije obavijestio kako povjesničari na temelju empirijskog istraživanja pojedinih revolucija pokušavaju doprijeti do stupnja teorije i kakve se poteškoće pritom javljaju. E.J. Hobsbawm, *Revolucija*, Časopis za suvremenu povijest, II–III 1976, 51–80.

⁴ E.J. Hobsbawm, *Doba kapitala 1848–1875*, Zagreb 1989 (1. izdanje na engleskom 1975); isti autor, *The Age of Empire*, London 1987.

⁵ Važniji Hobsbawm-ovi radovi od kojih su neki naišli na veliki interes jer su inspirativni za inovacije jesu: *Industry and Empire*, London 1968 (britanska ekonomska historija); *The Invention of Tradition* (uredio s T. Rangerom), 1983; *Worlds of Labour*, 1984; *Politics of a Rational Left* (analiza Laburističke stranke), 1989; *Echoes of the Marseillaise*, 1990.

Uvod

Zamislimo da jednoga dana, po završetku nuklearnog rata, na naš, sada mrtav planet sleti međugalaktički povjesničar, ne bi li ispitao uzrok te daleke katastrofice koju su zabilježili senzori u njegovoj galaksiji. On ili ona – ne želim ulaziti u pitanje fiziološke reprodukcije vanzemaljaca – zaviruje u zemaljske knjižnice i arhive koji su ostali sačuvani, jer je visokorazvijeno nuklearno oružje bilo namijenjeno uništavanju ljudi, a ne materijalnih dobara. Proučivši ih, naš će promatrač zaključiti da je posljednja dva stoljeća povijesti ljudske vrste na planetu Zemlji nemoguće shvatiti ukoliko se bar donekle ne shvati termin "nacija" i iz njega izvedena frazeologija. Ovaj termin po svemu sudeći izražava nešto vrlo važno u međuljudskim odnosima. No, što točno? U tome je tajna. Istraživač je vjerojatno pročitao Waltera Bagehota, koji je povijest 19. st. prikazao kao povijest "izgradnje nacija", ali koji je također primijetio sa sebi svojstvenim zdravim razumom: "Znamo što ona jest kad nas ne pitate, ali ne možemo je na brzinu objasniti ili definirati."¹ To možda vrijedi za Bagehota i za nas, ali ne i za povjesničare iz drugih galaksija koji ne posjeduju ljudsko iskustvo koje po svemu sudeći ideju "nacije" čini tako uvjerljivom.

Mislim da bi danas bilo moguće, zahvaljujući literaturi napisanoj u posljednjih petnaest do dvadeset godina, takvom povjesničaru dati kratak popis knjiga koje bi mu (ili joj) pomogle pri takvoj analizi, i koje bi dopunile "Nationalism: A Trend Report and Bibliography" A. D. Smitha², koji sadrži većinu referenci na tom području do tada. To ne znači da bi valjalo preporučiti sve ono što je napisano u ranijim razdobljima. Naš bi popis literature sadržavao vrlo malo tekstova napisanih u klasičnom razdoblju liberalizma 19. stoljeća. Razlozi za to trebali bi biti razjašnjeni u drugom dijelu teksta, no također i stoga što se u to vrijeme pisalo uglavnom u nacionalističkom i rasističkom tonu. A ponajbolja su djela nastala u to vrijeme u stvari vrlo kratka, poput dijelova koji se odnose na tu temu u *Razmatra-*

¹ Walter Bagehot, *Physics and Politics* (London, 1887), str. 20-21.

² A. D. Smith, "Nationalism: A Trend Report and Bibliography" u *Current Sociology* XXI/3, Hag i Pariz, 1973. Vidi i bibliografije u *Theories of Nationalism* (London, drugo izdanje 1983) i *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford, 1986) istog autora. Profesor Anthony Smith je trenutno glavni vodič u ovom polju za tekstove na engleskom jeziku.

*njima o predstavnčkoj vladavini Johna Stuarta Milla ili znamenitog predavanja Ernesta Renana Što je nacija?*³

Popis literature sadržavao bi i neke povijesno nužne tekstove, te neke neobavezne, iz prvog važnijeg pokušaja da se predmet analizira nepristrano, a to su značajne i potcijenjene debate marksista Druge internacionale o "nacionalnom pitanju", kako su ga nazivali. Kasnije ćemo vidjeti zašto su se najbolji umovi međunarodnog socijalističkog pokreta – koji je sadržavao nekoliko izuzetno moćnih intelekata – bavili ovim pitanjem: Kautsky i Luxemburg, Otto Bauer i Lenjin, da navedemo samo neke.⁴ Na popisu bi se vjerojatno našlo nešto od Kautskog, sasvim sigurno *Die Nationalitätenfrage* Otta Bauera, no trebao bi sadržati i Staljinov *Marxizam i nacionalno i kolonijalno pitanje*, ne toliko zbog skromnih, mada ne i zanemarivih – iako uglavnom neoriginalnih – intelektualnih zasluga, koliko zbog političkog utjecaja.⁵

Po mom sudu, malo bi djela iz doba poslije I. svjetskog rata, doba Carletona B. Hayesa i Hansa Kohna⁶, koji su nazvani "dvoicom utemeljitelja" akademskog proučavanja nacionalizma, zaslužilo da se nađe na popisu. Posve je prirodno da taj predmet privlači pažnju u vrijeme kad se geografska karta

³ Ernest Renan, *Qu'est ce que c'est une nation?* (Conférence faite en Sorbonne le 11 mars 1822) (Pariz, 1882); John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government* (London, 1861), poglavlje XVI.

⁴ Zgodan uvod, koji sadrži i izbor iz tekstova vodećih marksističkih autora toga doba jest Georges Haupt, Michel Lowy i Claudie Weill, *Les Marxistes et la question nationale 1848 -1914* (Pariz, 1974). Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Beč, 1904, drugo izdanje iz 1924. sadrži važan novi uvod), kako se čini, iz nepoznatih razloga nije preveden na engleski. Recentni je pokušaj Horace B. Davis, *Toward a Marxist Theory of Nationalism* (New York, 1978).

⁵ Tekst iz 1913. izdan je zajedno s kasnijim tekstovima u Josif Staljin, *Marxism and the National and Colonial Question* (London, 1936) u knjizi koja je imala znatnog utjecaja, ne samo među komunistima, posebno u zavisnom svijetu.

⁶ Carleton B. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism* (New York, 1931) i Hans Kohn, *The Idea of Nationalism. A Study in Its Origin and Background* (New York, 1944) sadrže vrijedne povijesne materijale. Izraz "utemeljitelji" potječe iz vrijednog istraživanja filološke i konceptualne povijesti, A. Kemiläinen, *Nationalism. Problems Concerning the Word, the Concept and Classification* (Jyväskylä, 1964).

Evrope po prvi – a kako se ispostavilo i jedini – put mijenja po principu nacionalnosti, i kad frazeologiju evropskog nacionalizma prihvaćaju novi pokreti za oslobođenje kolonija ili za priznanje prava Trećeg svijeta, kojem je barem Hans Kohn poklonio dosta pažnje.⁷ Osim toga, nema sumnje da djela iz tog perioda sadrže masu materijala koji se zasniva na ranijoj literaturi, pa si tako istraživač može uštedjeti podosta čitanja primarne literature. Glavni je razlog zastarjelosti tolikih tekstova u tome što su glavnu inovaciju tog razdoblja, koju su uzgred rečeno anticipirali marksisti, svi osim nacionalista prihvatili kao opće mjesto. Nacije, kao što danas znamo – a tom su saznanju znatno pridonijela nastojanja iz razdoblja Hayesa i Kohna – nisu, kao što je mislio Bagehot, "stare kao povijest".⁸ Sama riječ u svom današnjem značenju nije starija od 18. st., ako zanemarimo pokojeg predšasnika. Akademska se literatura na temu nacionalizma umnožila, no ne i znatno unapredovala tijekom sljedećih desetljeća. Po mišljenju bi nekih djelo Karla Deutscha, koji naglašava ulogu komunikacije u formiranju nacija, predstavljalo značajan doprinos, ali se meni taj autor ne čini nezaoibilaznim.⁹

Nije posve jasno zašto je literatura koja obrađuje nacije i nacionalizam ušla u tako plodnu fazu prije dvadesetak godina, no to si pitanje ionako postavljaju samo oni koji vjeruju da je do toga došlo. To mišljenje nije općeprihvaćeno. Problem će biti obrađen u posljednjem poglavlju, no ne vrlo detaljno. U svakom slučaju, po mišljenju ovog autora, broj djela koja uistinu rasvjetljavaju pitanje što su to nacije i nacionalni pokreti i kakvu ulogu imaju u povijesnom razvoju veći je u razdoblju 1968-1988. nego u bilo kojem prethodnom, dvostruko dužem razdoblju. U daljem bi tekstu trebalo postati jasno koje od njih smatram posebno zanimljivima, no možda bi bilo zgodno navesti nekoliko značajnih naslova, među koje autor uključuje samo jedan od svojih tekstova na tu temu.¹⁰ Ovaj kratki popis može

⁷ Vidi njegov *History of Nationalism in the East* (London, 1929); *Nationalism and Imperialism in the Hither East* (New York, 1932).

⁸ Bagehot, *Physics and Politics*, str. 83.

⁹ Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Enquiry into the Foundations of Nationality* (Cambridge MA, 1953).

¹⁰ To su, osim poglavlja koja obrađuju taj predmet u *The Age of Revolution*

poslužiti za upoznavanje s područjem. Autori su navedeni abecednim redom, s izuzetkom Hrocha čije je djelo označilo novo razdoblje u analizi sastava pokreta za nacionalno oslobođenje.

Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe* (Cambridge, 1985). Ovdje su sabrana otkrića iz dva djela koja je autor izdao u Pragu 1968. i 1971.

Anderson, Benedict. *Nacija: zamišljena zajednica* (Školska knjiga, Zagreb, 1990; prijevod djela *Imagined Communities*, London, 1983)

Armstrong, J. *Nations before Nationalism* (Chapel Hill, 1982)

Breuilly, J. *Nationalism and the State* (Manchester, 1982)

John W. Cole i Eric R. Wolf. *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (New York i London, 1974)

J. Fishman (ur.) *Language Problems of Developing Countries* (New York, 1968)

Ernest Gellner. *Nations and Nationalism* (Oxford, 1983)

Hobsbawm, E. J. i Ranger, Terence (ur.) *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983)

Smith, A. D. *Theories of Nationalism* (drugo izdanje, London, 1983)

Szűcs, Jenő. *Nation und Geschichte: Studien* (Budimpešta, 1981)

Tilly, C. (ur.) *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton, 1975)

Ne mogu odoljeti a da im ne dodam i briljantan esej koji je napisan sa stanovišta subjektivne identifikacije s "nacijom", no

1789-1848 (1962), *The Age of Capital 1848-1875* (1975) i *The Age of Empire 1875-1914* (1987): "The attitude of popular classes towards national movements for independence" (Celtic parts of Great Britain) u *Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et Structures Sociales, Mouvements nationaux d'indépendance et classes populaires aux XIXe et XXe siècles en Occident et en Orient*, u dva toma, (Pariz, 1971), knjiga I, str. 34-44; "Some reflections on nationalism" u T. J. Nossiter, A. H. Hanson, Stein Rokkan (ur.) *Imagination and Precision in the Social Sciences: Essays in Memory of Peter Nettl* (London, 1972, str. 385-406); "Reflections on 'The Break-Up of Britain'" (*New Left Review*, 105, 1977); "What is the worker's country?" (pogl. 4 u mojem *Worlds of Labour*, London, 1984); "Working-class internationalism" u F. van Holthoorn i Marcel van der Linden (ur.), *Internationalism in the Labour Movement* (Leiden, New York, Copenhagen, Köln, 1988, str. 2-16).

s rijetkim osjećajem za njezin historijski kontekst i prilagodljivost, "When Was Wales?" Gwyn A. Williams u mojoj knjizi *The Welsh in Their History* (London i Canberra, 1982).

Većina se ovih djela bavi pitanjem što je to uopće (ili konkretno) nacija? Jer osnovna je karakteristika ovog načina klasificiranja skupina ljudskih bića ta da se, usprkos tvrdnjama onih koji joj pripadaju da je ona na određene načine primarna i fundamentalna za socijalnu egzistenciju pa čak i individualnu identifikaciju svojih članova, ne može iznaći zadovoljavajući kriterij po kojem bi se odredilo koji od brojnih ljudskih kolektivita zaslužuje da ga se tako nazove. To nas samo po sebi i ne treba iznenaditi, jer ako u 'naciji' vidimo pridošlicu koja se tek nedavno javila u povijesti ljudske rase, produkt specifičnih, i neizbježno lokaliziranih ili regionalnih, povijesnih konjunktura, bilo bi za očekivati da će se ona javiti, barem u početku, u nekoliko naseljeničkih kolonija, a ne u populaciji ravnomjerno raspoređenoj širom svijeta. No, problem je u tome da se promatraču ni na koji način ne može objasniti kako da *a priori* razlikuje naciju od drugih entiteta, kao što mu možemo objasniti kako da prepozna neku pticu ili da razlikuje miša od guštera. Kad bi promatranje nacija bilo slično promatranju ptica bilo bi vrlo jednostavno.

Često se pokušavaju utvrditi objektivni kriteriji za status nacije, ili objasniti zašto su određene grupe postale "nacijama" a druge nisu, a pokušaji se baziraju na pojedinačnim kriterijima poput jezika ili etniciteta, ili pak na kombinaciji kriterija kao što su jezik, zajednički teritorij, zajednička povijest, kulturne značajke ili slično. Staljinova definicija je vjerojatno najpoznatija definicija tog tipa, no nipošto nije i jedina.¹¹ Sve su takve objektivne definicije neuspješne, a razlog je očit: budući da se samo neki pripadnici velike klase entiteta koji odgovaraju takvoj definiciji mogu uvijek opisati kao "nacije", iznimke je lako naći. Bilo da slučajevi koji odgovaraju definiciji očito nisu (ili barem još nisu) "nacije" niti imaju nacionalnih aspiracija, bilo da "nacije" koje to bez svake sumnje jesu ne udovoljavaju

¹¹ "Nacija je kroz povijest razvijena, stabilna zajednica jezika, teritorija, ekonomskog života i psihološkog ustrojstva koja se manifestira u kulturnom zajedništvu." Josif Staljin, *Marxism and the National and Colonial Question*, str. 8. Original je napisan 1912.

kriteriju ili kombinaciji kriterija. Kako bi i moglo biti drukčije, kad danas pokušavamo ugurati entitete koji su historijski novi, koji tek nastaju i mijenjaju se, i koji dan-danas nisu uopće univerzalni, u okvir stalnosti i univerzalnosti?

Osim toga, kao što ćemo vidjeti, kriteriji koji se koriste u ovu svrhu – jezik, etnicitet i njima slični – i sami su zbrkani, nestalni i dvosmisleni, i jednako beskorisni za orijentaciju putnicima kao oblaci u usporedbi s putokazima. To ih, dakako, čini osobito prikladnima za propagandu i programatske svrhe, a neprikladnima za deskriptivne. Primjer korištenja jedne takve "objektivne" definicije u nacionalističke svrhe u novijoj azijskoj politici može nam to pojasniti:

Stanovništvo Cejlona koje govori tamilski sačinjava naciju koja se razlikuje od singaleške po svakom fundamentalnom mjerilu po kojem se utvrđuje postojanje nacije; kao prvo po tome što je njihova zasebna povijest na otoku u najmanju ruku jednako tako starodrevna i slavna kao i singaleška, kao drugo po tome što tvore jezični entitet potpuno odvojen od singaleškog, s nenadmašnom klasičnom baštinom i modernim razvojem jezika koji tamilski čini potpuno prikladnim za sve suvremene potrebe, i na koncu zbog toga što nastavaju prostorno jasno ograničena područja.¹²

Svrha je ovog odlomka jasna: zahtjev za autonomijom ili nezavisnošću područja koje se opisuje kao "više od jedne trećine otoka" Sri Lanke, utemeljen na tamilskom nacionalizmu. No, ništa drugo u članku nije onakvo kao što izgleda. Članak prikrija činjenicu da se prostorno jasno ograničena područja saстоje od dva geografski odvojena područja koja nastavaju govornici tamilskog jezika različitog pola (domaće stanovništvo, odnosno nedavno doseljena radna snaga iz Indije); da na području sa stalnim tamilskim stanovništvom u nekim zonama živi i do trećina govornika singaleškog, kao i do 41% govornika tamilskog koji se nisu željeli izjasniti kao pripadnici tamilske

¹² Ilankai Tamil Arasu Kadchi, "The case for a federal constitution for Ceylon", Colombo, 1951. Citirano u Robert N. Kearney, "Ethnic conflict and the Tamil separatist movement in Sri Lanka" (*Asian Survey*, 25, 9. rujna 1985, str. 904).

nacije već se radije izjašnjavaju kao muslimani ("Mauri"). U stvari, čak i ako zanemarimo središnju regiju gdje žive imigranti, nije nipošto nedvojbeno da teritorij koji uglavnom i stalno nastavaju Tamili, a koji čine područja s homogenim tamilskim stanovništvom (od 71 do 95% – Batticaloa, Mullaitivu, Jaffna) i područja na kojima oni koji se izjašnjavaju kao Tamili sačinjavaju 20 do 33% (Aparal, Trincomalee), zaslužuje da se opiše kao jedinstveni prostor, osim čisto kartografski. U stvari, u pregovorima koji su doveli do prekida građanskog rata na Sri Lanki 1987, takva je odluka bila čisti politički ustupak zahtjevima tamilskih nacionalista. Kao što smo već vidjeli, "jezični entitet" prikriva neporecivu činjenicu da su domaći Tamili, indijski imigranti i Mauri – još uvijek – homogena populacija samo u filološkom smislu, a kao što ćemo vidjeti vrlo vjerojatno čak ni u tom. Što se tiče "zasebne povijesti", ta je fraza gotovo sasvim sigurno anakronistična, diskutabilna ili pak toliko neodređena da gubi svako značenje. Može se dakako prigovoriti da otvoreno propagandni manifest ne treba podvrći ispitivanju kao da se radi o prilogu društvenim znanostima, no poanta je u tome da bi se gotovo svaka klasifikacija neke zajednice kao "nacije" na temelju takvih navodno objektivnih kriterija našla na meti sličnih prigovora, ukoliko se činjenica da je ta zajednica "nacija" ne bi mogla utvrditi na temelju nečeg drugog.

No, na temelju čega? Alternativa je objektivnoj definiciji subjektivna definicija, bilo kolektivna (u stilu Renanove "nacija je svakodnevni plebiscit") ili individualna, u stilu austromarksišta, za koje se "nacionalnost" može vezati uz pojedince, bez obzira na to gdje i s kime žive, ukoliko oni odluče da se tako izjasne.¹³ Obje su očiti pokušaj da se izbjegnu ograničenja *a priori* objektivizma, tako da se u oba slučaja, doduše na različit način, definicija "nacije" prilagodi teritorijima na kojima koegzistiraju osobe koje se po jeziku ili kojem drugom "objektivnom" kriteriju razlikuju, kao što je to bio slučaj u Francuskoj ili Habsburškom Carstvu. Objema se može prigovoriti da je definirati

¹³ Karl Renner izričito je usporedio nacionalnu pripadnost pojedinca s njegovom (ili njezinom) pripadnošću vjeroispovijesti, tj. da je to status "slobodno izabran, *de jure*, od strane pojedinca koji je punoljetan, a u ime maloljetnika od strane njihovih zakonskih predstavnika." *Synopticus, Staat und Nation* (Beč, 1899) str. 7 i dalje.

naciju na temelju svijesti njenih članova o pripadnosti toj naciji tautologija i da nam pruža tek *a posteriori* vodič prema tome što nacija jest. Nadalje, neoprezne može navesti na ekstremni voluntarizam koji sugerira da je za stvaranje ili oživljavanje nacije dovoljna tek volja da se bude nacijom: kad bi dovoljan broj stanovnika otoka Wight poželio da tvori vajtsku naciju, ona bi postojala.

Iako je ovakav pristup doveo, osobito u razdoblju od šezdesetih godina naovamo, do nekoliko pokušaja da se nacija izgradi na temelju podizanja nivoa osvještenosti, on se ne može opravdano navesti kao prigovor tako sofisticiranim analitičarima kao što su Otto Bauer i Renan, koji su bili savršeno svjesni toga da nacije dijele i neke objektivne elemente. No ipak, insisitirati na osvještenosti ili izboru kao kriteriju za postojanje nacije znači nerazumno podvesti složene i mnogostruke načine na koji se ljudska bića definiraju i redefiniiraju kao članovi grupa na samo jednu opciju: izbor pripadanja nekoj "naciji" ili "nacionalnosti". Politički ili administrativno takav se izbor mora danas izvršiti zato što se život odvija u državama koje izdaju pasoše ili postavljaju pitanja o jeziku u popisima stanovništva. Pa ipak je i danas posve moguće da osoba koja živi u Sloughu na jugoistoku Engleske misli o sebi, ovisno o okolnostima, kao o – primjerice – britanskom građaninu, ili (kad se nađe licem u lice s građanima druge boje kože) kao o Indijcu, ili (licem u lice s drugim Indijcima) kao o Gudžaratiju, ili (licem u lice s Hindusima ili muslimanima) kao o džainistu, ili kao o pripadniku određene kaste, ili rodbinske veze, ili kao o osobi koja u svojem domu govori hindi a ne gudžarati, ili bez sumnje na mnoge druge načine. Niti je moguće reducirati samu "nacionalnost" na samo jednu dimenziju, bilo političku, kulturnu ili kakvu drugu (osim naravno ako se to mora učiniti po *vis maior* države). Ljudi se mogu identificirati kao Židovi iako ne dijele ni religiju, ni jezik, ni kulturu, ni tradiciju, ni povijesnu pozadinu, učestalost krvnih grupa, ni stav prema židovskoj državi. Niti ovo implicira neku čisto subjektivnu definiciju određene "nacije".

Ni objektivne ni subjektivne definicije dakle ne zadovoljavaju i obje navode na stranputicu. U svakom slučaju, agnosticizam je najbolji početni stav za onoga koji želi proučavati ovo područje, pa stoga ova knjiga ne pretpostavlja nikakvu *a priori* definiciju toga što tvori naciju. Početna radna pretpostavka bit

će ta da se svaka dovoljno velika skupina ljudi pripadnici koje se smatraju pripadnicima "nacije" uzima kao takva. Međutim, da li se takva skupina ljudi smatra "nacijom" ne može se utvrditi samo konzultiranjem pisaca ili političkih glasnogovornika organizacija koje tvrde da joj status "nacije" pripada. Pojava grupe glasnogovornika neke "nacionalne ideje" nije beznačajna, no riječ se "nacija" danas primjenjuje u tako širokom i nepreciznom značenju, da korištenje nacionalističke frazeologije danas može biti gotovo bez značenja.

No ipak, u pristupu "nacionalnom pitanju" "više se isplati početi s pojmom '(konkretne) nacije' (drugim riječima, s 'nacionalizmom') nego sa stvarnošću koju on predstavlja". Jer "nacija" kako je poima nacionalizam može se prepoznati unaprijed; stvarna se 'nacija' može prepoznati samo *a posteriori*.¹⁴ To je pristup ove knjige. Posebna se pažnja obraća promjenama i transformacijama samog koncepta, osobito prema kraju 19. st. Pojmovi, naravno, nisu dio ničim sputanog filozofskog diskursa, već imaju korijene u socijalnim, povijesnim i lokalnim okolnostima, i moraju se objašnjavati unutar te stvarnosti.

Što se ostalog tiče, autorov se stav može ovako sažeti:

(1) Termin "nacionalizam" koristim u onom smislu kako ga je definirao Gellner, tako da znači "u prvom redu princip po kojem se politička i nacionalna jedinica trebaju podudarati"¹⁵. Tome bih dodao da taj princip također podrazumijeva da politička dužnost Ruritanaca prema političkom entitetu koji obuhvaća i predstavlja ruritansku naciju dolazi ispred svih drugih društvenih obaveza, te u ekstremnim slučajevima (kao što su ratovi) ispred svih drugih obaveza bilo koje vrste. Ta implikacija razlikuje moderni nacionalizam od drugih, manje zahtjevnih oblika nacionalne ili grupne identifikacije s kojima ćemo se također susresti.

(2) Poput većine ozbiljnih istraživača, "naciju" ne smatram primarnim niti nepromjenjivim društvenim entitetom. Ona

¹⁴ E. J. Hobsbawm, "Some reflections on nationalism", str. 387.

¹⁵ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, str. 1. Ovu u osnovi političku definiciju prihvaćaju i neki drugi pisci, npr. John Breuilly, *Nationalism and the State*, str. 3.

pripada isključivo u točno određeno, i u povijesti recentno, razdoblje. Društveni je entitet samo utoliko što je povezana s određenom vrstom moderne teritorijalne države, "nacionalnom državom", i bespredmetno je raspravljati o naciji i nacionalnosti osim utoliko koliko su obje povezane s njom. Štoviše, i ja bih, kao i Gellner, želio naglasiti element arteficialnosti, izmišljajna i socijalne manipulacije koji je prisutan u stvaranju nacija. "Nacije kao prirodni, bogomdani način klasifikacije ljudi, kao inherentna...politička sudbina, jesu mit; nacionalizam, koji ponekad već postojeće kulture pretvara u nacije, ponekad ih izmišlja, i često briše već postojeće kulture: to je stvarno stanje stvari."¹⁶ Ukratko, u analitičke svrhe nacionalizam prethodi nacijama. Nacije ne stvaraju države i nacionalizme, već upravo obrnuto.

(3) "Nacionalno pitanje", kako su ga nazivali stari marksisti, nalazi se na točki na kojoj se susreću politika, tehnologija i društvena transformacija. Nacije ne postoje samo kao funkcije određene vrste teritorijalne države ili aspiracije da se takva država ustanovi – općenito govoreći, radi se o građanskoj državi francuske revolucije – već i u kontekstu određenog stupnja tehnološkog i ekonomskog razvoja. Većina će se istraživača danas složiti da do pojave standardnog nacionalnog jezika, govornog ili pisanog, ne može doći prije pojave tiska, masovne pismenosti, dakle i masovnog školovanja. Neki su čak dokazivali kako se pučki govorni talijanski kao idiom na kojem se može izraziti sve ono što jedan jezik treba izražavati u 20. st. izvan kućne i izravne komunikacijske sfere tek sada konstruirati kao funkcija potreba nacionalnog televizijskog programa.¹⁷ Nacije i s njima povezani fenomeni moraju se stoga analizirati u okviru političkih, tehničkih, administrativnih, ekonomskih i drugih uvjeta i potreba.

(4) Iz tog su razloga one, po mom mišljenju, dvostrani fenomeni, koji su u biti konstruirani odozgo, no koji se ne mogu shvatiti ukoliko ih se ne analizira i odozdo, to jest u okviru pretpostavki, nada, potreba, težnji i interesa običnih ljudi, koji

¹⁶ Gellner, *Nations and Nationalism*, str. 48-9.

¹⁷ Antonio Sorella, "La televisione e la lingua italiana" (*Trimestre. Periodico di Cultura*, 14, 2-3-4 (1982), str. 291-300.

nisu nužno nacionalni, a još manje nacionalistički. Jedina je veća moja zamjerka Gellnerovom radu ta što njegova omiljena perspektiva modernizacije odozgo otežava da se odgovarajuća pažnja posveti pogledu odozdo.

Taj je pogled odozdo, tj. nacija kakvom je vide, ne vlade i predstavnici i aktivisti nacionalističkih (i nenacionalističkih) pokreta, već obični ljudi koji su cilj njihovog djelovanja i propagande, veoma teško otkriti. Na sreću su povjesničari društva naučili kako da istražuju povijest ideja, mišljenja i osjećaja na sublitterarnom nivou, tako da će nam se danas teže dogoditi da pobrkamo, onako kako su to povjesničari nekad običavali, uvodnike u biranim novinama s javnim mnijenjem. U malo što možemo biti sigurni. No, tri su stvari jasne.

Kao prvo, službene ideologije država i pokreta ne upućuju na razmišljanja čak ni najlojalnijih građana ili pristaša. Kao drugo, i specifičnije, nije sigurna pretpostavka da za većinu ljudi nacionalna identifikacija – kada postoji – isključuje ili da je uvijek, ili bilo kada uopće, nadređena ostalim identifikacijama koje sačinjavaju čovjekovo društveno biće. U stvari, ona se uvijek kombinira s identifikacijama druge vrste, čak i kad se osjeća da im je nadređena. Kao treće, nacionalna identifikacija i ono što se vjeruje da podrazumijeva može se mijenjati s vremenom, čak i u prilično kratkom razdoblju. Po mom sudu upravo je na tom području proučavanja nacije danas najpotrebnije promišljanje i istraživanje.

(5) Razvoj nacija i nacionalizma unutar davno utemeljenih država kao što su Britanija i Francuska nije se intenzivno proučavao, iako sad privlači više pažnje.¹⁸ Da ova praznina postoji ilustrira i činjenica da se u Britaniji ne poklanja nikakva pažnja problemima koji su u vezi s engleskim nacionalizmom – i sam termin mnogima zvuči čudno – u usporedbi s pažnjom koja se poklanja škotskom i velškom nacionalizmu, o irskom da i ne govorimo. S druge strane u proteklih je nekoliko godina

¹⁸ Dometi takvih proučavanja mogu se vidjeti u Raphael Samuel (ur.), *Patriotism. The Making and Unmaking of British National Identity* (3 toma, London, 1989). Nalazim da su radovi Linde Colley osobito poticajni, npr. "Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830" (*Past & Present*, 113, 1986), str. 96-117.

došlo do značajnog napretka u proučavanju nacionalnih pokreta koji teže za tim da postanu državama, koja uglavnom slijede Hrochova pionirska komparativna proučavanja malih nacionalnih pokreta u Evropi. Dvije su poante u analizi ovog izvršnog pisca uvrštene u moju vlastitu. Kao prvo, "nacionalna svijest" razvija se nejednoliko među socijalnim grupacijama i *regijama* pojedine zemlje; ta regionalna raznolikost i razlozi za nju osobito su zanemarivani u prošlosti. Većina bi se istraživača, uzgred budi rečeno, složila s tvrdnjom da, ma koju društvenu grupu prvu zahvatila "nacionalna svijest", široke narodne mase – radnike, slugu, seljake – zahvaća posljednje. Drugo, i kao posljedicu te činjenice, slijedim njegovu korisnu podjelu povijesti nacionalnih pokreta u tri faze. U Evropi 19. stoljeća, za koju je i stvorena, faza A bila je čisto kulturna, književna i folklorna, i nije imala posebnih političkih, pa čak ni nacionalnih implikacija, kao što ni istraživanja (koja su vodili ne-Romi) Društva za proučavanje ciganskog narodnog blaga nemaju takvih implikacija za predmete svojih istraživanja. U fazi B nalazimo skupinu pionira i militantnih pristaša "nacionalne ideje" i početke vođenja političkih kampanja za tu ideju. Glavnina Hrochovog rada bavi se ovom fazom i analizom porijekla, sastava i distribucije te *minorité agissante*. Ja se pak u ovoj knjizi bavim više fazom C, kada – i tek tada – nacionalistički programi stižu masovnu podršku ili barem dio masovne podrške za koju nacionalisti uvijek tvrde da stoji iza njih. Prijelaz iz faze B u fazu C očito je ključni moment u kronologiji nacionalnih pokreta. Ponekad, kao u Irskoj, do njega dolazi prije stvaranja nacionalne države; vjerojatno mnogo češće do njega dolazi nakon toga, on je posljedica stvaranja takve države. Ponekad, kao u takozvanom Trećem svijetu, do njega ne dolazi niti tada.

I konačno, moram dodati da nijedan ozbiljni povjesničar koji se bavi poviješću nacija i nacionalizma ne može biti uvjereni politički nacionalist, osim u onom smislu u kojem ljudi koji vjeruju u doslovnu istinitost Svetog pisma mogu dati svoj prilog arheologiji i filologiji semitskih jezika, iako ne mogu pridonijeti teoriji evolucije. Nacionalizam zahtijeva da se prejako vjeruje u nešto što očito nije tako. Po Renanovim riječima: "Pogrešno poimanje vlastite povijesti dio je bivanja nacijom"¹⁹ Povjesničar-

¹⁹ Ernest Renan, *Qu'est que c'est une nation?* str. 7-8: "L'oubli et je dirai

re profesija obavezuje na to da je ne smiju krivo pojmiti, ili da u najmanju ruku nastoje da im se to ne dogodi. Biti Irac i biti s ponosom vezan za Irsku – pa čak i biti vatreni Irac-katolik ili Sjeverni Irac-protestant – nije samo po sebi nespojivo sa ozbiljnim proučavanjem irske povijesti. Biti fenijac ili militantni protestant lojalist, po mom sudu, manje je kompatibilno, baš kao što je cionizam teže spojiv s pisanjem uistinu ozbiljne povijesti Židova; osim ako povjesničar ne ostavi svoja uvjerenja ispred vrata knjižnice ili radne sobe. Neki nacionalistički povjesničari to nisu uspjeli učiniti. Na sreću, kad sam se dao na posao da napišem ovu knjigu nisam morao napustiti svoja nepovjesničarska uvjerenja za sobom.

X

même l'erreur historique, sont un facteur essentiel de la formation d'une nation et c'est ainsi que le progrès des études historiques est souvent pour la nationalité un danger."

1.

**NACIJA KAO NOVA
POJAVA: OD REVOLUCIJE
DO LIBERALIZMA**

Osnovno je obilježje moderne nacije i svega što je s njom u vezi to što ona pripada današnjici. Ta se činjenica danas uglavnom shvaća, no suprotna je pretpostavka (po kojoj je nacionalna identifikacija na neki način toliko prirodna, primarna i stalna da prethodi povijesti) toliko široko prihvaćena da bi možda bilo korisno ilustrirati modernost terminologije samog predmeta. Rječnik Španjolske kraljevske akademije, različita izdanja kojeg su proučavana u ovu svrhu¹, ne koristi terminologiju države, nacije i jezika na današnji način do izdanja iz 1884. Ovdje po prvi puta saznajemo da je *lengua nacional* "službeni i književni jezik zemlje, jezik koji se uglavnom govori u toj zemlji, za razliku od dijalekata i jezika drugih nacija". Natuknica "dijalekt" postavlja isti odnos između dijalekta i nacionalnog jezika. Prije 1884. godine riječ *nación* jednostavno je značila "skup stanovnika provincije, zemlje ili kraljevstva", te također i "stranac". Sada se međutim navodi kao "država ili političko tijelo koje priznaje vrhovni centar zajedničke vladavine", a također kao "teritorij koji konstituira ta država i njeni pojedini stanovnici, uzet u cjelini", i od tada nadalje element jedinstvene i vrhovne države postaje ključan dio tih definicija, u najmanju ruku u iberском svijetu. *Nación* je "conjunto de los habitantes de un país regido por un mismo gobierno" (kurziv moj).² *Nação* je u (nedavno izdanoj) *Enciclopédia Brasileira Mérito*³ definirana kao "zajednica građana jedne države, koji žive u istom režimu ili pod istom vlašću i koji imaju zajedničke interese; kolektivitet stanovnika nekog teritorija koji dijele tradiciju, težnje i interese, i podređeni su centralnoj vlasti koja je odgovorna za brigu o održavanju jedinstva grupe (kurziv moj); stanovnici države, izuzevši vladajuću silu". Štoviše, u Rječniku Španjolske akademije konačna se verzija "nacije" može naći tek 1925, kad se opisuje kao "kolektivitet osoba koje imaju isto etničko porijeklo, i uglavnom govore istim jezikom i posjeduju zajedničku tradiciju".

¹ Lluís Garcia i Sevilla, "Llengua, nació i estat al diccionari de la real academia espanyola" (*L'Avenç*, 16. svibnja 1979, str. 50-5).

² *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana* (Barcelona, 1907-34), svezak 37, str. 854-67: "nación".

³ (São Paulo-Rio-Porto Alegre, 1958-64), svezak 13, str. 581.

Gobierno, vlast, ne povezuje se, dakle, izričito s pojmom *nación* do 1884. Jer, kao što nam ukazuje filologija, prvo značenje riječi "nacija" povezano je s porijeklom ili rodnom: "naissance, extraction, rang", da navedemo rječnik starofrancuskog, koji citira Froissartovo "je fus retourné au pays de ma nation en la conté de Haynnau" (Vratio sam se u zemlju svog rođenja/porijekla u grofoviji Hainault).⁴ I, ukoliko se porijeklo ili rod uopće povezuju s nekom skupinom ljudi, teško da se povezuju sa skupinom koja tvori državu (osim u slučaju vladalaca i njihovog roda). Ukoliko se povezuju s teritorijem, samo je slučajno to politička jedinica, a čak ni tada nije u pitanju velika politička jedinica. U španjolskom je rječniku iz 1726. (prvo izdanje) riječ *patria* ili, u više pučkoj uporabi, *tierra*, "domovina" značila samo "mjesto, grad ili zemlja rođenja", ili "svaka regija, područje ili okrug nekog posjeda ili države". Riječ *patria* u ovom užem smislu, koji je moderni španjolski morao razlučiti od širokog smisla, onog po kojem je to *patria chica*, "mala domovina", prilično je univerzalna do 19. st., osim među klasično obrazovanim ljudima, koji poznaju stari Rim. Tek se 1884. *tierra* povezuje s državom; i tek se 1925. po prvi put čuje emocionalni prizvuk današnjeg patriotizma, koji riječ *patria* definira ovako: "naša vlastita nacija, sa cjelokupnim zbirom materijalnih i nematerijalnih dobara, u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, koja uživa ljubav i privrženost domoljuba". Mora se priznati da se Španjolska u 19. st. baš i nije nalazila na čelu ideološkog napretka, no Kastilija je – a mi raspravljamo o kastilijanskom jeziku – bila jedna od najstarijih evropskih kraljevina koju se može s kakvim-takvim pravom nazvati "nacionalnom državom". U svakom slučaju možemo dovesti u sumnju tvrdnju da su Britanija i Francuska u 18. st. bile "nacionalne države" u nekom bitno drugačijem smislu. Razvoj relevantnog vokabulara može stoga biti od općeg interesa.

U romanskim je jezicima riječ "nacija" domaća. U drugim je jezicima, ondje gdje se koristi, posuđenica iz stranog jezika. To nam omogućuje da lakše pratimo razlike u upotrebi. Tako u visokonjemačkom i niskonjemačkom riječ *Volck* (narod) očito

⁴L. Curne de Sainte Pelaye, *Dictionnaire historique de l'ancien langage françois* (Niort, s. a.), 8 svezaka; "nation".

danas ima neke asocijacije koje imaju i riječi izvedene iz "natio", no interakcija je složena. Očito je da u srednjovjekovnom niskonjemačkom taj termin (*natie*), kad se uopće koristi – a može se pretpostaviti da će ga zbog njegovog latinskog porijekla koristiti samo pismene osobe, ili osobe kraljevskog ili plemenitog roda – još ne posjeduje konotaciju *Volk*, koju će početi stjecati tek u 16. st. On znači, kao i u srednjovjekovnom francuskom, grupu iz koje je netko rodom ili porijeklom (*Geschlecht*).⁵

Kao i drugdje, razvija se u smjeru opisivanja većih samostojnih grupa, kao što su cehovi, ili druge korporacije koje valja razlikovati od drugih s kojima koegzistiraju: odatle značenje "nacije" kao sinonima za stranca, kao u španjolskom, "nacije" stranih trgovaca ("strane zajednice, posebno trgovaca, koji žive u gradu i tamo uživaju povlastice"),⁶ poznate "nacije" studenata na starim sveučilištima. Odatle potječe i nešto manje poznata "regimenta iz luksemburške nacije".⁷ No, čini se jasnim da evolucija može težiti tome da se naglasi mjesto ili teritorij porijekla – *pays natal*, kako navodi jedna starofrancuska definicija, koja lako postaje, barem u glavama kasnijih leksikografa, ekvivalent "provincije",⁸ dok drugi radije naglašavaju grupu onih koji su istog porijekla, čime se kreću u smjeru etničke pripadnosti, kao kod Nizozemaca, koji inzistiraju na primarnom značenju *natie*, kao "totalitetu ljudi za koje se uzima da pripadaju istoj 'stam'(lozi)".

U oba slučaja, problem odnosa čak i takve proširene, no domaće "nacije" i države mogao je zbuniti, jer bilo je očito da etnički, jezično i na bilo koji drugi način većina država bez obzira na veličinu nisu homogene, te se stoga ne može jednostavno postaviti znak jednakosti između njih i nacija. Rječnik nizozemskog izrijekom kao kuriozitet svojstven samo Englezima i Francuzima izdvaja činjenicu da oni riječ "nacija" koriste da bi označili ljude koji pripadaju nekoj državi, čak i kada ne

⁵ Dr E. Verwijs i Dr J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, svezak 4 (Hag, 1899), stupac 2078.

⁶ *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, svezak 9 (Hag, 1813), cols 1586-90.

⁷ Verwijs i Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, svezak 4.

⁸ L. Huguet, *Dictionnaire de la langue française du 16e siècle*, svezak 5 (Pariz, 1961), str. 400.

govore isti jezik.⁹ Vrlo se poučna rasprava o tom problemu vodila u Njemačkoj u 18. st.¹⁰ Za enciklopedista Johanna Heinricha Zedlera 1740. godine nacija je u svom stvarnom i prvotnom značenju značila određeni broj ujedinjenih Bürger (najbolje je da, kad se radi o Njemačkoj sredinom 18. st., tu notorno dvosmisleni riječ ostavimo ovakvu kakva jest) koji dijele običaje, moral i zakone. Odatle slijedi da ona ne može imati nikakvo teritorijalno značenje, budući da pripadnici različitih nacija (podijeljeni na temelju "razlika u načinu života – *Lebensarten* – i običajima") mogu živjeti zajedno u istoj provinciji, čak i ako je ona vrlo malena. Kad bi nacije bile na ikakav način inherentno povezane s teritorijem, Lužički bi se Srbi u Njemačkoj morali nazivati Nijemcima, što oni očito nisu. Ta ilustracija prirodna je saksonskom učenjaku, koji poznaje posljednje ostatke slavenkog stanovništva (koji i danas postoje) unutar jezične Njemačke, koje se još nije dosjetio obilježiti diskutabilnim terminom "nacionalna manjina". Zedler sveukupno stanovništvo, ljude svih "nacija" koji žive u istoj provinciji ili državi opisuje riječju *Volck*. Ali, jao terminološkoj pedantnosti, u praksi se termin "Nation" često koristi u istom smislu kao i "Volck"; ponekad kao sinonim za "stalež" društva (*Stand, ordo*), a ponekad za bilo koje drugo udruženje ili društvo (*Gesellschaft, societas*).

Bez obzira na "pravo i prvotno" ili bilo koje drugo značenje "nacije", značenje je termina i dalje očito sasvim drukčije od današnjeg. Tako možemo, da se ne upuštamo u daljnje proučavanje, prihvatiti da je pojam *nacija* u svom današnjem i u osnovi političkom smislu povijesno vrlo mlad. Tu činjenicu dapače naglašava još jedan lingvistički spomenik, *New English Dictionary* koji je 1908. naglasio da je staro značenje te riječi obuhvaćalo uglavnom etničku jedinicu, dok novija upotreba jače naglašava "predodžbu političkog jedinstva i nezavisnosti".¹¹

Ako prihvatimo povijesnu novost današnjeg pojma "nacije", najlakše ćemo, po mom mišljenju, shvatiti njegovu prirodu sli-

⁹ *Woordenboek* (1913), stupac 1588.

¹⁰ John. Heinrich Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste...*, svezak 23 (Leipzig-Halle, 1740, reprint Graz, 1961), stupci 901-3.

¹¹ *Oxford English Dictionary*, svezak VII (Oxford, 1933), str. 30.

jedeći one koji su počeli sistematski koristiti taj pojam u političkom i socijalnom diskursu u doba velikih revolucija, i posebno pod nazivom "princip nacionalnosti" od otprilike 1830. nadalje. Ta digresija u *Begriffsgeschichte* nije laka, dijelom stoga što su, kao što ćemo vidjeti, ljudi tada koristili takve riječi previše neosviješteno, a dijelom stoga što je jedna te ista riječ u isto vrijeme značila, ili mogla značiti, vrlo različite stvari.

Primarno značenje "nacije", koje se najčešće pretresalo u literaturi, bilo je političko. Ono je izjednačavalo "narod" i državu kako su to činile američka i francuska revolucija, jednadžba poznata iz fraza kao što su "nacionalna država", "Ujedinjene nacije", ili iz retorike predsjednika s kraja 20. st. Stariji je politički diskurs u SAD radije spominjao "narod", "uniju", "konfederaciju", "našu zajedničku zemlju", "javnost", "opću dobrobit" ili "zajednicu", ne bi li tako izbjegao centralizam i unitarizam koje implicira termin "nacija", u odnosu prema pravima država u federaciji.¹² Jer dio je koncepta nacije u eri velikih revolucija bio, ili je barem bez sumnje ubrzo postao, to da nacija treba biti, kao što rekoše Francuzi, "jedna i nedjeljiva".¹³ Tako uzeta "nacija" bila je skupina građana čija ih je kolektivna suverenost konstituirala u državu koja je bila njihov politički izraz. Jer, ma što još nacija bila, element građanstva i masovne participacije ili izbora uvijek je bio prisutan. John Stuart Mill nije tek definirao naciju na temelju posjedovanja nacionalnog osjećaja. Također je dodao da pripadnici jedne nacionalnosti "žele da njima svima vlada jedna vlast, i žele da tu vlast provode isključivo ili oni sami ili jedan njihov dio"¹⁴. Ne iznenađuje nas što Mill o ideji nacionalnosti kao takvoj ne raspravlja u zasebnoj publika-

¹² John J. Lalor (ur.), *Cyclopedia of Political Science* (New York, 1889), svezak II, str. 932: "Nation". Relevantne su natuknice uglavnom pretiskane, ili točnije prevedene iz ranijih francuskih djela.

¹³ "Iz te bi definicije slijedilo da je naciji suđeno da tvori samo jednu državu i da konstituiraju nedjeljivu cjelinu" (*ibid.* str. 923). Definicija iz koje bi ovo "slijedilo" je ona po kojoj je nacija "skupina ljudi koji govore istim jezikom, imaju iste običaje i obdareni su određenim moralnim osobinama koje ih razlikuju od drugih grupa slične prirode". To je jedan od brojnih primjera sumnjivih argumenata kojima su nacionalisti tako često skloni.

¹⁴ J. S. Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government* (Izdaje Everyman, London, 1910), str. 359-66.

ciji, nego, karakteristično – i kratko – u kontekstu svoje male rasprave o predstavničkoj vladavini, tj. demokraciji.

Jednadžba nacija = država = narod, a posebno suvereni narod, bez svake je sumnje povezala naciju s teritorijem, budući da su struktura i definicija država u to doba bile u biti teritorijalne. Također je podrazumijevala i mnogobrojnost nacionalnih država konstituiranih na taj način, i to je svakako bila nužna posljedica samoopredjeljenja naroda. Kao što se kaže u francuskoj Deklaraciji prava iz 1795. godine:

Svaki je narod nezavisan i suveren, bez obzira na broj pojedinaca koji ga tvore i na veličinu teritorija koji zauzima. Ta je suverenost neotuđiva.¹⁵

No Deklaracija ne kaže mnogo o tome što čini "narod". Posebno nije bilo nikakve logične veze između građana teritorijalne države na jednoj strani i identifikacije "nacije" na temelju etničkih, jezičnih i drugih činilaca, ili drugih karakteristika koje su omogućavale kolektivno priznavanje grupne pripadnosti. Dapače, neki tvrde da je francuskoj revoluciji "bio potpuno stran nacionalni princip ili osjećaj; bila je štoviše neprijateljski nastrojena prema njemu" iz tog razloga.¹⁶ Kao što je nizozemski leksikograf oštroumno primijetio, jezik nije u *principu* imao nikakve veze s time što je netko Englez ili Francuz, pa će se, kao što ćemo vidjeti, francuski stručnjaci tvrdoglavo opirati svakom pokušaju da se govorni jezik uzme kao kriterij nacionalne pripadnosti koja se, kako su tvrdili, utvrđivala isključivo na temelju francuskog državljanstva. Jezici kojima su govorili Alzašani ili Gaskonjci nisu imali nikakvog utjecaja na njihov status pripadnika francuskog naroda.

Doista, ako je s gledišta pučkih revolucionara "nacija" imala ikakvu zajedničku točku, to nije bila, ni u kakvom temeljnom smislu, ni etnička pripadnost, ni jezik ni ništa slično, iako su i

¹⁵ Možemo primijetiti da se pravo naroda na suverenost i nezavisnost ne spominje u Deklaracijama prava iz 1789. ni 1793. Vidi Lucien Jaume, *Le Discours jacobin et la démocratie* (Pariz, 1989), dodaci 1-3, str. 407-14. Međutim, O. Dann i J. Dinwiddy (ur.), *Nationalism in the Age of the French Revolution* (London, 1988), str. 34, za takvo gledanje 1793.

¹⁶ Maurice Block, "Nationalities, principle of" u J. Lalor (ur.), *Cyclopedia of Political Science*, svezak II, str. 939.

oni mogli poslužiti kao indikatori pripadanja zajednici. Kao što je istakao Pierre Vilar,¹⁷ ono što je gledano odozdo karakteriziralo narod-naciju bilo je baš to što je ona predstavljala opći interes umjesto pojedinačnih interesa, opću dobrobit umjesto povlastica, na što nam ukazuje i termin koji su Amerikanci koristili prije 1800. da njime označe nacionalnost, a da ne upotrijebe baš tu riječ. Razlike među etničkim skupinama bile su sa ovog revolucionarno-demokratskog stanovišta isto tako sekundarne kako su se kasnije činile socijalistima. Očito da američke koloniste od kralja Georgea i njegovih pristaša nije dijelio ni jezik ni etnička pripadnost, i obratno, Francuska Republika bez poteškoća je izabrala Angloamerikanca Thomasa Painea u svoju Nacionalnu skupštinu.

Ne možemo stoga u revolucionarnu "naciju" učitati ništa slično budućem nacionalističkom programu stvaranja nacionalnih država za skupine definirane na temelju kriterija o kojima su tako žestoko raspravljali teoretičari u 19. st., kao što su etnička pripadnost, zajednički jezik, religija, teritorij i zajednička povijesna sjećanja (da ponovo citiramo Johna Stuarta Milla).¹⁸ Kao što smo vidjeli, osim teritorija čija površina nije bila definirana (i možda boje kože) nijedan od ovih kriterija nije ujedinjavao novu američku naciju. Nadalje, kako je "grande nation" Francuza širila granice tijekom revolucionarnih i napoleonskih ratova, obuhvaćajući područja koja nisu ni po jednom od kasnijih kriterija pripadanja naciji bila francuska, bilo je jasno da niti jedan od njih ne predstavlja osnovu za njeno konstituiranje.

Pa ipak su različiti elementi koji su kasnije korišteni u otkrivanju definicija ne-državne nacionalnosti, bez sumnje bili prisutni i tada, bilo da su bili povezani s revolucionarnom nacijom, bilo da su joj stvarali probleme; i što je više za sebe tvrdila da je jedna i nedjeljiva, to je više heterogenost unutar nje stvarala probleme. Jasno je da je većina Jakobinaca bila podozriva prema Francuzu koji ne govori francuski i da se u praksi često

¹⁷ P. Vilar, "Sobre los fundamentos de las estructuras nacionales" (*Historia*, 16/Extra v (Madrid, travanj 1978), str. 11.

¹⁸ John Stuart Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, str. 359-66.

prihvaćao etnolingvistički kriterij nacionalnosti. Kao što je rekao Barère u svom izvještaju o jezicima Komitetu javne sigurnosti:

Tko se u departmanima Haut-Rhin i Bas-Rhin udružio s izdajicama i pozvao Pruse i Austrijance na naše napadnute granice? To je žitelj (alzaškog) kraja, koji govori isti jezik kao i naši neprijatelji, i koji stoga sebe smatra njihovim bratom i sugrađaninom, a ne bratom i sugrađaninom Francuza koji ga oslovljavaju na drugom jeziku i imaju druge običaje.¹⁹

Francusko je inzistiranje na jezičnoj uniformnosti od revolucije nadalje doista izrazito i u ono je vrijeme bilo sasvim izuzetno. Vratit ćemo se na njega kasnije. No, poanta je u tome da teoretski nije korištenje francuskog kao materinskog jezika činilo nekog Francuzom – kako bi i moglo kad je sama revolucija toliko vremena potrošila na to da dokaže kako se malo ljudi u Francuskoj uistinu njime služi?²⁰ – već je to bila volja da se uz ostale slobode, zakone i zajedničke karakteristike slobodnog naroda Francuske stekne još i ta. Na neki je način svladavanje francuskog bio jedan od uvjeta za puno francusko državljanstvo (pa stoga i nacionalnost), kao što je svladavanje engleskog postalo uvjetom za američko državljanstvo. Da bismo ilustrirali razliku između u osnovi jezične definicije nacionalnosti i francuske definicije, čak i u njenoj ekstremnoj formi, sjetimo se njemačkog filologa kojeg ćemo susresti i kasnije kako uvjerava Međunarodni kongres statističara da je potrebno u državne popise stanovništva umetnuti i pitanje o jeziku (vidi str. 107–108). Richard Böckh, koji je u svojim vrlo utjecajnim publikacijama 1860-ih tvrdio da je jezik jedini adekvatni indikator naci-

¹⁹ Citirano u M. de Certeau, D. Julia i J. Revel, *Une Politique de la langue. La Révolution Française et le patois: L'enquête de l'Abbé Grégoire* (Pariz, 1975), str. 293. Problem Francuske revolucije i nacionalnog jezika općenito je obraden i u René Balibar i Dominique Laporte, *Le Français national. Politique et pratique de la langue nationale sous la Révolution* (Pariz, 1974). Specifični je problem Alzasa obraden u E. Phillips, *Les Luittes linguistiques en Alsace jusqu'en 1945* (Strasbourg, 1975) i P. Lévy, *Histoire linguistique d'Alsace et de Lorraine* (2 sveska, Strasbourg, 1929).

²⁰ De Certeau, Julia i Revel, *Une Politique de la langue, passim*.

onalnosti, a taj je argument vrlo dobro odgovarao njemačkom nacionalizmu, budući da su Nijemci bili jako raspršeni po srednjoj i istočnoj Evropi, morao je aškenaske Židove klasificirati kao Nijemce, budući da je jidiš neosporno njemački dijalekt koji potječe od srednjovjekovnog njemačkog. Bio je itekako svjestan činjenice da će taj zaključak teško prigrliti njemački antisemiti. No, francuski revolucionari, koji su zagovarali integraciju Židova u francusku naciju, niti su trebali niti bi shvaćali takve argumente. S njihovog su gledišta sefardi koji govore srednjovjekovni španjolski i aškenazi koji govore jidiš – a u Francuskoj je bilo i jednih i drugih – postali jednako Francuzi, čim su prihvatili uvjete francuskog državljanstva, među koje je naravno spadala i upotreba francuskog. Obrnuto, argument po kojem Dreyfus ne može biti "pravi" Francuz jer je židovskog porijekla, ispravno je shvaćen kao prijetnja samoj biti francuske revolucije i njenoj definiciji francuske nacije.

Pa ipak se u poanti Barèreova izvještaja susreću dva sasvim različita koncepta nacije: revolucionarno-demokratski i nacionalistički. Jednadžba država = nacija = narod vrijedila je za oba, no za nacionaliste je stvaranje političkih entiteta koji bi ju sadržavali proizlazilo iz prethodnog postojanja neke zajednice koja se razlikuje od stranaca, dok je s revolucionarno-demokratskog stanovišta središnji pojam bio narod suverenih građana = država, koji u odnosu na ostatak ljudske rase onda tvori "naciju".²¹ Ne smijemo zaboraviti ni da će od tada nadalje države, bez obzira na to kako su konstituirane, također morati uzeti u obzir svoje podanike, jer je u doba revolucija postalo teže njima vladati. Kao što je rekao grčki osloboditelj Kolokotronis, više nije bilo istina da "ljudi smatraju kraljeve bogovima na zemlji i da su obavezni reći da sve što rade dobro rade".²² Više ih nije štitala božanska priroda. Kad je francuski kralj Charles X oživio drevnu ceremoniju krunidbe u Rheimsu 1825. i (nerado) ceremoniju čudotvornog liječenja, jedva se 120 ljudi pojavilo

²¹ U odnosu na državu, *građani tvore narod*; u odnosu na ljudsku rasu, oni *tvore naciju*", J. Helle, "Nation, definition of," U Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, svezak II, str. 923.

²² Citirano u E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848* (London, 1962), str. 91-2.

da bi bili izliječeni od skrofula dodirom kraljeve ruke. Na posljednjoj ih je krunidbi prije njegove, 1774. godine, bilo 2 400.²³ Kao što ćemo vidjeti, od 1870. godine demokracija će problem legitimiteta i mobilizacije građana zaoštriti i učiniti još potrebnijim njegovo hitno rješenje. Za vlasti je ključni dio jednadžbe država = nacija = narod očito bila država.

No, koje je bilo mjesto nacije (ili pak jednadžbe država = nacija = narod, bez obzira kako ih poredali) u teorijskom diskursu onih koji su, na kraju krajeva, najснаžnije dali svoj pečat Evropi 19. st., a osobito u vrijeme kad je "princip nacionalnosti" izmijenio kartu Evrope na najdramatičniji način, naime u razdoblju od 1830. do 1880, a to su bile liberalne buržoazije i njihovi intelektualci? Čak i da su htjeli, ne bi mogli izbjeći razmatranju tog problema tijekom onih pedeset godina kad je evropsku ravnotežu moći izmijenila pojava dviju velikih sila zasnovanih na nacionalnom principu (Njemačke i Italije), faktička podjela treće po istom principu (Austro-Ugarska nakon Nagodbe iz 1867), a da i ne spominjemo priznavanje kao neovisnih država niza manjih političkih entiteta koji su za sebe zahtijevali novi status nacionalno zasnovanih naroda, od Belgije na zapadu do država koje su naslijedile Otomansko Carstvo u jugoistočnoj Evropi (Grčka, Srbija, Rumunjska, Bugarska), i dva nacionalna ustanka Poljaka koji su zahtijevali rekonstituiranje u ono što je po njihovom mišljenju bila njihova nacionalna država. A nisu to niti željeli izbjeći. Za Waltera je Bagehota "izgradnja nacija" predstavljala osnovni sadržaj evolucije u 19. st.²⁴

Međutim, budući da je broj nacionalnih država na početku 19. st. bio malen, radoznali su si umovi neizbježno postavljali pitanje koja će od brojnih evropskih populacija, koje se po nekom od kriterija mogu klasificirati kao "nacionalnosti", steći svoju državnost (ili neki niži oblik priznanja političke ili upravne zasebnosti), te koja će od brojnih postojećih država dobiti karakter "nacije". Sastavljanje popisa kriterija za potencijalni ili stvarni status nacije u biti je poslužilo u ovu svrhu. Činilo se

²³ Marc Bloch, *Les Rois thaumaturges* (Pariz, 1924), str. 402-4.

²⁴ Walter Bagehot, *Physics and Politics* (London, 1887), pogl. III, IV, o "izgradnji nacija".

očitim da se neće sve države podudarati s nacijama, a ni obratno. S jedne je strane Renanovo poznato pitanje "zašto je Holandija nacija, a Hanover i Vojvodstvo Parma to nisu?"²⁵ urodilo jednim nizom analitičkih problema. S druge je strane primjedba Johna Stuarda Milla da stvaranje nacionalne države mora biti (a) izvedivo i (b) posljedica želje same nacionalnosti rezultirala drugim nizom problema. To je važno čak i za nacionaliste iz sredine viktorijanskog doba koji nisu nimalo sumnjali u to kakav je odgovor na oba tipa pitanja što se njihove vlastite nacionalnosti ili države u kojoj se ta nacionalnost nalazi tiče. Jer, čak su se i oni zatekli kako na zahtjeve drugih nacionalnosti i država gledaju s manje oduševljenja.

Kada, međutim, prijedemo ovu točku u liberalnom diskursu 19. st. nailazimo na iznenađujući stupanj intelektualne neodređenosti. To nije toliko zbog toga što problem nacije nije bio do kraja promišljen, koliko zbog pretpostavke da ga i ne treba posebno izricati jer je sam po sebi očit. Iz tog se razloga veliki dio liberalne teorije nacija javlja, na neki način, na margini diskursa liberalnih autora. Nadalje, kao što ćemo vidjeti, jedno je ključno područje liberalnog teorijskog diskursa otežalo da se uopće intelektualno razmatra "nacija". Naš je zadatak u ostatku ovog poglavlja da rekonstruiramo koherentnu liberalnu buržoasku teoriju "nacije", baš kao što arheolozi rekonstruiraju trgovačke putove po nakupinama novčića.

Možda bi bilo najbolje početi s "nacijom" u njenom najmanje zadovoljavajućem smislu, a to je smisao u kojem Adam Smith koristi tu riječ u naslovu svog velikog djela. Jer, jasno je da u njegovom kontekstu ona ne znači ništa više od teritorijalne države, ili, po riječima Johna Raea, oštromnog Škota koji je lutao Sjevernom Amerikom početkom 19. st. kritizirajući Smitha, "svaku zasebnu zajednicu, društvo, naciju, državu ili narod (termini koje, što se tiče našeg predmeta, možemo držati sinonimima)".²⁶ Pa ipak, misao velikog liberalnog političkog ekonomista mora biti relevantna za liberalne građanske mislioce koji

²⁵ Ernest Renan, "What is a nation?" u Alfred Zimmermann (ur.), *Modern Political Doctrines* (Oxford, 1939), str. 192.

²⁶ John Rae, *The Sociological Theory of Capital, being a complete reprint of the New Principles of Political Economy by John Rae (1834)* (ur.) C. W. Mixer (New York, 1905), str. 26.

su razmatrali "naciju" s drugih gledišta, čak ako i nisu bili, kao John Stuart Mill, i sami ekonomisti, ih, kao Walter Bagehot, urednici časopisa *The Economist*. Možemo se zapitati da li je povijesna slučajnost da se klasična era liberalizma i slobodne trgovine podudara s tom "izgradnjom nacija" koju je Bagehot smatrao tako bitnim obilježjem stoljeća u kojem je živio? Drugim riječima, da li je nacionalna država imala posebnu funkciju kao takva u procesu razvoja kapitalizma? Ili još bolje: kako su tadašnji liberalni analitičari vidjeli tu funkciju?

Jer, povjesničaru je očito da je uloga ekonomija definiranih državnim granicama velika. Svjetska ekonomija 19. st. bila je prije *internacionalna* nego kozmopolitska. Teoretičari svjetskog sistema nastoje dokazati da je kapitalizam nastao kao globalni sistem na jednom kontinentu i nigdje drugdje, upravo zbog političkog pluralizma u Evropi, koja niti je sama tvorila, niti je bila dijelom jedinstvenog "svjetskog carstva". Ekonomski razvoj od 16. do 18. stoljeća odvijao se na temelju teritorijalnih država, od kojih je svaka težila tome da slijedi merkantilističku politiku kao jedinstvena cjelina. Još očitije, kada govorimo o svjetskom kapitalizmu u 19. i na početku 20. st., govorimo o njegovim sastavnim nacionalnim jedinicama u razvijenom svijetu – o britanskoj industriji, američkoj privredi, njemačkom kapitalizmu za razliku od francuskog i tako dalje. Tijekom dugackog razdoblja od 18. st. do kraja II. svjetskog rata kao da je u globalnoj ekonomiji ostalo malo mjesta za one istinski ekstrateritorijalne, transnacionalne i međuprostorne jedinice koje su odigrale tako veliku ulogu u genezi kapitalističke svjetske privrede i koje su danas opet postale tako prominentnima: na primjer, nezavisne mini-države čije je ekonomsko značenje nesrazmjerno njihovoj veličini i resursima – Lübeck i Gent u 14. st., Singapur i Hong Kong danas. U stvari, osvrćući se na razvoj moderne svjetske privrede, skloni smo uočiti da se faza u kojoj je ekonomski razvoj bio integralno povezan s "nacionalnim privredama" velikog broja razvijenih teritorijalnih država nalazi između dva u biti transnacionalna razdoblja.

Poteškoću je u 19. st. za liberalne ekonomiste, ili liberale koji su, kako se moglo i očekivati, prihvatili argumente klasične političke ekonomije, predstavljalo to što su oni mogli priznati ekonomsko značenje nacija samo u praksi, a ne i u teoriji. Klasična je politička ekonomija, a posebno ona Adama Smitha,

formulirana kao kritika "merkantilističkog sistema", tj. upravo onog sistema u kojem su vlade tretirale nacionalne privrede kao cjeline koje treba razvijati državnom politikom i nastojanjima. Slobodna trgovina i slobodno tržište bili su upereni upravo protiv takvog koncepta nacionalnog ekonomskog razvoja, za koji je Smith po svom mišljenju dokazao da je kontraproduktivan. Ekonomska je teorija tako bila razrađena isključivo na temelju individualnih jedinica poduzetništva – osoba ili tvrtki – koje racionalno nastoje što više povećati dobitke i smanjiti gubitke na tržištu bez određenog prostornog opsega. U krajnjoj je liniji to moglo biti jedino svjetsko tržište. Dok je Smith bio sve samo ne protiv određenih funkcija vlade koje su se odnosile na privredu, što se ticalo opće teorije ekonomskog rasta, u njoj nije bilo mjesta naciji, ni bilo kojem drugom kolektivu većem od tvrtke, kojom se, uzgred budi rečeno, nije detaljnije pozabavio.

Tako je J. E. Cairnes, na vrhuncu ere liberalizma, na čak deset stranica ozbiljno razmatrao pretpostavku da je nepotrebno stvarati teoriju međunarodne trgovine koja bi se razlikovala od bilo koje druge trgovine između pojedinaca.²⁷ Zaključio je da, iako međunarodne transakcije iz dana u dan postaju sve lakše, ipak ima dovoljno trvenja da je opravdano zasebno razmatrati problem trgovine između država. Njemački je liberalni ekonomist Schönberg sumnjao da li pojam "nacionalni dohodak" ima ikakvo značenje. Oni koji se nisu zadovoljavali površnim idejama mogli su pasti u iskušenje da u to povjeruju, ali su vjerojatno išli predaleko iako su monetarne procjene "nacionalnog bogatstva" bile pogrešne.²⁸ Edwin Cannan²⁹ smatrao je da se "nacija" Adama Smitha sastoji samo od skupine pojedinaca koji žive na teritoriju neke države i razmatrao je da li činjenica da će za stotinu godina svi ti ljudi biti mrtvi onemogućava da se o "naciji" govori kao o entitetu koji postoji u kontinuitetu. Za ekonomsku je politiku to konkretno značilo uvjerenje da je sa-

²⁷ J. E. Cairnes. *Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded* (London, 1874), str. 355-65.

²⁸ Dr Gustav Schönberg (ur.), *Handbuch der politischen Oekonomie*, svazak I (Tübingen, 1882), str. 158 i dalje.

²⁹ Edwin Cannan, *History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848* (London, 1894), str. 10 i dalje.

mo tržišna alokacija resursa optimalna, i da bi posredstvom njegovog funkcioniranja interesi pojedinaca automatski formirali interese cjeline – u onoj mjeri u kojoj je u teoriji uopće bilo mjesta za koncepte kao što su interesi cijele zajednice. Obrnuto, John Rae je svoju knjigu iz 1834. napisao upravo zato da bi protivno Smithu pokazao da interesi pojedinca i nacionalni interesi nisu identični, tj. da principi koji vode pojedinca za vlastitim interesom ne povećavaju nužno bogatstvo nacije.³⁰ Kao što ćemo vidjeti, ne valja zanemarivati one koji su odbili da bezuvjetno prihvate Smitha, no čije se ekonomske teorije nisu mogle nositi s klasičnom školom. Termin "nacionalna privreda" pojavljuje se u Palgraveovom *Dictionary of Political Economy* samo u vezi s njemačkom ekonomskom teorijom. Sam termin "nacija" nestao je iz istovrsnog francuskog rječnika 1890-ih godina.³¹

Pa ipak, čak su i najčistokrvniji klasični ekonomisti bili prisiljeni da barataju pojmom nacionalne privrede. Kao što je sljedbenik Saint-Simona Michel Chevalier izjavio, pokajnički ili ironično, u svom uvodnom predavanju, kao profesor političke ekonomije na Collège de France:

Naređeno nam je da se bavimo općim interesima ljudskih društava, i nije nam zabranjeno da razmatramo specifičnu situaciju u društvu u kojem živimo.³²

Ili kako će to formulirati Lord Robbins, opet u vezi s klasičnim političkim ekonomistima, "malo je dokaza da su kao kriterij uspješnosti politike uzimali išta drugo osim nacionalne koristi, a još manje je dokaza da su bili spremni uzeti u obzir dokidanje nacionalnih veza".³³ Ukratko, niti su mogli, niti su htjeli pobjeći od "nacije" čiji je napredak Porter pratio sa samozadovoljstvom od 1835. nadalje jer, kako je mislio, trebalo je

³⁰ Rae, *The Sociological Theory of Capital*.

³¹ *Nouveau Dictionnaire d'Economie Politique* (ur.), Léon Say i Joseph Chailley (Pariz, 1892).

³² Michel Chevalier, *Cours d'économie politique fait au Collège de France*, svezak I (Pariz, 1855), str. 43. Predavanje je održano 1841.

³³ L. Robbins, *The Theory of Economic Policy in English Classical Political Economy* (2. izdanje, London, 1977), str. 9-10. Mora se, međutim, reći da je iznimka bio uistinu globalni Bentham.

"utvrditi načine na koji se bilo koja zajednica uspjela uzdići na visok položaj među nacijama". "Bilo koja zajednica", jedva da je potrebno dodati, u stvari je za njega značila "vlastita zajednica".³⁴

Kako su se zaista mogle zaniijekati ekonomske funkcije, pa čak i prednosti nacionalne države? Postojanje država s monopolom nad valutom i s financijama pa stoga i fiskalnom politikom i aktivnošću bila je neporeciva činjenica. Te se ekonomske aktivnosti nisu mogle ukinuti, čak niti od strane onih koji su željeli eliminirati njihove štetne intervencije u privredu. Dapače su čak i ekstremni liberteri mogli prihvatiti, zajedno s Molinarijem, da je "podjela ljudskog roda na autonomne nacije u biti ekonomska".³⁵ Jer država – u postrevolucionarnom razdoblju nacionalna država – je na koncu konca garantirala sigurnost vlasništva i ugovora. Kao što je rekao J. B. Say – poznati neprijatelj državnog poduzetništva – "nijedna nacija nije nikad uspjela dostići viši nivo blagostanja ukoliko nije imala stalnu vlast"³⁶ Liberalna je ekonomija čak mogla racionalizirati funkcije vlasti pomoću slobodne konkurencije. Tako je Molinari tvrdio da je "fragmentacija ljudskog roda u nacije korisna, utoliko što razvija izuzetno snažan princip ekonomskog suparništva".³⁷ U prilog toj tvrdnji naveo je Svjetsku izložbu 1851. No i bez takvih opravdanja, funkcija vlade u ekonomskom razvoju podrazumijevala se. J. B. Say, koji nije između jedne nacije i njenih susjeda vidio veće razlike nego između dvije susjedne provincije, ipak je optužio Francusku – dakle, francusku državu i vladu – da zapuštaju razvoj domaćih resursa zemlje i da se umjesto toga bacaju na osvajanje tuđih zemalja. Ukratko, nijedan ekonomist, pa čak ni onaj najekstremnijih liberalnih uvjerenja, nije mogao previdjeti ili ne uzeti u obzir nacionalnu pri-

³⁴ George Richardson Porter, *The progress of the Nation, in its various social and economic relations, from the beginning of the nineteenth century to the present time*, 2 dijela (London, 1836), Predgovor.

³⁵ Molinari u *Dictionnaire d'économie politique* (Pariz, 1854), pretiskano u Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, svezak II, str. 957: "Nations in political economy".

³⁶ *Ibid.* str. 958-9.

³⁷ *Ibid.* str. 957.

vredu. Samo što liberalni ekonomisti nisu rado o njoj govorili, ili pak nisu znali kako da o njoj govore.

No, zemljama koje su nastojale razvijati svoju nacionalnu privredu takmičeći se s nadmoćnom privredom Britanije, Smithova je slobodna trgovina izgledala manje privlačnom. Tamo nalazimo mnoštvo ljudi koji gorljivo govore o nacionalnoj privredi kao o cjelini. Već smo spomenuli zaboravljenog škotskog Kanađanina Raea. On je izlagao teorije koje kao da anticipiraju doktrine o nadomještavanju uvoza i uvozu tehnologija Ekonomske komisije UN za Latinsku Ameriku 50-ih godina. Još očitije, veliki je pristaša federalizma Alexander Hamilton u SAD povezivao naciju, državu i ekonomiju, opravdavajući pomoću te veze jaku nacionalnu vladu koju je on podržavao pred manje centralistički nastrojenim političarima. Na popisu njegovih "velikih nacionalnih mjera" koje je sastavio autor natuknice "nacija" u jednom kasnijem američkom priručniku isključivo su ekonomske mjere: osnivanje nacionalne banke, nacionalna odgovornost za državne dugove, stvaranje nacionalnog duga, zaštita nacionalne industrije pomoću visokih carina i obavezna trošarina.³⁸ Moguće je da su, kao što udivljeni autor ukazuje, sve te mjere "trebale razviti zametak nacionalnosti", a moguće je i da je, kao što je bio slučaj s drugim federalistima koji su rijetko spominjali naciju a često raspravljali o privredi, autor smatrao da će se nacija pobrinuti sama za sebe ako se federalna vlada pobrine za ekonomski razvoj: u svakom je slučaju nacija implicirala nacionalnu privredu i sistematsku brigu za tu privredu od strane države, što je u 19. st. značilo protekcionizam.

Ekonomske teoretičari razvoja u Americi 19. st. bili su, općenito uzevši, preveliki mediokriteti da bi teorijom uspješno poduprli Hamiltonov princip, što su pokušali učiniti jadni Carey i drugi.³⁹ Međutim su to lucidno i uvjerljivo učinili njemački ekonomisti, na čelu s Friedrichom Listom. On je svoje ideje, koje su se otvoreno inspirirale Hamiltonom, razvio tijekom boravka u SAD 20-ih godina 19. st., kad je dapače i sudjelovao u debata-

³⁸ *Ibid.* str. 933.

³⁹ Usp. J. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (Oxford, 1954), str. 515-16.

ma o nacionalnoj privredi.⁴⁰ Za Lista je zadaća ekonomije kao znanosti, koju su Nijemci od tada nadalje radije nazivali "nacionalnom ekonomijom" (Nationaloekonomie) ili "narodnom ekonomijom" (Volkswirtschaft) umjesto "političkom ekonomijom", bila "postizanje ekonomskog razvoja nacije i priprava za ulazak u univerzalno društvo budućnosti".⁴¹ Jedva da je potrebno dodati kako bi se taj razvoj odvijao u vidu kapitalističke industrijalizacije koju potiče snažna buržoazija.

Ono što je, međutim, s našeg stanovišta interesantno kod Lista i kasnije "historijske škole" njemačkih ekonomista kojima je poslužio kao inspiracija – kao što je poslužio i ekonomskim nacionalistima drugih zemalja, npr. Arthuru Griffithu u Irskoj⁴² – jest to što je on jasno formulirao jednu od karakteristika "liberalnog" poimanja nacije koja se obično uzimala zdravo za gotovo. Ona je morala biti dovoljno velika da tvori razvojnu jedinicu koja se može održati. Ako ne uspije prijeći taj prag, nema povijesno opravdanje. Ta se karakteristika činila tako očitom i lako dokazivom, da se rijetko i pokušavala potkrijepiti dokazima. *Dictionnaire politique* Garnier-Pagès-a je 1843. smatrao "smiješnim" postojanje Belgije i Portugala kao neovisnih nacija, jer su tako očito bile premalene.⁴³ John Stuart Mill je opravdavao sasvim neosporni irski nacionalizam time što su Irci na kraju krajeva i kad se sve uzme u obzir, "dovoljno brojni da bi tvorili pristojnu naciju".⁴⁴ Drugi se, među njima i Mazzini i Cavour, iako apostoli principa nacionalnosti, nisu slagali. Dapače je sam *New English Dictionary* riječ "nacija" definirao ne samo na uobičajeni način s kojim je Britaniju upoznao J. S.

⁴⁰ Napisao je *Outline of American Political Economy* (Philadelphia, 1827), u kojoj anticipira svoje kasnije poglede. O Listu u Americi piše W. Notz "Friedrich List in Amerika" (*Weltwirtschaftliches Archiv*, 29, 1925, str. 199-265 i svezak 22, 1925, str. 154-82) i "Frederick List in America" (*American Economic Review*, 16, 1926, str. 249-65).

⁴¹ Friedrich List, *The National System of Political Economy* (London, 1885), str. 174.

⁴² Njegovi su pogledi lijepo sažeti u E. Strauss, *Irish Nationalism and British Democracy* (London, 1951), str. 218-20.

⁴³ "Nation" Eliasa Regnaulta, *Dictionnaire politique*, s uvodom Garnier-Pagès-a (Pariz, 1842), str. 623-5. "N'y-a-t-il pas quelque chose de dérisoire d'appeler la Belgique une nation?"

⁴⁴ *Considerations on Representative Government u Utilitarianism*, str. 365.

Mill, već kao "veću skupinu osoba" potrebnih karakteristika (moj kurziv).⁴⁵

List je jasno ustvrdio da

brojno stanovništvo i veliki teritorij obdaren mnogim nacionalnim resursima osnovni su uvjeti za normalnu nacionalnost... Nacija koja je ograničena malim brojem stanovnika i malim teritorijem, osobito ako ima i poseban jezik, može posjedovati samo sakatu književnost, sakate institucije za unapređivanje umjetnosti i znanosti. Mala država ne može nikako na svom teritoriju do savršenstva razviti različite grane proizvodnje.⁴⁶

Ekonomске prednosti velikih država (*Grossstaaten*), držao je profesor Gustav Cohn, dokazane su primjerima Britanije i Francuske. Bez svake su sumnje te prednosti bile manje od prednosti jedinstvene globalne ekonomije, no ujedinjenje svijeta na nesreću nije još bilo moguće postići. U međuvremenu je "sve čemu teži cijela ljudska rasa ... u ovom trenu već (*zunächst einmal*) postigao značajan dio ljudske rase, tj. 30-60 milijuna ljudi". I tako "slijedi da će budućnost civiliziranog svijeta još dugo imati oblik stvaranja velikih država (*Grossstaatenbildung*)".⁴⁷ Uzgred primjećujemo stalnu pretpostavku, na koju ćemo se vratiti kasnije, da su "nacije" na drugom mjestu po poželjnosti iza svjetskog jedinstva.

Dva zaključka slijede iz ove teze, koja je gotovo univerzalno prihvaćena među onima koji su ozbiljno razmišljali o ovom problemu, čak i kad su je formulirali manje eksplicitno od Nijemaca, koji su to učinili iz određenih povijesnih razloga.

Kao prvo, slijedi da "princip nacionalnosti" u praksi vrijedi samo za nacionalnosti određene veličine. Odatle i činjenica koja bi nas inače zapanjila, da Mazzini, apostol ovog principa, nije predvidio nezavisnu Irsku. Što se tiče još manjih nacionalnosti ili potencijalnih nacionalnosti – Sicilijanaca, Bretonaca, Velšana – njihove je zahtjeve trebalo uzeti s još manje ozbiljnosti. U

⁴⁵ *Oxford English Dictionary*, VII, str. 30.

⁴⁶ *Ibid.* str. 175-6.

⁴⁷ Gustav Cohn, *Grundlegung der Nationaloekonomie*, vol. I (Stuttgart, 1885), str. 447-9.

stvari, riječ *Kleinstaaten* (sistem mini-država) bila je namjerno prezirna. Njemački su nacionalisti bili upravo protiv toga. Riječ "balkanizacija", koja potječe iz podjele teritorija koji su bili dio Turskog Carstva na brojne nezavisne države, i danas ima negativnu konotaciju. Oba termina spadaju u frazeologiju političkih uvreda. Ovaj se "zakon kritične mase" izvrsno može ilustrirati kartom buduće Evrope nacija koju je sastavio sam Mazzini 1857: sadrži jedva desetak država i federacija, od kojih se samo jedna (naravno, Italija) ne bi mogla odmah klasificirati kao višenacionalna po kasnijim kriterijima.⁴⁸ "Princip nacionalnosti", kako ga je formulirao Wilson i koji je dominirao mirovnim ugovorima poslije I. svjetskog rata rezultirao je Evropom s dvadeset i šest država – dvadeset i sedam ako dodamo i Irsku Slobodnu Državu koja je ubrzo osnovana. Samo ću dodati da nedavna studija regionalističkih pokreta samo u Zapadnoj Evropi navodi četrdeset i dva,⁴⁹ i tako pokazuje što bi se moglo dogoditi ako se jednom napusti "zakon kritične mase".

Važno je međutim primijetiti da u klasičnom periodu liberalnog nacionalizma nitko nije ni sanjao o napuštanju tog principa. Samoopredjeljenje nacija vrijedilo je samo za one nacije koje su se smatrale sposobnima za opstanak: kulturno, i svakako ekonomski (ma što točno sposobnost za opstanak ustvari značila). Utoliko se Mazzinijeva i Millova ideja nacionalnog samoopredjeljenja bitno razlikovala od one predsjednika Wilsona. Razloge za prijelaz s jedne na drugu razmotrit ćemo kasnije. No, možda bi i ovdje bilo korisno *en passant* primijetiti da "princip praga" nije bio posve odbačen ni u Wilsonovo doba. Između dva je rata postojanje Luksemburga i Lichtensteina predstavljalo izvor blage nelagode, mada su filatelisti pozdravili te države. Nikome nije bilo milo postojanje Slobodnog grada Gdanjska, ne samo u dvije susjedne države koje su ga obje željele kao dio svog teritorija, već mnogo šire, među svima onima koji su osjećali da gradovi-države ne mogu opstati u 20. st., kao što su to mogli u vrijeme Hanse. Stanovnici krnje Austrije gotovo su jednoglasno željeli integraciju s Njemačkom, jer jednostavno

⁴⁸ Vidi Denis Mack Smith (ur.), *Il Risorgimento* (Bari, 1968), str. 422.

⁴⁹ Jochen Blaschke (ur.), *Handbuch der westeuropäischen Regionalbewegungen* (Frankfurt, 1980).

nisu mogli povjerovati da tako mala država može ekonomski neovisno opstati (da je "lebensfähig"). Tek smo nakon 1945, i još više po početku dekolonizacije u zajednicu nacija pripustili takve entitete kao što su Dominikanska Republika, Maldivi i Andora.

Druga je posljedica ta što je izgradnja nacija neizbježno videna kao proces ekspanzije. To je bio drugi razlog za anomaliju slučaja Irske ili bilo kojeg drugog čisto separatističkog nacionalizma. Kao što smo vidjeli, u teoriji je prihvaćeno da se u toku socijalne evolucije ljudske socijalne jedinice povećavaju od obitelji i plemena do grofovije i kantona, od lokalnog do regionalnog, nacionalnog i na kraju globalnog. Nacije su tako, na neki način, bile u skladu s historijskom evolucijom samo utoliko što su povećavale opseg ljudskog društva, a sve drugo ostaje nepromijenjeno.

Ako valja našu doktrinu sažeti u jednu tezu, možda bismo trebali reći da je, općenito govoreći, princip nacionalnosti legitiman kada teži ujedinjavanju u kompaktnu cjelinu raštrkanih grupa populacije, a da je nelegitiman kada teži podjeli države.⁶⁰

U praksi je to značilo da se od nacionalnih pokreta očekivalo da budu pokreti za nacionalno *ujedinjavanje* ili širenje. Svi su se Nijemci i Talijani tako nadali tome da se okupe u jednoj državi, baš kao i svi Grci. Srbi će se tako integrirati s Hrvatima u jedinstvenu Jugoslaviju (koja nije imala ama baš nikakvog povijesnog presedana), oni željni još većeg jedinstva sanjali su još i dalje o Balkanskoj Federaciji. To je ostala čvrsta nakana komunističkih pokreta do poslije II. svjetskog rata. Česi će se spojiti sa Slovacima, Poljaci s Litavcima i Ukrajinčima – oni su, ustvari, već bili stvorili jedinstvenu veliku državu u Poljskoj prije podjele – Rumunji u Moldaviji stopit će se s Rumunjima u Vlaškoj i Transilvaniji, i tako dalje. To je bilo očito nespojivo s definicijama nacije baziranim na etničkoj pripadnosti, jeziku ili zajedničkoj povijesti, no, kao što smo vidjeli, to nisu bili odlučujući kriteriji za liberalnu izgradnju nacija. U svakom slučaju, nitko nije poricao činjeničnu višenacionalnost, višejezičnost ili

⁶⁰ Maurice Block u Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, svezak II, str. 941.

višeetničnost najstarijih i najnespornijih nacionalnih država, kao što su npr. Britanija, Francuska i Španjolska.

Ovakva je nacionalna heterogenost "nacionalnih država" prihvaćena tim prije, što su u mnogim dijelovima Evrope i u većem dijelu ostatka svijeta nacionalnosti bile tako očito izmiješane na jednom te istom teritoriju da se razvrstavanje tih nacionalnosti po čisto prostornom principu činilo sasvim nerealnim. To je poslužilo kao osnova interpretacijama nacionalnosti, kao što je kasnija austromarksistička, po kojima se nacija ne veže uz teritorij već uz narod. Niti je slučajnost što su inicijativu o tom pitanju u austrijskoj socijaldemokratskoj partiji pokretali uglavnom Slovenci, koji su živjeli na području gdje je bilo posebno teško razdvajati slovenska od njemačkih naselja, koja su često postojala kao enklave unutar enklava, ili kao granične zone neodređene i promjenljive identifikacije.⁵¹ No, ipak je nacionalna heterogenost nacionalnih država prihvaćena prije svega zato što se činilo neospornim da male, a posebno male i nerazvijene nacionalnosti mogu samo profitirati spajanjem u veće nacije, dajući svoj doprinos razvoju ljudske rase kroz njih. "Iskustvo", rekao je Mill, izričući konsenzus razumnih promatrača, "dokazuje da je moguće da se jedna nacionalnost stopi i apsorbira u drugu." Za nerazvijene i inferiorne iz toga bi se dala izvući velika korist:

Nitko ne može pretpostaviti da za Bretonca ili Baska ili stanovnika francuske Navare nije korisnije da bude ... pripadnik francuske nacionalnosti, koji pod istim uvjetima uživa sve privilegije francuskog državljanstva... nego da se duri na svojim hridinama, kao poludivlji relikv davnog prošlog vremena, krećući se u svojoj vlastitoj malojoj mentalnoj orbiti, ne sudjelujući i ne zanimajući se za opći razvoj svijeta. Ista se primjedba može uputiti i Velšaninu ili škotskom gorštaku kao pripadnicima britanske nacije.⁵²

⁵¹ Prilog Ethina Kristana partijskom kongresu u Brünnu (Brnu), u kojem se elaborira nacionalni program partije, može se naći u Georges Haupt, Michel Lowy i Claudia Weill, *Les Marxistes et la question nationale 1848-1914* (Pariz, 1937), str. 204-7.

⁵² Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, str. 363-4.

Kad se jednom prihvatilo da nezavisna ili "prava" nacija treba također biti sposobna za samostalni opstanak po tada prihvaćenim kriterijima, slijedilo je i da su neke manje nacionalnosti i njihovi jezici osuđeni da kao takvi nestanu. Friedrich Engels je žestoko napadan kao velikonjemački šovinist zato što je predskazivao nestanak Čeha kao naroda i zato što je izrekao neke ne baš laskave primjedbe o budućnosti još podosta drugih naroda.⁶³ On je doista i bio ponosan što je Nijemac, i naginjao je tome da svoj narod uspoređuje s drugima na štetu drugih, osim glede revolucionarne tradicije svog naroda. Također je bio, bez imalo sumnje, posve u krivu što se tiče Čeha i još nekih naroda. No, potpuno je anakronistično kritizirati ga zbog njegovog osnovnog stava, koji su dijelili svi nepristrani promatrači sredinom 19. st. Neke od malih nacionalnosti i jezika nisu imali samostalne budućnosti. To je bilo općeprihvaćeno, čak i među ljudima koji su bili sve samo ne neprijateljski nastrojeni prema nacionalnom oslobođenju u principu ili praksi.

U takvom općem stavu nije bilo ni traga šovinizmu. On nije implicirao neprijateljske osjećaje prema jezicima i kulturi tih kolektivnih žrtava zakona napretka (kako bi ih bez sumnje nazivali u to vrijeme). Naprotiv, ondje gdje nadmoć državne nacionalnosti i državnog jezika nije u pitanju, premoćna bi nacija mogla njegovati i unapređivati dijalekte i manje jezike unutar nje, povijesne i folklorne tradicije manjih zajednica koje sadrži, ako ništa drugo a ono kao dokaz mnoštva boja na svojoj makronacionalnoj paleti. Dapače male nacionalnosti, pa čak i nacionalne države koje su prihvatile integraciju u veću naciju kao nešto pozitivno – ili, ako hoćete, koje su se pokorile zakonu napretka – nisu ni same vidjele nikakve nepremostive razlike između mikrokulture i makrokulture, ili su se čak pomirile s gubitkom onoga što se nije dalo prilagoditi modernom dobu. Pojam "sjevernog Britanca" izmislili su Škoti, a ne Englezi, nakon ujedinjenja 1707.⁶⁴ Sami su glasnogovornici i borci za velšku stvar u Walesu 19. st. sumnjali u to da njihov jezik, iako

⁶³ Usp. Roman Rosdolsky, "Friedrich Engels und das Problem der 'geschichtslosen Völker'" (*Archiv für Sozialgeschichte*, 4/1964, str. 87-282).

⁶⁴ Vidi Linda Colley, "Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830" (*Past and Present*, 113, 1986), str. 96-117.

moćan medij za religiju i poeziju, može udovoljiti svim kulturnim potrebama svijeta 19. st. – tj. prihvaćali su nužnost i prednost dvojezičnosti.⁶⁶ Bez sumnje su bili svjesni mogućnosti zapošljavanja i napredovanja po cijeloj Britaniji koja se nudila Velšanima koji govore engleski, no to nije oslabilo njihovu emotivnu vezu s drevnom tradicijom. Ovo se jasno vidi čak i među onima koji su se pomirili s konačnim nestankom idioma, kao što je svećenik Griffiths sa Nonkonformističkog koledža u Brecknocku koji je samo zatražio da se taj proces prepusti prirodnoj evoluciji:

Pustite ga [velški jezik] da umre u miru i časno. Ma koliko da smo mu privrženi, malo bi tko poželio da se eutanazija odloži. Ali, nikakvu žrtvu ne bismo smatrali prevelikom da se spriječi njegovo ubojstvo.⁶⁶

Četrdeset godina kasnije, i drugi je pripadnik male nacionalnosti, socijalistički teoretičar Karl Kautsky – porijeklom Čeh – govorio u sličnom rezigniranom tonu, no ne bez naklonosti:

Nacionalni će jezici biti sve više ograničeni na domaću upotrebu, no čak će i ondje sve više biti tretirani kao stari komad naslijeđenog porodičnog namještaja, kao nešto prema čemu se ophodimo s poštovanjem, iako baš nema velike praktične vrijednosti.⁶⁷

No, ti su problemi mučili manje nacionalnosti čija se samostojna budućnost činila nesigurnom. Englezi jedva da su marili za preokupacije Škota i Velšana, dok su se dičili kućnom egzotikom Britanskog otočja. I koji su dapače, kao što su to ubrzo otkrili stereotipizirani Irci, s to većom dobrodošlicom prihvaćali manje nacionalnosti koje nisu predstavljale prijetnju većoj što su se različitije od Engleza ponašale: irske i škotske osebnosti pozdravljane su pljeskom. Slično su tome pangermanski nacio-

⁶⁶ Ieuan Gwynedd Jones, "Language and community in nineteenth-century Wales" u David Smith (ur.), *A People and a Proletariat: Essays in the History of Wales 1780-1980* (London, 1980), str. 41-71, posebno str. 59-63.

⁶⁶ Inquiry on Education in Wales, *Parliamentary Paper*, 1847, XXVII, II. dilo (Izveštaj o grofovijama Brecknock, Cardigan i Radnor), str. 67.

⁶⁷ Haupt, Lowy i Weill, *Les Marxistes*, str. 122.

nalisti ustvari poticali književnost na niskonjemačkom ili frizij-skom, jer su ovi bili svedeni na bezopasne prirepke, a ne konkurente visokonjemačkom, talijanski su se nacionalisti ponosili Bellijem, Goldonijem i pjesmama na napolitanskom. Što se toga tiče, frankofoni se Belgijanci nisu bunili protiv Belgijanaca koji su govorili i pisali flamanski. Upravo su se *Flamingants* odupirali Francuzima. Iako jest bilo slučajeva da vodeća nacija ili *Staatsvolk* nastoji aktivno potisnuti manje jezike i kulture, do kraja je 19. st. ta pojava bila rijetka, osim u Francuskoj.

Neki su narodi ili nacionalnosti tako bili osuđeni na to da nikad ne postanu potpuno razvijene nacije. Drugi su postigli, ili će postići, status potpune nacije. No, koje od njih su imale budućnost, a koje ne? Debate o tome što spada u karakteristike nacije – teritorijalne, jezične, etničke i sl. – nisu mnogo pomogle. "Zakon kritične mase" bio je naravno korisniji, jer je eliminirao određeni broj malih naroda, no, kao što smo vidjeli, ni on nije bio odlučujući, budući da je bilo "nacija" prilično skromne veličine, da i ne spominjemo nacionalne pokrete poput irskog, o čijoj su sposobnosti da formiraju uspješne nacionalne države mišljenja bila podijeljena. Neposredna poanta Renanovog pitanja o Hanoveru i Vojvodstvu Parmi, na kraju krajeva, nije bila njihova usporedba s *bilo kojom nacijom* već sa drugim nacionalnim državama isto takve skromne veličine, s Nizozemskom ili Švicarskom. Kao što ćemo vidjeti, pojava nacionalnih pokreta s podrškom masa koji traže da im se posveti pažnja, zahtijevati će temeljne revizije sudova, no u klasičnom razdoblju liberalizma čini se da je malo njih izvan Otomanskog Carstva tražilo priznanje statusa nezavisnih suverenih država, a ne tek različite stupnjeve autonomije. Slučaj Irske je, kao i obično, anomalan i što se tiče ovoga – u svakom je slučaju to postao s pojavom fenijaca koji su zahtijevali Republiku Irsku koja bi mogla biti samo i isključivo nezavisna od Britanije.

U praksi su postojala samo tri kriterija koji su omogućavali narodu da se čvrsto klasificira kao nacija, uvijek pod uvjetom da je dovoljno velik da prijeđe prag. Prvi je povijesna povezanost s nekom trenutno postojećom državom ili državom s relativno dugom i nedavnom prošlošću. Stoga se nije mnogo osporavalo postojanje engleskog ili francuskog naroda-nacije, (veliko)ruskog naroda ili Poljaka, a rijetko se osporavalo i španjolski

sku naciju, s jasno shvaćenim nacionalnim obilježjima, osim u samoj Španjolskoj.⁵⁸ Jer ako se podrazumijeva identifikacija nacije s državom, stranci su prirodno pretpostavljali da u nekoj zemlji postoji samo državni narod, navika koja i dandanas smeta Škote.

Drugi je kriterij postojanje kulturne elite s dugom tradicijom, koja posjeduje pisani nacionalni književni i administrativni jezik. Na tome su Talijani i Nijemci bazirali svoje tvrdnje da su nacija, iako se dotični "narodi" nisu mogli identificirati ni sa jednom jedinstvenom državom. U oba se slučaja nacionalna identifikacija stoga izrazito temeljila na jeziku, iako je i u jednom i u drugom slučaju nacionalni jezik u svakodnevnom životu govorila tek malena manjina – procjenjuje se da je u Italiji ta manjina iznosila 2½ % u času ujedinjenja⁵⁹ – dok se ostatak stanovništva služio različitim i često međusobno nerazumljivim idiomima.⁶⁰

Treći je kriterij, moramo nažalost reći, potvrđena osvajačka sposobnost. Stanovništvo će najlakše osvijestiti svoju kolektivnu egzistenciju ako egzistira kao imperijalni narod, čega je Friedrich List bio itekako svjestan. Osim toga, u 19. je stoljeću osvajanje pružalo darvinistički dokaz o evolucijskom uspjehu društvene vrste.

Ostali kandidati za status nacije očito nisu bili *a priori* isključeni, no nije bilo niti nikakvih *a priori* pretpostavki u njihovom korist. Za njih je najbolje bilo da su dio nekog političkog entiteta koji je po liberalističkim standardima 19. st. anormalan, zastario i koji su povijest i napredak osudili na propast. Otomansko je Carstvo bilo najočitiiji evolucijski fosil te vrste, no isto je to bilo, kao što je postajalo sve očividnije, i Habsburško Carstvo.

⁵⁸ Unutar su Španjolske kulturne, jezične i institucionalne razlike među narodima kraljevina Aragona i Kastilije bile očite. U Španjolskom Carstvu, kojeg Aragon nije bio dijelom, još i više.

⁵⁹ Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita* (Bari, 1963), str. 41.

⁶⁰ "Obwohl sie alle in einem Reich 'Deutscher Nation' nebeneinander lebten, darf nichts darüber hinwegtäuschen, das ihnen sogar die gemeinsame Umgangssprache fehlte." Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, vol. I (München, 1987), str. 50

Tako su dakle ideolozi ere pobjedonosnog buržoaskog liberalizma od, recimo, 1830. do 1880. koncipirali naciju i nacionalnu državu. Te su koncepcije bile dio liberalne ideologije na dva načina. Prvo, jer je razvoj nacija nesumnjivo predstavljao fazu u ljudskoj evoluciji ili napretku od manje grupe ka većoj, od obitelji ka plemenu i regiji, ka naciji, i, na kraju, ka ujedinjenom svijetu budućnosti u kojem će se, da citiramo površno i stoga tipičnog G. Lowesa Dickinsona, "barijere nacionalnosti koje su dio djetinjstva rase rastopiti i rastočiti na suncu znanosti i umjetnosti."⁶¹

Taj bi svijet bio jedinstven i jezično. Jedan jedini svjetski jezik, uz koji bez sumnje postoje i nacionalni jezici svedeni na kućnu i sentimentalnu ulogu dijalekata, imali su na umu i predsjednik Ulysses S. Grant i Karl Kautsky.⁶² Takva predviđanja, kao što danas znamo, i nisu bila sasvim promašena. Pokušaji da se konstruiraju umjetni svjetski jezici koji datiraju iz 80-ih godina 19. st., nakon što su 70-ih sastavljeni međunarodni telegrafski i signalni kodovi, propali su, iako jedan od njih, esperanto, još živi među malobrojnim entuzijastima, te pod paskom nekih režima koji vuku porijeklo od socijalističkog internacionalizma tog perioda. S druge se strane razumno nepovjerenje Kautskog u vezi s tim nastojanjima i njegovo predviđanje da će se jedan od većih državnih jezika pretvoriti u *de facto* svjetski jezik pokazalo ispravnim. Engleski se pretvorio u taj globalni jezik, iako on ne zamjenjuje već nadopunjuje nacionalne jezike.

Tako je u perspektivi liberalne ideologije, nacija (a to znači velika nacija sposobna za opstanak) predstavljala fazu u evoluciji do koje se stiglo polovinom 19. st. Kao što smo vidjeli, naličje ideje "nacija kao napredak" je stoga, logično, bilo asimiliranje manjih zajednica i naroda u veće. To nije nužno podrazumijevalo odbacivanje starih lojalnosti i osjećaja, iako je dako moglo značiti i to. Oni koji su bili geografski i socijalno mobilni, i koji u svojoj povijesti nisu imali ništa naročito privlačno na što su se mogli pozivati, mogli su biti sasvim priprav-

⁶¹ B. Porter, *Critics of Empire. British Radical Attitudes to Colonialism in Africa, 1895-1914* (London, 1968), str. 331, koji citira djelo G. Lowesa Dickinsona *A Modern Symposium* (1908).

⁶² Relevantni navod iz nastupnog govora predsjednika Granta vidi u E. J. Hobsbawm, *The Age of Capital 1848-1875* (London, 1975), epigrafi poglavlju 3.

ni to učiniti. To se osobito odnosilo na mnoge Židove srednje klase u zemljama koje su nudile totalnu jednakost za asimilirane – Pariz je bio vrijedan mise i drugima, a ne samo Henriju IV – dok nisu krajem stoljeća i kasnije otkrili da neograničeno pristajanje na asimilaciju nije dovoljno, ako nacija koja ih prima nije spremna da u potpunosti prihvati one koji se asimiliraju. S druge strane ne valja smetnuti s uma da SAD nisu nipošto bile jedina država koja je slobodno nudila status pripadnika "nacije" svakom tko se želio pridružiti, i da su "nacije" dopuštale slobodan ulaz lakše od klasa. Generacije prije 1914. pune su velikonacionalnih šovinista čiji očevi, a o majkama da i ne govorimo, nisu znali jezik naroda koji su njihovi sinovi odabrali kao svoj narod, te čija su imena, slavenska ili mađarizirana njemačka i slavenska svjedočila o njihovom izboru. Asimilacija se mogla i solidno isplatiti.

No, moderna je nacija bila dijelom liberalne ideologije na još jedan način. Povezivala se s preostalim velikim liberalnim sloganima ne toliko logičnom nuždom koliko zbog dugotrajnog međuodnosa: kao što se sloboda i jednakost povezuju s bratstvom. Drugim riječima, budući da je sama nacija bila tako nova s povijesnog stanovišta, konzervativci i tradicionalisti bili su joj protivnici, pa je stoga nacija privlačila one koji su bili njihovim protivnicima. Veza između ta dva načina mišljenja može se ilustrirati primjerom tipičnog pangermanista iz Austrije, rođenog u Moravskoj, tom području oštrih nacionalnih konflikata. Arnold Pichler,⁶³ služio je u bečkoj policiji. Njegovu odanost službi nisu prekinule političke promjene od 1901. do 1938. Bio je, a donekle i ostao cijelog svog života, strastveni njemački nacionalist, protivnik Čeha i antisemit – iako nije išao tako daleko da smjesti sve Židove u konc-logore, kako su predlagali drugi antisemiti.⁶⁴ Istovremeno je bio strastveni antiklerikalac, a u politici čak i liberal; u svakom je slučaju surađivao u najliberalnijem bečkom dnevniku za vrijeme prve republike. U njegovim tekstovima nacionalizam i eugeničko rezoniranje idu zajedno s oduševljenjem industrijskom revolucijom i,

⁶³ Franz Pichler, *Polizeihofrat P. Ein treuer Diener seines ungetreuen Staates. Wiener Polizeidienst 1901-1938* (Beč, 1984). Za ovu referencu zahvaljujem Clemensu Helleru.

⁶⁴ *Ibid.*, str. 19.

što još više iznenađuje, time što ona stvara zajednicu "građana svijeta" (Weltbürger)... koji ... daleko od palanačkog provincijalizma i horizonata ograničenih crkvenim zvonikom" otvaraju cijelu zemaljsku kuglu za one koji su do tada bili utamničeni u svojim regionalnim zakucima.⁶⁵

Tako su dakle "naciju" i "nacionalizam" vidjeli liberalni mislioci na vrhuncu buržoaskog liberalizma, a to je bilo razdoblje kad je "princip nacionalnosti" po prvi put postao velika tema u međunarodnoj politici. Kao što ćemo vidjeti, taj se koncept razlikovao u jednom bitnom pogledu od Wilsonovog principa nacionalnog samoodređenja, koji je također, u teoriji, lenjinistički, i koji u debatama o ovim temama prevladava od kraja 19. st. Nije bio bezuvjetan. U tom se pogledu razlikovao i od radikalno-demokratskog gledišta, formuliranom u Deklaraciji prava francuske revolucije koju smo već citirali, koje je izričito odbacivalo "princip praga". U praksi, međutim, mini-narodima čija su prava na suverenosti i samoodređenje time garantirana njihovi veći i grabežljiviji susjedi uglavnom nisu dopuštali da primijene, a u većini tih naroda nije bilo mnogo simpatizera principa iz 1795. Pomišljamo na (konzervativne) slobodne planinske kantone Švicarske, koje su gotovo sigurno imali na pameti oni koji su čitali Rousseaua i sastavljali deklaracije o pravima čovjeka u tom razdoblju. Još nisu nastupili dani ljevičarskih autonomaskih pokreta ili pokreta za nezavisnost u takvim zajednicama.

Sa stanovišta liberalizma – a kao što nam pokazuje primjer Marxa i Engelsa, ne samo liberalizma – u prilog je "naciji" govorilo to što ona predstavlja fazu u povijesnom razvoju ljudskog društva, a podržavanje uspostave pojedinih nacionalnih država (bez obzira na subjektivne osjećaje pripadnika nacionalnosti u pitanju, ili privatne simpatije promatrača) ovisilo je o tome da li se moglo dokazati da one prate ili unapređuju povijesnu evoluciju ili napredak.⁶⁶ Sveopće buržoasko divljenje prema škot-

⁶⁵ *Ibid.*, str. 30.

⁶⁶ Usp. pismo Friedricha Engelsa Bernesteinu, 22-25. valjače 1882. (*Werke*, svezak 35, str. 278 i dalje) o balkanskim Slavenima: "Čak i kada bi ti tipovi bili tako divljenja vrijedni kao škotski gorštaci kako ih opisuje Walter Scott – a i oni su samo horda groznih stokokradica – možemo jedino osuditi to kako ih društvo danas tretira. Kad bismo mi bili na vlasti, i mi bismo imali okapanja s njihovim lopovlukom, koji im je u krvi."

skim gorštacima nije, koliko mi je poznato, navelo ni jednog od pisaca da zahtijeva da ih se prizna kao naciju – čak ni one sentimentalne koji su oplakivali neuspjeh restauracije dinastije Stuart pod Bonnie Prince Charlujem, čiji su glavni pristaše bili gorštački klanovi.

No, ako je jedini povijesno opravdani nacionalizam bio onaj koji se uklapao u napredak, tj. onaj koji je povećavao a ne smanjivao razmjere u kojima funkcioniraju privrede, društva i kultura ljudskog roda, što bi u svoju obranu u velikoj većini slučajeva mogli učiniti mali narodi, mali jezici, male tradicije nego izraziti konzervativni otpor neizbježnom napretku povijesti? Mali se narod, jezik ili kultura uklapao u napredak jedino ukoliko je prihvatio podređeni status u odnosu na neku veću jedinicu, ili ako se povukao iz bitke i tako postao objektom nostalgije i drugih sentimentata – ukratko, ukoliko je prihvatio status starog obiteljskog namještaja koji mu je dodijelio Kautsky. I koji su, naravno, tolike male zajednice i kulture svijeta naizgled prihvaćale. Zašto bi se, mogao bi razmišljati obrazovani liberalni promatrač, govornici irskog ponašali drugačije od govornika nortambrijskog dijalekta? Ništa ih nije sprečavalo da budu dvojezični. Engleski pisci koji su pisali na dijalektu svoj idiom nisu birali *suprotstavljajući ga* standardnom nacionalnom jeziku, već sa sviješću da oba idioma imaju svoju vrijednost i svoje mjesto. I, ako se s vremenom lokalni idiom povuče pred nacionalnim, ili čak postepeno iščezne, kao što se dogodilo nekim marginalnim keltskim jezicima (kornvalski i manski prestali su se govoriti u 18. st.), to je bez svake sumnje za žaljenje, no možda je neizbježno. Njihova smrt bit će oplakana, ali generacija koja je smislila pojam i termin "folklor" znala je razlikovati živu sadašnjost i relikte iz prošlosti.

Stoga je za shvaćanje "nacije" klasičnog liberalnog razdoblja bitno na umu imati činjenicu da je "izgradnja nacija", koliko god bila ključna u povijesti 19. st., vrijedila samo za neke nacije. A ni zahtjevi da se primijeni "princip nacionalnosti" nisu bili univerzalni. Sve je to predstavljalo međunarodni i unutarnji politički problem samo manjem broju naroda i regija, čak i unutar višejezičnih i višeterničkih država kao što je Habsburško Carstvo, gdje je očito već tada to bilo dominantno političko pitanje. Ne bi bilo pretjerano reći da su poslije 1871. – naravno, s izuzetkom Otomanskog Carstva koje se polako raspadalo –

tek malobrojni pomišljali da će na karti Evrope doći do daljnjih bitnih promjena, i s izuzetkom vječnog poljskog pitanja za malo se nacionalnih problema predmnijevalo da bi bili kadri to prouzročiti, I doista, osim na području Balkana, jedina je promjena na karti Evrope između stvaranja Njemačkog Carstva i I. svjetskog rata bilo odvajanje Norveške od Švedske. Štoviše, nakon nacionalne povike i sukoba 1848-1867, nije bilo pretjerano pretpostavljati da će se čak i u Austro-Ugarskoj duhovi smiriti. To su, u svakom slučaju, očekivale vlasti u Habsburškom Carstvu kad su (s dosta krzmanja) odlučile prihvatiti rezoluciju Međunarodnog kongresa statističara održanog u St. Petersburgu 1873. godine po kojoj se u buduće popise stanovništva uključivalo i pitanje o jeziku, no predložili su da se primjena te odluke odgodi do 1880, u kojem bi se vremenu duhovi trebali smiriti.⁶⁷ Njihova je prognoza bila upravo spektakularno pogrešna.

Također slijedi i da, općenito uzevši, u ovom periodu nacije i nacionalizam nisu predstavljali veći problem u domaćoj politici u onim političkim entitetima koji su već bili postigli status "nacionalnih država", bez obzira na njihovu nacionalnu heterogenost po našim današnjim standardima, dok su za nenacionalne imperije, koji se nisu mogli (anakronistički) klasificirati kao "višenacionalni" predstavljali akutni problem. Nijedna evropska država zapadno od Rajne nije se još morala suočiti sa ozbiljnim komplikacijama što se toga tiče, s izuzetkom Britanije koja je imala problema s tom vječitom anomalijom, Ircima. Ovo ne znači da političari nisu bili svjesni Katalonaca, Baska, Bretonaca ili Flamanaca, Škota i Velšana, ali oni su uglavnom gledani kao nešto što osnažuje ili oslabljuje neku općedržavnu političku silu. Škoti i Velšani djelovali su kao pojačanje liberalizmu, Bretonci i Flamanci kao pojačanje tradicionalističkom katoličanstvu. Naravno, političkim je sistemima nacionalnih država i dalje u korist išlo nepostojanje izborne demokracije, koja će potkopati liberalnu teoriju i praksu nacije, kao i mnogo toga drugoga u liberalizmu 19. st.

⁶⁷ Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880-1910* (Beč-Köln-Graz, 1982).

To je možda razlog zašto je ozbiljne teoretske literature o nacionalizmu toliko malo u razdoblju liberalizma i zašto djeluje kao nešto usputno. Promatrači poput Milla i Renana bili su tako ravnodušni kad se govorilo o elementima od kojih se sastoji "nacionalni osjećaj" – etničkoj pripadnosti (usprkos strastvenoj viktorijanskoj opsesiji "rasom"), jeziku, religiji, teritoriju, povijesti, kulturi i ostalima – jer u to vrijeme politički još nije bilo važno da li se neki od njih smatra važnijim od ostalih. No, od 80-ih godina 19. st. debata o "nacionalnom pitanju" postaje ozbiljna i intenzivna, osobito među socijalistima, jer je politička privlačnost nacionalnih slogana među masama potencijalnih ili stvarnih glasača ili pristalica masovnih političkih pokreta sada postala nešto čime se mora u praksi pozabaviti. A rasprava o pitanjima kao što su teoretski kriteriji postojanja nacije postala je žučljiva, jer je svaki specifični odgovor, kako se sada vjerovalo, implicirao i specifični oblik političke strategije, borbe i programa. To nije bilo značajno samo za vlasti suočene s različitim tipovima nacionalnih previranja ili zahtjeva, već i za političke partije koje su željele mobilizirati izborne okruge pozivanjem na nacionalne, nenacionalne ili alternativne nacionalne stavove. Za socijaliste u Srednjoj i Istočnoj Evropi bilo je vrlo važno na kojoj će se teoretskoj bazi definirati nacija i njena budućnost. Marx i Engels, baš kao i Mill i Renan, ta su pitanja smatrali marginalnima. Na Drugoj su internacionali ta pitanja bila ključna, i veliki se broj uglednika, i onih koji će to tek postati svojim tekstovima priključio debati: Kautsky, Luxemburg, Bauer, Lenjin, Staljin. Ta su pitanja mučila teoretičare marksizma, no, i za Hrvate i Srbe, Makedonce i Bugare bilo je od životne važnosti da li će se nacionalnost Južnih Slavena definirati ovako ili onako.⁶⁸

"Princip nacionalnosti" o kojem su raspravljali diplomati i koji je izmijenio kartu Evrope u periodu od 1830. do 1878. razlikovao se od nacionalizma kao političkog fenomena koji je sve više dobivao na važnosti u razdoblju demokratizacije i masovne politike u Evropi. U vrijeme Mazzinija nije bila važna činjenica da za veliku većinu Talijana Risorgimento nije posto-

⁶⁸ Usp. Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca i London, 1984), str. 76-86.

jao, pa je Massimo d'Azeglio u slavnoj izjavi priznao: "Stvorili smo Italiju, a sada moramo stvoriti Talijane".⁶⁹ Niti je onima koji su se bavili "poljskim pitanjem" bilo važno to što se vjerojatno većina seljaka koji su govorili poljski (da uopće ne spominjemo trećinu stanovnika stare Rzeczspolite prije 1772. koji su govorili druge jezike) nije osjećala Poljacima u nacionalističkom smislu; što je konačni osloboditelj Poljske, pukovnik Pilsudski priznao u *svojoj* izjavi: "Država čini naciju, a ne nacija državu."⁷⁰ No, poslije 1880. to što su obični ljudi mislili o nacionalnosti dobivalo je sve više na važnosti. Stoga je važno razmotriti osjećaje i stavove predindustrijskih ljudi ove vrste, na kojima se mogla izgrađivati novostvorena privlačnost političkog nacionalizma. To ćemo učiniti u sljedećem poglavlju.

⁶⁹ To je rečeno na prvom zasjedanju parlamenta novoujedinjenog talijanskog kraljevstva (E. Latham, *Famous Sayings and Their Authors*, Detroit, 1970).

⁷⁰ H. Roos, *A History of Modern Poland* (London, 1966), str. 48.

2.

**PUČKI
PROTONACIONALIZAM**

Zašto i kako je jedan pojam toliko dalek od stvarnog iskustva većine ljudskih bića kao što je "nacionalni patriotizam" tako brzo postao snažan politički faktor? Očito nije dovoljno pozivati se na univerzalno iskustvo ljudskih bića koja pripadaju grupama i koji jedni druge prepoznaju kao članove kolektiviteta ili zajednica, a ostale stoga prepoznaju kao strance. Problem s kojim smo suočeni ima porijeklo u činjenici da se moderna nacija, bilo kao država ili kao skupina ljudi koji teže da takvu državu stvore, razlikuje po veličini, razmjerima i prirodi od stvarnih zajednica s kojima su se ljudska bića identificirala tijekom većeg dijela povijesti, te im postavlja sasvim drugačije zahtjeve. Ona je, kako se Benedict Anderson korisno izrazio, "zamišljena zajednica", i ona bez svake sumnje može ispuniti emocionalnu prazninu koja je posljedica povlačenja, dezintegracije ili nepostojanja stvarnih ljudskih zajednica i mreža, no i dalje ostaje pitanje zašto su, izgubivši stvarne zajednice, ljudi poželjeli zamisliti zamjenu baš tog tipa. Jedan od razloga može biti taj da su u mnogim dijelovima svijeta, države i nacionalni pokreti bili u stanju mobilizirati određene varijante već postojećih osjećaja kolektivne pripadnosti, koji su na neki način, potencijalno mogli funkcionirati i u makropolitničkim razmjerima odgovarajućim modernim državama i nacijama. Te ću veze nazvati "protonacionalnima".

Ima ih dvije vrste. Prvo, tu su supralokalni oblici pučke identifikacije koji nadilaze one koji omeđuju stvarne prostore u kojima su ljudi proveli većinu svojih života; kao što Djevica Marija povezuje vjernike u Napulju s ostatkom svijeta, iako je za većinu stvari koje pogađaju stanovnike Napulja kao zajednicu neposrednije značajan Sv. Januarije, čija krv mora poteći svake godine (po za sve vijeke zajamčenom čudu to se i događa), jer se u protivnom grad zadesiti zlo. Drugo, tu su političke veze i frazeologija odabranih grupa neposrednije vezanih za države i institucije, koje su u stanju provesti konačnu generalizaciju, širenje i popularizaciju. One su nešto bliskije modernoj "naciji". No ipak, nijedan se od ova dva oblika ne može legitimno identificirati s modernim nacionalizmom koji se predstavlja kao njihov linearni nastavak, jer oni niti su imali, niti imaju ikakve važne veze s jedinicom teritorijalne političke organizacije koja je ključni kriterij za ono što mi danas smatramo "nacijom".

Uzmimo tek dva očita primjera. Do 1945, a u tragovima i do danas, govornici njemačkih dijalekata čije su elite koristile standardni pisani njemački jezik kulture, nastavali su ne samo svoje glavno područje u srednjoj Evropi, već su živjeli i kao vladajuća klasa, kao gradsko stanovništvo i u manjim područjima u seoskim naseobinama po cijeloj istočnoj i jugoistočnoj Evropi, da i ne spominjemo manje kolonije uglavnom religiozne dijaspore u Sjevernoj i Južnoj Americi. Raspršili su se u nizu valova osvajanja, migracije i kolonizacije od 11. do 18. st. na istok sve do donjeg toka rijeke Volge. (Izostavit ćemo sasvim drugačiji fenomen migracije u 19. st.) Svi su se oni smatrali u određenom smislu "Nijemcima", za razliku od svih ostalih grupa među kojima su živjeli. I dok je često dolazilo do trvenja između lokalnih Nijemaca i drugih etničkih skupina, osobito ondje gdje su Nijemci imali monopol nad ključnim funkcijama, npr. kao zemljoposjednička vladajuća klasa na području Baltika, do 19. st. nije mi poznat niti jedan slučaj izbijanja značajnijeg političkog problema zbog toga što su se Nijemci našli pod vlašću nenjemačkih vladara. I opet, dok se Židovi, raspršeni po svijetu nekoliko milenija nikad nisu prestali identificirati, bez obzira na to gdje se nalazili, kao članovi posebnog naroda koji se potpuno razlikuju od raznih vrsta nevjernika među kojima su živjeli, ni u jednom trenu, barem od povratka iz babilonskog ropstva, to nije, kako se čini, podrazumijevalo ozbiljnu težnju za stvaranjem židovske političke države, a nekmoli teritorijalne države, dok nije na samom kraju 19. st. izmišljen židovski nacionalizam po analogiji s novostvorenim nacionalizmom Zapada. Potpuno je nelegitimno židovske veze sa zemljom njihovih predaka, Izraelom, na temelju hodočašćenja onamo, ili nade u povratak kad dođe Mesija – budući da je po mišljenju Židova tako očito da još *nije* došao – identificirati s težnjom da se svi Židovi okupe u modernoj teritorijalnoj državi smještenoj na drevnoj Svetoj Zemlji. Isto tako bi se moglo tvrditi da se pravi muslimani, kojima je najveća želja da odu na hodočašće u Meku, time u stvari namjeravaju deklarirati kao građani onoga što se danas naziva Saudijskom Arabijom.

Od čega se točno sastoji pučki protonacionalizam? Pitanje je izuzetno teško, budući da zahtijeva razotkrivanje osjećaja nepismenih koji su tvorili pretežnu većinu stanovništva svijeta do 20. st. Upoznati smo s idejama onog dijela pismenih osoba koji

su i pisali i čitali – ili bar nekih od njih – no očito nije legitimno ekstrapolirati od elita ka masama, od pismenih ka nepismenima, iako ta dva svijeta nisu potpuno odjeljiva, i iako je pisana riječ utjecala na ideje onih koji su jezik samo govorili.¹ Ono što je Herder mislio o *Volku* ne može nam poslužiti kao dokaz o tome kako su razmišljali vestfalski seljaci. Potencijalnu širinu jaza između pismenih i nepismenih možemo ilustrirati jednim primjerom. Nijemci koji su sačinjavali klasu feudalnih gospodara baš kao i gradsko stanovništvo i kastu obrazovanih u baltičkoj regiji prirodno su osjećali da im "nacionalna osveta i dalje visi nad glavama poput Damoklovog mača", budući da su, na što je ukazao Christian Kelch u svojoj povijesti Livonije iz 1695, estonski i latvijski seljaci imali mnoštvo razloga za mržnju ("Selbige zu hassen wohl Ursache gehabt"). No ipak nema dokaza da su estonski seljaci razmišljali na tako nacionalistički način. U prvom redu oni, izgleda, nisu u sebi vidjeli etničko-jezičnu grupu. Riječ "estonski" počela se upotrebljavati tek 60-ih godina 19. st. Do tada su seljaci sami sebe nazivali jednostavno "maarahvas", što znači "ljudi sa sela". U drugom redu, riječ *saks* (Saksonac) imala je *dominantno* značenje "vlastelin" ili "gospodar" a tek sekundarno značenje je bilo "Nijemac". Jedan eminentni estonski povjesničar vrlo uvjerljivo dokazuje da su ondje gdje su (njemački) obrazovani ljudi mislili da se u dokumentima spominju "Nijemci" seljaci najvjerojatnije jednostavno htjeli reći "gospodari":

Od kraja 18. st. lokalni su svećenici i činovnici mogli čitati djela prosvjetitelja o osvajanju Estonije (seljaci nisu čitali takve knjige) i naginjali su tome da riječi seljaka tumače onako kako je odgovaralo njihovom vlastitom načinu razmišljanja.²

Počnimo stoga s jednim od prvih pokušaja da se utvrdi kako razmišljaju oni koji rijetko sistematično formuliraju svoje misli

¹ Vidi Roger Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France* (Princeton, 1987), Uvod; također E. J. Hobsbawm, *Worlds of Labour* (London, 1984), str. 39-42, o odnosima popularne i hegemonične kulture.

² Podaci i navodi su iz Juhan Kahk, "Peasants' movements and nationalist movements in the history of Europe" (*Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmensia*, 2, 1985: "National movements in the Baltic Countries during the 19th century", str. 15-16.

o javnim pitanjima, a ne zapisuju ih nikad, djelom *Tsar and People* Michaela Cherniavskog.³ U svojoj knjizi Cherniavsky raspravlja između ostalog i o pojmu "Svete Rusije" ili "svete ruske zemlje", za koji termin nalazi relativno malo paralela, od kojih je najbliža "Sveta Irska". Možda je mogao dodati "das heil'ge Land Tirol" (Sveta zemlja Tirol) i tako dobiti zanimljivu usporedbu i kontrast.

Po Cherniavskom zemlja je mogla postati "svetom" tek kad bi mogla dokazati da ima jedinstvenu ulogu u globalnoj ekonomiji spasenja, a to je u slučaju Rusije tek sredinom 15. st., kada je nakon pokušaja ujedinjenja crkava i pada Konstantinopola koji je označio kraj Rimskog Carstva Rusija postala jedina pravoslavna zemlja na svijetu, a Moskva treći Rim, tj. jedini izvor spasenja za ljudski rod. U najmanju bi ruku to bilo stanovište ruskog cara. No, ovakva razmatranja nisu posve primjerena, jer sama se fraza počela šire upotrebljavati tek u vrijeme nemira početkom 17. st., kad cara i države praktički više nije bilo. Dapače, čak i da su postojali, ne bi bili pridonijeli učestalosti tog izraza budući da ga, izgleda, niti car, ni birokracija, ni crkva, ni ideolozi moskovske vlasti nisu koristili prije ili poslije razdoblja nemira.⁴ Ukratko, Sveta Rusija je bio pučki termin koji je po svoj prilici izražavao pučke ideje. Korištenje termina ilustriraju epovi iz sredine 17. st. o donskim kozacima, kao što je "Poetska priča o opsadi Azova" (od strane Turaka). Evo kako su pjevali kozaci pod opsadom:

Nikad više nećemo biti u Svetoj Rusiji. Umiremo kao grešnici, zaslužno. Umiremo za vaše čudotvorne ikone, za kršćansku vjeru, za ime cara i za cijelu moskovsku državu.⁵

Sveta se ruska zemlja, dakle, definira svetim ikonama, vjedom, carem, državom. To je moćna kombinacija, i to ne samo zato što su ikone, tj. vidljivi simboli, kao što su zastave, i danas

³ Michael Cherniavsky, *Tsar and People. Studies in Russian Myths* (New Haven i London, 1961). Vidi također Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read* (Princeton, 1985), pogl. VI, "Nationalism and national identity", posebno str. 213-32.

⁴ Cherniavsky, *Tsar and people*, str. 107, 114.

⁵ *Ibid.*, str. 113.

najčešće korištene metode predočavanja onoga što se ne da predočiti. I Sveta je Rusija nesumnjivo pučka, neslužbena sila, koja nije stvorena odozgo. Razmotrimo, kao što to čini Cherniavsky, s razumijevanjem i tankoćutnošću kojima ga je naučio njegov učitelj Ernst Kantorowitz,⁶ riječ "Rusija". Imperij ruskih careva, politička jedinica, bio je *Rossiya*, neologizam iz 16. i 17. st. koji je ušao u službenu upotrebu za Petra Velikog. Sveta zemlja Rusija uvijek je bila pradavna *Rus*. Biti Rusom je i danas biti *Russky*. Nijedna riječ izvedena iz službene *Rossiye* – a nekoliko ih se iskušavalo tijekom 18. st. – nije bila prihvaćena kao opis ruskog *naroda* ili nacije, ili njihovih pripadnika. Ako je netko bio *Russky*, kao što nas podsjeća Cherniavsky, istovremeno je bio i *krestianin* – *christianin*, što je zanimljiva dubleta (seljak – kršćanin) i "pravi vjernik", pravoslavac. Taj se u biti popularni i populistički smisao svetoruskosti možda jest, a možda i nije poklapao s današnjom nacijom. U Rusiji je identifikacija i s poglavarom crkve i države očito olakšavala takvu identifikaciju. U svetoj zemlji Tirolu očito nije, budući da je post-trentovska kombinacija zemlja-ikone-vjera-car-država išla u prilog Rimokatoličke crkve i habsburškog Kaisera (bilo kao takvog, bilo kao tirolskog vojvode) umjesto novog pojma njemačke ili austrijske ili bilo koje druge "nacije". Valja se sjetiti da se tirolski seljaci 1809. nisu digli toliko protiv Francuza koliko protiv susjednih Bavaraca. Ipak, bez obzira na to da li se "narod svete zemlje" može identificirati s kasnijom nacijom ili ne, sam pojam je očito nastao ranije.

Pa ipak, uočavamo da se među kriterijima za Svetu Rusiju, Sveti Tirol i možda Svetu Irsku ne nalaze dva elementa koji su danas blisko, ako ne i odlučujuće povezani s definicijama nacije: jezik i etnička pripadnost.

Što je s jezikom? Nije li on sama bit razlikovanja jednog naroda od drugog, "nas" od "njih", pravih ljudskih bića od barbara koji ne znaju govoriti pravim jezikom nego samo proizvode nerazumljive zvukove? Ne uči li svaki čitatelj Biblije o Kuli babilonskoj, i kako se prijatelj raspoznavao od neprijatelja po točnom izgovoru riječi "šibolet"? Nisu li se Grci na taj način

⁶ Vidi djelo koje je utrlo put daljnjim istraživanjima Ernsta Kantorowitz, *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology* (Princeton, 1957).

protonacionalno definirali o odnosu na ostatak ljudske vrste, "barbara"? Ne predstavlja li nepoznavanje jezika druge grupe najočitiju prepreku komunikaciji, pa stoga i najočitiju graničnu crtu koja dijeli grupe: tako da stvaranje ili korištenje posebnog argoa i sada služi označavanju pripadnika supkulture koja se želi odijeliti od ostalih supkultura ili od cijele zajednice?

Teško se može zanijekati da će ljudi koji govore međusobno nerazumljivim jezicima, a koji žive jedni pored drugih identificirati sebe kao govornike jednog, a pripadnike drugih zajednica kao govornike drugih jezika, ili bar kao ne-govornike svog vlastitog (kao *barbaroi* ili kao *nijemce* u slavenskoj terminologiji). No nije u tome problem. Pitanje je da li se vjeruje da takve jezične barijere razdvajaju entitete koji se mogu smatrati potencijalnim nacionalnostima ili nacijama, a ne tek grupama koje slučajno nešto teže razumiju riječi drugih grupa. To nas pitanje vodi na područje ispitivanja prirode vernakularnih jezika i njihovog korištenja kao kriterija za pripadnost grupi. I pri ispitivanju ovih moramo se opet čuvati brkanja debata učenih ljudi, koji su, eto, naši gotovo isključivi izvori, s onima nepismenih, kao i anakronističnog učitavanja prakse 20. st. u povijest.

Neknjiževni vernakulari uvijek predstavljaju kompleks lokalnih varijanti ili dijalekata koji omogućuju lakšu ili težu međusobnu komunikaciju, što ovisi o geografskoj blizini ili pristupačnosti. Neki, posebno oni u planinskim područjima koja vode ka segregaciji, mogu biti sasvim nerazumljivi, baš kao da pripadaju nekoj drugoj jezičnoj porodici. U zemljama u kojima je takva situacija postoje šale o poteškoćama koje imaju stanovnici sjevernog Walesa u razumijevanju južnih Velšana, ili Albanci iz plemena Gega u razumijevanju dijalekta plemena Toska. Za filologe može biti izvanredno značajno što je katalanski bliži francuskom nego baskijskom, no normandijskom mornaru koji se nađe u lukama Bayonne ili Port Bou lokalni jezik može zvučati, kad ga čuje prvi puta, jednako neprozirno. Do dana današnjeg obrazovanim govornicima njemačkog iz, uzmimo, Kiela može biti ponajteže razumjeti čak i obrazovane švicarske Nijemce koji govore dijalekt (očito njemački) koji im je uobičajeno sredstvo usmene komunikacije.

Stoga u eri prije uvođenja općeg osnovnog obrazovanja nije bilo, niti je moglo biti govornog "nacionalnog" jezika, s izuzetkom onih književnih ili administrativnih idioma kojima se pisa-

lo, ili koji su smišljeni ili adaptirani za usmenu uporabu, bilo kao lingua franca na kojem mogu komunicirati govornici dijalekata, bilo – i to je možda bliže njihovoj svrsi – kao idiomi koji prelaze granice dijalekata za obraćanje puku, npr. propovjednika ili recitatora pjesama koje su zajedničke širem kulturnom području.⁷ Veličina takvog područja potencijalne komunikabilnosti znatno varira. Gotovo bi sigurno bila veća za elite čiji horizonti i područje djelovanja nisu tako lokalizirani kao oni, recimo, seljaka. Teško je zamisliti "nacionalni jezik" koji se uistinu govori i koji se razvio na čisto usmenoj bazi, a ne kao pidžin ili lingua franca (koji se mogu, dakako, na kraju pretvoriti u jezik koji se može koristiti u sve svrhe) u bilo kojoj geografski većoj regiji. Drugim riječima, istinski ili doslovno "materinski jezik", tj. idiom koji su ljudi kao djeca naučili od nepismenih majki i kojim su se služili u svakodnevnom životu, nije nipošto bio "nacionalni jezik" ni u jednom smislu.

Ovim se, kao što sam već nagovijestio, ne isključuje određena pučka kulturna identifikacija s jezikom, ili očito srodnim skupinama dijalekata, koji su svojstveni grupi zajednica i koji ih razlikuju od susjednih, kao u slučaju govornika mađarskog. A u onoj mjeri u kojoj tomu može biti tako, nacionalizam kasnijeg razdoblja može imati istinski pučke jezične protonacionalističke korijene. To bi mogao biti slučaj s Albancima, koji od klasične starine žive pod suparničkim kulturnim utjecajima, i koji su podijeljeni u tri ili (ako im pribrojimo i lokalni islamski kult beктаšija) čak četiri suparničke religije: islam, pravoslavlje i rimokatoličanstvo. Začetnici albanskog nacionalizma prirodno su albanski kulturni identitet tražili u jeziku, budući da je religija, kao uostalom i gotovo sve ostalo u Albaniji više, kako se činilo, razdvajalo nego spajalo.⁸ No, čak i u tako naizgled

⁷ Najkorisniji je uvod u ovaj sklop pitanja Einar Haugen, "Dialect, language, nation" (*American Anthropologist*, 68, 1966, str. 922-35). Razmjerno novo područje sociolingvistike obrađuje J. A. Fisman (ur.), *Contributions to the Sociology of Language*, 2 sveska, (Hag-Pariz, 1972), osobito članak samog urednika "The sociology of language: an interdisciplinary social science approach to language in society" u svesku I. Jedna je od prvih konkretnih studija razvoja/konstrukcije jezika Heinz Kloss, *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950* (München, 1952).

⁸ "les grands noms de cette littérature...ne célèbrent jamais la religion dans leurs oeuvres; bien au contraire ils ne manquent aucune occasion pur stigmatiser"

jasnom slučaju, ne smijemo se previše osloniti na obrazovane ljude. U kojem su smislu, pa čak i u kojoj mjeri, obični Albanci krajem 19. i početkom 20. st. smatrali sebe Albancima, ili priznavali srodstvo s drugim Albancima, nije uopće jasno. Kad je vodiču gospođe Edith Durham, mladom gorštaku sa sjevera, rečeno da Albanci na jugu imaju pravoslavne crkve, on je odvratio: "Oni nisu kršćani, nego Toski", što ne ukazuje na jak osjećaj kolektivnog identiteta, i "nemoguće je utvrditi precizan broj Albanaca koji su došli u Sjedinjene Države, budući da su se prvi imigranti rijetko izjašnjavali kao Albanci".⁹ Štoviše, čak su se i začetnici zasnivanja nacije u toj zemlji međusobnih sukoba klanova i poglavica prvo pozivali na uvjerljivije argumente za solidarnost, a tek potom na jezik. Kao što je rekao Naïm Fra-shëri (1846-1900): "Svi smo mi jedno jedino pleme, jedna jedina obitelj; jedne smo krvi i jednog jezika."¹⁰ Jezik, iako prisutan, bio je na posljednjem mjestu.

Nacionalni su jezici stoga gotovo uvijek poluumjetne prirode, a ponekad su, kao u slučaju suvremenog hebrejskog, praktički izmišljeni. Upravo su suprotno od onoga što nacionalna mitologija smatra da jesu, a to je primordijalni temelj nacionalne kulture i izvor nacionalnog duha. Obično su to rezultati pokušaja da se stvori standardizirani idiom iz mnoštva idioma kojima ljudi zaista i govore, koji se od tada nadalje degradiraju u dijalekte, a glavni je problem pri njihovom kontruiranju obično odabir dijalekta koji će poslužiti kao baza za standardizirani i homogenizirani jezik. Kasniji problemi oko standardizacije i homogenizacije nacionalne gramatike i pravopisa, i dodavanja novih elemenata rječniku, sekundarni su.¹¹ Povijest praktički

tiser l'action hostile à l'unité nationale des différentes clergés... Il semble que [la recherche de l'identité culturelle]... se soit faite essentiellement autour du problème de la langue." Christian Gut u *Groupe de Travail sur l'Europe Centrale et Orientale. Bulletin d'Information*, br. 2, lipanj 1978, str. 40 (Maison de Sciences de l'Homme, Paris).

⁹ Edith Durham, *High Albania* (1909, novo izdanje, London, 1985), str. 17; S. Thernstrom et al., *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups* (Cambridge i London, 1980), str. 24.

¹⁰ Citirano u *Groupe de Travail*, str. 52.

¹¹ Zgodan je prikaz tog područja, s punom sviješću o "artificijelnosti" većine jezika kulture u članku Marinelle Lörinczi Angioni, "Appunti per una macrostoria delle lingue scritte de l'Europa moderna" (*Quaderni Sardi di Storia*, 3,

svakog evropskog jezika insistira na ovoj regionalnoj bazi: književni je bugarski nastao na temelju zapadnobugarskog idioma, književni ukrajinski na osnovi jugoistočnih dijalekata, književni mađarski nastaje u 16. st. kombiniranjem više dijalekata, književni se latvijski bazira na srednjoj od tri varijante, litavski na jednoj od dvije, i tako dalje. Ondje gdje su nam poznata imena graditelja jezika, kao što je to obično slučaj kod jezika koji su status književnih stekli u 18, 19. i 20. st., izbor može biti arbitraran (unatoč argumentima).

Ponekad je odabir politički, ili ima očite političke implikacije. Tako su Hrvati govorili tri dijalekta (čakavski, kajkavski i štokavski), od kojih je jedan bio također i dijalekt Srba. Dva su (kajkavski i štokavski) razvili književne verzije. Veliki je hrvatski apostol ilirizma, Ljudevit Gaj (1809-72), iako mu je samom materinji bio kajkavski, 1838. počeo pisati umjesto kajkavskim štokavskim dijalektom, ne bi li naglasio bazično jedinstvo južnih Slavena, te je na taj način (a) osigurao razvoj srpskohrvatskog kao više-manje jednog književnog jezika (iako su ga Hrvati, katolici, pisali latinicom, a pravoslavni Srbi ćirilicom), (b) oduzeo hrvatskom nacionalizmu prikladno jezično opravdanje, i (c) Srbima i, kasnije, Hrvatima dao izgovor za ekspanzionizam.¹² No, s druge strane, ponekad dođe do pogrešne procjene. Bernolák je odabrao jedan dijalekt kao temelj, kako je nakanio, književnog slovačkog oko 1790, no on se nije učvrstio, a nekoliko je desetljeća kasnije Ludovit Štúr odabrao osnovu koja se pokazala jačom. U Norveškoj je nacionalist Wergeland (1808-45) zahtijevao čistije norveški norveški, za razliku od previše

srpanj 1981 - lipanj 1983, str. 133-56). Osobito je koristan što se tiče manjih jezika. O razlici između tradicionalnog flamanskog i modernog jezika, koji se razvija od 1841, pisao je E. Coornaert u *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne*, 67e année, 8, 1968, str. 5, u diskusiji o R. Devleeshouwer, "Donées historiques des problèmes linguistiques belges". Vidi također Jonathan Steinberg, "The historian and the *Questione della lingua*" u P. Burke i Roy Porter (ur.), *The Social History of Language* (Cambridge, 1987), str. 198-209.

¹² Ivo Banac lijepo to izriče u *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca i London, 1984) (odakle i ovi podaci): "Jedinstvena situacija s dijalektima u Hrvatskoj, tj. upotreba tri dijalekta... nije se mogla pomiriti s romantičnim vjerovanjem da je jezik najdublji izraz nacionalnog liha. Bilo je očito da jedna nacija ne može imati tri duha, niti da dvije nacionalnosti mogu dijeliti isti dijalekt." (str. 81).

daniciziranog pisanog jezika, i takav je jezik odmah i konstruiran (*Landsmål*, danas poznat pod imenom *Nynorsk*). Usprkos službenoj podršci koja je uslijedila po proglašenju norveške nezavisnosti, nikad se nije proširio i ostao je tek jezikom manjine u zemlji, koja je, od 1947. *de facto* dvojezična u pisanju, s time da se *Nynorskim* služi tek 20% Norvežana, osobito onih koji žive u zapadnoj i središnjoj Norveškoj.¹³ Naravno, u slučaju više starijih književnih jezika odabir je izvršila povijest, kao kad su dijalekti povezani s područjem kraljevske uprave postali osnovama za književni jezik u Francuskoj i Engleskoj, ili kad je kombinacija trgovačko-pomorske uporabe, kulturnog prestiža i makedonske podrške pomogla atičkom da postane temelj za helenistički *koiné* ili općegrčki idiom.

Zasad možemo po strani ostaviti minorni, no također ozbiljan problem moderniziranja čak i onih najstarijih "nacionalnih" književnih idioma u svrhu njihove adaptacije za život danas, koji nisu previdjeli Francuska akademija i dr. Johnson. Problem je univerzalan, iako u mnogim slučajevima – u prvom redu kod Nizozemaca, Nijemaca, Čeha, Islandana i još nekih – dodatnu komplikaciju predstavlja ono što možemo nazvati filološki nacionalizam, tj. insistiranje na jezičnoj čistoći nacionalnog vokabulara, koji je nagnao njemačke znanstvenike da "oxygenium" nazovu "Sauerstoff", i danas potiče očajnu borbu Francuza protiv razornog djelovanja *franglaisa*. Problem je neizbježno ipak zaoštreniji u jezicima koji nisu nosioci znatnije kulture, no koji bi željeli da postanu prikladna sredstva za, recimo, visoko školstvo i modernu tehničko-ekonomsku komunikaciju. Ne smijemo potcijeniti ozbiljnost ovakvih problema. Tako se za velški jezik tvrdi, vjerojatno i opravdano, da je najstariji živi književni jezik. Datira iz 6. st. ili tu negdje. No, 1847. izrečena je primjedba da

se na velškom ne mogu izreći mnoge uobičajene tvrdnje u politici i znanosti na takav način da se smisao u potpunosti prenese čak i inteligentnom čitaocu velškog koji ne poznaje engleski.¹⁴

¹³ Einar Haugen, *The Scandinavian Languages: An Introduction* (London, 1976).

¹⁴ Izvještaji Komisije za utvrđivanje stanja obrazovanja u Walesu (*Parliamentary Papers* XXVII, iz 1847, dio III, str. 853 bilj).

Tako je jasno da jezik teško može poslužiti kao kriterij za postojanje nacije, osim u slučaju vladalaca i obrazovanih, a čak je i u njihovom slučaju prvo potrebno nacionalnom vernakularu (u standardiziranom književnom obliku) dati prednost pred prestižnijim jezicima, koji su sveti, klasični ili i jedno i drugo, i koji za malobrojne elite lijepo mogu koristiti kao sredstva za administrativnu ili intelektualnu komunikaciju, javne rasprave, pa čak i – prisjetimo se klasičnog perzijskog u Mogulskom Carstvu, klasičnog kineskog u Heian Japanu – književno stvaralaštvo. Taj se izbor, kao što je poznato, prije ili kasnije morao izvršiti svugdje, osim možda u Kini, gdje je lingua franca klasično obrazovanih postala jedino sredstvo za komunikaciju između inače međusobno nerazumljivih dijalekata u tom golemom carstvu, i trenutno se pretvara u nešto nalik govornom jeziku.

Zašto bi jezik bio kriterijem za pripadnost grupi, osim možda ondje gdje se jezična diferencijacija poklapa s nekim drugim razlogom za razlikovanje svoje od drugih zajednica? Sam brak kao institucija ne podrazumijeva isti jezik supružnika, jer inače teško da bi mogla postojati institucionalizirana egzogamija. Nema razloga da se ne složimo s učenim povjesničarem načina na koji se razmišljalo o mnogobrojnosti jezika i naroda koji smatra da su "tek po nedavnoj generalizaciji ljudska bića koja govore istim jezikom prijatelji, a koja govore stranim jezikom neprijatelji".¹⁵ Ondje gdje se ne mogu čuti drugi jezici, vlastiti nam idiom nije toliko kriterij postojanja grupe koliko nešto što imaju svi ljudi, kao noge. Ondje gdje paralelno postoji više jezika, višejezičnost može biti toliko normalna da isključiva identifikacija sa samo jednim idiomom postaje sasvim arbitrarna. (Stoga su popisi stanovništva koji traže da se donese tako isključiva odluka nepouzdana izvori podataka o jeziku.)¹⁶ Na takvim područjima statistički podaci o jeziku mogu se od jednog do drugog popisa dramatično izmijeniti, budući da identifikaci-

¹⁵ Arno Borst, *Der Turmbau von Babel: Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen der Völker*, 4 sveska u 6 (Stuttgart, 1957-63), svezak IV, 1913.

¹⁶ Paul M. G. Lévy, "La Statistique des langues en Belgique" (*Revue de l'Institut de Sociologie* (Bruxelles), 18, 1938, str. 507-70).

ja s idiomom ne ovisi o znanju nego o nekom drugom promjenjivom faktoru, kao u nekim područjima Slovenije i Moravske pod Habsburgovcima; ili se ljudi mogu služiti i svojim vlastitim jezikom i službeno nepriznatom *linguom francum*, kao u dijelovima Istre.¹⁷ Ti jezici dapače imaju svaki svoju sferu upotrebe. Ljudi na Mauricijusu ne odlučuju proizvoljno da li će govoriti kreolski ili onaj jezik koji koriste u svakodnevnom životu, jer svaki od njih koriste u druge svrhe, baš kao što to čine njemački Švicarci koji pišu na visokonjemačkom a govore *Schwyzerdütsch*, ili slovenski otac u potresnom romanu Josefa Rotha *Radetzkmarsch*, koji se svom sinu unaprijeđenom u časnika ne obraća na materinskom jeziku, kao što to mladić očekuje, već na "uobičajenom grubom njemačkom Slavena u vojsci"¹⁸ iz poštovanja prema habsburškom časniku. U stvari, mistična identifikacija nacionalnosti s nekom vrstom platonske ideje jezika, koji postoji iza i iznad svih svojih nesavršenih varijanti, mnogo je karakterističnija za ideološku konstrukciju nacionalističkih intelektualaca, kojih je Herder glavni predstavnik, nego širokih narodnih masa koje taj idiom uistinu koriste. To je književni, a ne egzistencijalni pojam.

Time ne želim negirati da su jezici, pa čak i jezične porodice, dio pučke stvarnosti. Za većinu su naroda koji govore germanskim jezicima stranci koji žive zapadno i južno od njih – koji uglavnom govore romanskim, no također i keltskim jezicima – *Welsh*, dok su narodi koji govore finski i kasnije slavenski istočno i južno od njih bili *Wends*; i obratno, za većinu su Slavena svi govornici njemačkog *nijemci*. Pa ipak je uvijek svima bilo očito da se jezik i narod (ma kako ih definirali) ne poklapaju. U Sudanu sjedilački pripadnici plemena Fur žive u simbiozi s nomadima iz plemena Baggara, a susjedni logor nomadski Fura koji govore jezikom Fur tretira se kao da su u pitanju Baggare, budući da ključna distinkcija između ta dva naroda nije jezična nego funkcionalna. To što ti nomadi govore Fur "samo malo olakšava standardne transakcije pri kupnji mlijeka, dodjeli

¹⁷ Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880-1910* (Beč-Köln-Grax, 1982), npr. str. 182, 214, 332.

¹⁸ Josef Roth, *The Radetzkmarsch* (Harmondsworth, 1974), str. 5.

mjesta za podizanje logora, ili nabavci gnojiva koje bi se inače vršile s ostalim Baggarama."¹⁹

Nešto više "teoretski", poznatih su sedamdeset i dva jezika na koje je podijeljena ljudska vrsta nakon Kule babilonske (barem po srednjovjekovnim komentatorima Knjige postanka) pokrivala svaki po nekoliko *nationes* ili plemena, prema Anzelm Laonskom, učeniku velikog Anzelma Kanterberijskog. William iz Altona, engleski dominikanac koji je nastavio spekulirati o tome sredinom 13. st. ljude je dijelio na jezične grupe (po idiomima koje govore), *generationes* (po porijeklu), stanovnike pojedinih teritorija i *gentes* koji su se definirali razlikama u običajima i načinima općenja. Te klasifikacije nisu se nužno poklapale, i ne valja ih miješati, s *populusom* ili narodom, koji se definirao voljom da se pokorava općem zakonu i koji je stoga bio povijesno-politička a ne "prirodna" zajednica.²⁰ U toj je analizi William iz Altona pokazao zadivljujuću, no, do kasnog 19. st., ne i neuobičajenu pronicavost i realističnost.

Jer, jezik je bio tek jedan, ne nužno i primaran, način razlikovanja kulturnih zajednica. Herodot je smatrao da Grci tvore jedan narod, unatoč njihovoj geografskoj i političkoj rascjepkanošću, budući da su istog porijekla, dijele isti jezik, iste bogove i sveta mjesta, žrtvene svečanosti i običaje, način života.²¹ Jezik bi zasigurno bio od ključne važnosti za obrazovane ljude kakav je bio Herodot. No, da li bi bio jednako važan običnim Beočanima ili Tesalcima kao kriterij za pripadnost Grcima? To ne znamo. Ono što znamo jest da se nacionalističke borbe ponekad u naše doba kompliciraju odbijanjem frakcija pojedinih jezičnih grupa da prihvate političko ujedinjenje s govornicima istog jezika. Takvi su slučajevi (takozvani *Wasserpöcken* u Šleskoj za njenog njemačkog razdoblja, takozvani *Windische* u pograničnoj zoni onoga što je je kasnije postalo Austrija i slovenski dio Jugoslavije) doveli do gorkih optužbi od strane Poljaka i Slove-

¹⁹ Frederik Barth (ur.), *Ethnic Groups and Boundaries* (Boston, 1969), str. 60.

²⁰ Borst, *Der Turmbau von Babel*, str. 752-3.

²¹ Herodot, *Histories*, VIII, 144. Borst, koji raspravlja o tom pitanju ukazuje da je, iako su Grci definitivno mislili da je "jezik" vezan uz "narod" i da se i jedne i druge može nabrojati, Euripid smatrao jezik irelevantnim a stoik Zenon bio je dvojezičan: govorio je fenički i grčki (*ibid.* 137,160).

naca da su takve kategorije izmislili velikonjemački šovinisti da bi njima opravdali svoj teritorijalni ekspanzionizam, i te su optužbe bez sumnje sadržavale i nešto istine. No ipak, postoja-
nje grupa koje su jezično bile poljske i slovenske, no koje su se, iz raznih razloga, radije politički izjašnjavale Nijemcima ili Austrijancima ne može se u potpunosti poricati.

Jezik u herderovskom smislu jezika kojim govori *Volk* dakle očito nije bio ključni element u stvaranju protonacionalizma direktno, iako je u nekim slučajevima bio relevantan za to stvaranje. Ipak je indirektno postao ključni element moderne definicije, pa odatle i pučkog poimanja nacionalnosti. Jer, ondje gdje postoji elitni književni ili administrativni jezik, bez obzira na malobrojnost onih koji se njime uistinu služe, on može postati važan element protonacionalne kohezije iz tri razloga koja je lijepo izložio B. Anderson.²²

Kao prvo, on stvara zajednicu ove elite koja međusobno komunicira, i koja, ukoliko se poklapa ili se može poklopiti s određenim teritorijalnim državnim područjem i zonom vernakulara, može poslužiti kao neka vrsta modela ili pilot projekta za još nepostojeću veću zajednicu "nacije" u kojoj se također može odvijati međusobna komunikacija njenih članova. U toj mjeri govorni idiomi nisu irelevantni za buduću nacionalnost. Mrtvi "klasični" ili ritualni jezici, ma kako prestižni bili, nisu prikladni da postanu nacionalni jezici, kao što se ispostavilo u Grčkoj, gdje je postojao pravi jezični kontinuitet između starog i modernog govornog grčkog. Vuk Karadžić (1787-1864), veliki reformator, dapače i kreator modernog književnog srpsko-hrvatskog bez sumnje je bio u pravu kad se odupirao početnim nastojanjima da se takav književni jezik stvori na temelju starocrkvenoslavenskog, čime su oni koji su se za to zalagali anticipirali kasnije stvaranje hebrejskog iz prilagođenog starohebrejskog, i kad je taj jezik izgradio na dijalektima kojima je govorio srpski narod.²³ I poticaj koji je doveo do stvaranja mo-

²² Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (London, 1983), str. 46-9; općenitije o jeziku, poglavlje 5.

²³ Sličnu raspravu glede slovačkog vidi u Hugh Seton-Watson, *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* (London, 1977), str. 170-1.

dernog govornog hebrejskog i okolnosti u kojima je uspješno ustanovljen toliko su neuobičajeni da ne mogu poslužiti kao općeniti primjer.

Međutim, ako uzmemo da se dijalekt koji tvori osnovu nacionalnog jezika zaista i govori, nije važno da li su oni koji ga govore u manjini, dokle god ta manjina ima potrebnu političku težinu. U tom je smislu francuski bio prijeko potreban za pojam Francuske, iako ga 1789. 50% Francuza uopće nije govorilo, a samo 12-13% ga je govorilo "ispravno" – i izvan središnje regije nije se stalno govorio čak niti u području *langue d'oui*, osim u gradovima, a čak ni tada ne uvijek u predgrađima.²⁴ Ako je francuski barem imao državu čiji je "nacionalni jezik" mogao postati, jedina je osnova za talijansko ujedinjenje bio talijanski jezik, koji je ujedinjavao obrazovanu elitu čitača i pisaca, iako se po nekim proračunima u trenu ujedinjenja (1860) njime u svakodnevnom životu služilo tek 2% stanovništva.²⁵ Jer, ta je malena grupa ljudi doista bila nekakav talijanski narod, te stoga potencijalno i pravi i jedini talijanski narod. Nitko drugi to nije bio. Isto je tako Njemačka u 18. st. bila čisto kulturni pojam, a ipak, zato što je jedino na taj način "Njemačka" uopće postojala, različita od mnoštva kneževina i država, velikih i malih, upravljanih i razdijeljenih religijom i političkim obzorima, kojima je upravljano preko njemačkog jezika. Sastojao se od 3-500 000 čitalaca²⁶ djela na književnom vernakularu i gotovo sigurno još manjeg broja onih koji su se zaista i služili

²⁴ Osnovni je izvor u vezi s ovim Ferdinand Brunot (ur.), *Histoire de la langue française* (13 svezaka, Pariz, 1927-43), posebno svezak IX; i M. de Certeau, D. Julia, J. Revel, *Une politique de la langue: La Révolution Française et les patois: l'enquête de l'Abbé Grégoire* (Pariz, 1975). O problemu proširenja manjinskog službenog jezika u masovni nacionalni jezik za i poslije francuske revolucije, izvanredno piše Renée Balibar, *L'Institution du français: essai sur le co-linguisme des Carolingiens à la République* (Pariz, 1985); vidi također R. Balibar i D. Laporte, *Le Français national: politique et pratique de la langue nationale sous la Révolution* (Pariz, 1974).

²⁵ Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita* (Bari, 1963), str. 41.

²⁶ Do "početka 19. st." *sua* su se djela Goethea i Schillera, skupno i pojedinačno, po svemu sudeći prodala u manje od 100 000 primjeraka, tj. u 30-40 godina. H. U. Wehlaer, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1700-1816* (München, 1987), str. 305.

"Hochsprache" ili jezikom kulture u svakodnevnom životu²⁷ [u prvom redu glumaca koji su izvodili (nova) djela koja su postala vernakularna klasika]. Jer, u nedostatku državnog standarda koji bi određivao što je ispravno ("King's English"), u Njemačkoj je državni standard ispravnosti utemeljen u kazalištu.

Drugi je razlog taj što opći jezik, upravo zato što se ne razvija prirodno već se konstruira, a posebno onda kada ga se natjera u tisak, poprima novu fiksnost koja ga čini stalnijim, a odatle (optičkom varkom) i "vječnijim" nego što to on uistinu jest. Odatle i značenje ne samo izuma tiska, osobito ondje gdje je verzija Svetog pisma na vernakularu bila temelj književnog jezika, kao što je to često bio slučaj, već i velikih ispravljača i standardizatora koji se javljaju u povijesti svakog jezika kulture, a obavezno nakon pojave tiskane knjige. U biti se to odvija u razdoblju između kraja 18. i početka 20. st. u slučaju većine evropskih jezika.

Treće, službeni jezik ili jezik kulture vladalaca i elite obično se pretvorio u zaista korišteni jezik modernih država putem općeg obrazovanja i drugih administrativnih mehanizama.

Sve se ovo, međutim, razvija kasnije, i teško da utječe na jezik običnih ljudi u prednacionalnom a još manje u predpismenom razdoblju. Mandarinski je bez sumnje povezivao u jednu cjelinu golemo Kinesko Carstvo u kojem se mnogi ljudi nisu međusobno razumjeli, no to se nije odvijalo direktno putem jezika, već putem administracije jednog centraliziranog carstva koja se sasvim slučajno vršila putem zajedničkog sistema ideograma i sredstva za komunikaciju elite. Većini Kineza ne bi ništa značilo da su mandarinici komunicirali na latinskom, baš

²⁷ Osim u slučaju Švicarske vjerojatno je malo pretjerana tvrdnja da "anche oggi il tedesco (*Hochdeutsch*), ancor più che l'italiano, è una vera e propria lingua artificiale di cultura, sovredialettale, 'sotto' o insieme con la quale la maggior parte degli utenti si servono anche di una *Umgangssprache locale*" (Lőrinczi Angioni, "Appunti", str. 139 bilj., no svakako je vrijedila u ranom 19. st. Tako Manzoni, čiji su *I Promessi sposi* stvorili talijanski kao nacionalni jezik prozne fikcije, nije govorio njime u svakodnevnom životu, te je sa svojom ženom Francuskinjom komunicirao na njenom jeziku (koji je možda govorio i bolje od talijanskog), a s ostalima na svom rodnom milanskom. Dapače se u prvom izdanju njegovog velikog romana još uvijek mogu naći brojni tragovi milanskog, koju je pogrešku sistematski nastojao ukloniti u drugom izdanju. Ove podatke dugujem prof. Conoru Fahyju.

kao što većini stanovnika Indije nije ništa značilo to što je istočnindijska kompanija 30-ih godina 19. st. zamijenila perzijski jezik, do tada administrativni jezik Mogulskog Carstva, engleskim. I jedan i drugi bili su im jednako strani i irelevantni, budući da nisu znali pisati, pa čak ni čitati. Na žalost kasnijih nacionalističkih povjesničara, flamanski se stanovnici teritorija koji je kasnije postao Belgija nisu mobilizirali protiv Francuza zbog bezobzirnog pofrancuzivanja javnog i službenog života u vrijeme Revolucije i Napoleonove vladavine, niti je Waterloo uzrokovao ikakav "snažni pokret u Flandriji u korist flamanskog jezika ili flamanske kulture":²⁸ A zašto i bi? Čak je i režim jezičnih fanatika morao činiti administrativne ustupke u praksi za one koji nisu uopće razumjeli francuski. Mnogo manje iznenađuje činjenica da je priliv frankofonih stranaca u ruralne komune u Flandriji izazvao zamjerke manje zbog jezika a više zbog toga što nisu htjeli ići nedjeljom na misu.²⁹ Ukratko, ako zanemarimo posebne slučajeve, sve ukazuje na to da je jezik samo jedan od nekoliko kriterija kojima ljudi indiciraju svoju pripadnost nekom ljudskom kolektivitetu. I apsolutno je sigurno da u to vrijeme jezik još nije imao političkog potencijala. Kao što je 1563. primijetio jedan francuski komentator o Kuli babilonskoj:

Danas postoji više od LXXII jezika, jer danas ima više različitih nacija nego što ih je bilo u one dane.³⁰

Jezici se umnožavaju kako se umnožavaju države, a ne obratno.

A što je s etničkom pripadnošću? U svakodnevnoj je upotrebi ona gotovo uvijek na neki neodređeni način povezana sa zajedničkim porijeklom i istim rodnom, od kojih navodno potječu zajedničke karakteristike pripadnika etničke skupine. "Srodstvo" i "krv" očito su korisne kada treba povezati članove grupe i

²⁸ Shepard B. Clough, *A History of the Flemish Movement in Belgium: A Study in Nationalism* (New York, 1930, ponovljeno izdanje 1968), str. 25. O porijeklu jezika i svijesti piše i Val R. Loozwin, "Belgium: religion class and language in national politics" u Robert A. Dahl, *Political Opposition in Western Democracies* (New Haven, 1966), str. 158 i dalje.

²⁹ S. B. Clough, *A History of the Flemish Movement in Belgium*, str. 21-22.

³⁰ Borst, *Der Turmbau von Babel*.

isključiti strance, pa su stoga ključne za etnički nacionalizam. "Kultura (Kultur) se ne može steći obrazovanjem. Kultura je u krvi. Najbolji su dokaz za to danas Židovi, koji mogu tek prisvojiti našu civilizaciju (Zivilisation), no nikad našu kulturu." Tako je zborio nacionalsocijalistički Kreisleiter Innsbrucka 1938, Hans Hanak – ironija je da ime odaje njegovo slavensko porijeklo – čestitajući insbručkim nacistkinjama jer je pokušaj Židova da unište njihov "uzvišen i poštovan status" zagovaranjem jednakosti muškaraca i žena požnjeo tek prolazan uspjeh.³¹ A genetski je pristup etničkoj pripadnosti očito irelevantan, jer osnova etničke grupe kao oblika socijalne organizacije nije biološka već kulturna.³²

Štoviše, populacije velikih teritorijalnih nacionalnih država gotovo su bez iznimke previše heterogene da bi mogle pripadati istoj etničkoj grupi, čak ako i zanemarimo recentnu imigraciju, a osim toga demografska je povijest velikih dijelova Evrope takva da *znamo* kako raznoliko može biti porijeklo etničkih grupa, posebno kada je na nekim područjima tijekom vremena dolazilo do depopulacija i ponovnog naseljavanja, kao što je to slučaj s velikim područjima središnje, istočne i jugoistočne Evrope, pa čak i dijelova Francuske.³³ Točan je omjer predromanskih Ilira, Rimljana, Grka, slavenskih doseljenika različitih vrsta i više valova srednjoazijskih napadača, od Avara do otomanskih Turaka koji tvore etnicitet svih naroda jugoistočne Evrope vječna tema debata (posebno u Rumunjskoj). Tako su Crnogorci, u početku smatrani Srbima, a sada "nacijom" u posjedu vlastite federalne republike, izgleda mješavina srpskih seljaka, ostataka starosrpske kraljevine i vlaških stočara koji su se naselili na područje depopulirano turskim osvajanjima.³⁴

³¹ Citirano u Leopold Spira, "Bemerkungen zu Jörg Haider" (*Wiener Tagebuch*, listopad 1988, str. 6).

³² Slijedim uvjerljive dokaze Frederika Bartha, *Ethnic Groups and Boundaries*.

³³ Theodore Zeldin, *France 1848-1945* (Oxford, 1977), svazak I, str. 46-7.

³⁴ Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, str. 44. No, kako te činjenice potječu iz goleme i eruditske *Istorije Crne Gore*, izdane 1970. u glavnom gradu te republike, koja je zasnovana na pretpostavci da Crnogorci nisu isto što i Srbi, čitalac treba kao i uvijek u balkanskoj historiografiji snati da njoj nepristranost nije vrlina.

Naravno, ne može se poricati da bi, recimo, Mađari u 13. st. sami sebe smatrali etničkom zajednicom, jer su potjecali, ili su barem tvrdili da potječu, od valova srednjoazijskih nomadskih pšvajača, govorili su varijantama jednog jezika koji se potpuno razlikovao od drugih jezika koji su se govorili oko njih, uglavnom su živjeli u specifičnom ekološkom okruženju, u vlastitom kraljevstvu, i bez sumnje su dijelili mnoge običaje svojih pređa. No, takvi slučajevi nisu baš prečesti.

Usprkos tomu, etnička pripadnost u herodotovskom smislu bila je, jest i može biti nešto što populacije koje žive na velikim prostorima, pa čak i ako su raspršene, i ako nemaju svoje države vezuje u nešto što možemo nazvati protonacijama. To je vrlo vjerojatno slučaj s Kurdima, Somalcima, Židovima, Baskima i ostalima. No, ta etnička pripadnost nema nikakve povijesne veze s onim što je osnovni problem moderne nacije, a to je stvaranje nacionalne države, ili, kad smo već kod toga, bilo koje države, kako nam pokazuje primjer starih Grka. Možemo čak i ustvrditi da su se narodi s najjačim i najdugotrajnijim osjećajem za ono što možemo nazvati "plemenskom" etničkom pripadnošću, ne samo opirali uspostavi moderne države, nacionalne ili kakve druge, već vrlo često *ikakove* države: kao što nam to mogu posvjedočiti govornici puštua u Afganistanu i okolici, škotski gorštaci prije 1745, atlaski Berberi i drugi kojih se nije teško prisjetiti.

I obrnuto, u onoj mjeri u kojoj se "narod" identificirao s određenom državom, time su se čak i iz donje perspektive premošćivale etničke (i jezične) podjele unutar nje, ma kako očite one bile. Među žiteljima svete zemlje Tirola koji su ustali protiv Francuza 1809. pod vodstvom Andreasa Hofera bilo je i Nijemaca i Talijana, a bez sumnje i govornika ladinskog.³⁶ Švicarski je nacionalizam, kao što znamo, višeetnički. Što se toga tiče, čak ako i pretpostavimo da su grčki gorštaci koji su se digli protiv Turaka u Byronovo doba bili nacionalisti, što, moramo se složiti, nije vjerojatno, primijetit ćemo da neki od najžešćih boraca u njihovim redovima nisu bili Heleni već Albanci. Štoviše, vrlo je malo nacionalnih pokreta danas stvarno

³⁶ John W. Cole i Eric R. Wolf, *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* (New York i London, 1974), str. 112-13.

utemeljeno na snažnoj etničkoj svijesti, iako je često izmisle kad se jednom zahuktaju, i to u obliku rasizma. Da rezimiramo, ne treba nas dakle čuditi da donski kozaci nisu naveli etničku pripadnost ili zajedničko porijeklo u svojoj definiciji onoga što ih čini sinovima svete ruske zemlje. U stvari je to bilo veoma mudro s njihove strane, jer – poput tolikih boraca slobodnih seljaka – njihovo je porijeklo bilo vrlo izmiješano. Među njima je bilo mnogo Ukrajinaca, Tatara, Poljaka, Litavaca, baš kao i Velikorusa. Ujedinjavala ih nije krv, već vjera.

Da li je etnička pripadnost ili "rasa" onda irelevantna za nacionalizam danas? Jasno je da to nije slučaj, jer su vidljive razlike u fizičkom izgledu preočigledne da bi se preko njih moglo prijeći i prečesto služe tome da se označe ili pojačaju razlike između "nas" i "njih", uključujući i one nacionalne. O tim razlikama potrebno je reći samo tri stvari. Prvo, kroz povijest su te razlike služile za razdvajanje i vertikalno i horizontalno i, prije razdoblja modernog nacionalizma, vjerojatno su češće korištene za odjeljivanje socijalnih slojeva nego cijelih zajednica. Diskriminacija prema boji kože najčešće se u povijesti koristila, nažalost, tako da se svjetlijoj boji kože pridruživao viši društveni položaj (npr. u Indiji), iako su i masovna migracija i socijalna pokretljivost zakomplicirale stvari, pa čak i dovele do izokretanja odnosa, tako da "ispravna" rasna kvalifikacija prati "ispravan" društveni položaj, bez obzira na fizički izgled; kao u andskim zemljama gdje se Indijanci koji se pridruže nižoj srednjoj klasi automatski preklasificiraju u "mestizos" ili *cholos*, bez obzira na izgled.³⁶

Kao drugo, "vidljiva" etnička pripadnost često je negativna, jer se češće koristi da bi se definirali "drugi" nego vlastita grupa. Odatle i poslovična uloga rasnih stereotipa ("židovski nos"), relativni daltonizam kolonizatora za razlike u boji među onima, koje se globalno klasificira kao "crne", i tvrdnja "svi mi oni

³⁶ Obratno, oni kojima nije poznat društveni položaj neke osobe – možda zato što se ta osoba preselila u veliki grad – prosuđuju ga isključivo po boji kože, i na taj način tu osobu deklasiraju. Negodovanje protiv toga je izgleda bilo čest uzrok političke radikalizacije studenata u Limi 60-ih i 70-ih godina, kad su se mase djece iz obitelji *cholosa* iz provincije (koji su se uspinjali na društvenoj ljestvici) slile u brzo rastuće univerzitete. Za ovo zahvaljujem Nicolasu Lynchu čija nepublicirana studija maoističkih studentskih voda na sveučilištu San Marcos to pokazuje.

izgledaju isto" koja se vjerojatno temelji na selektivnom društvenom viđenju onoga što je, kako se vjeruje, zajedničko svim "drugima", kao što su kose oči i žuta koža. Etničko-rasna homogenost vlastite "nacionalnosti" uzima se zdravo za gotovo, ondje gdje se iskazuje – a to nipošto ne vrijedi za sve slučajeve – čak i onda kada je najpovršniji pogled može dovesti u sumnju. Jer "nama" se čini očito da pripadnika naše "nacionalnosti" ima različitih veličina, oblika i izgleda, čak i kad svi oni dijele neka fizička obilježja, kao što je određeni tip crne kose. Samo "njima" svi mi izgledamo isto.

Treće, takva je negativna etnička pripadnost praktički uvijek irelevantna za protonacionalizam, osim onda kada se može stopiti, ili se već stopila s nekom vrstom državne tradicije, kao možda u Kini, Koreji i Japanu, koji spadaju u one uistinu vrlo rijetke primjere povijesnih država sastavljenih od populacije koja je etnički sasvim ili gotovo u cijelosti etnički homogena.³⁷ U tim je slučajevima posve moguće da etnička pripadnost i politička lojalnost budu povezane. Saznajem da je posebna uloga koju je u kineskim ustancima imala dinastija Ming, od njenog rušenja s vlasti 1644. – a njena je restauracija bila, a možda još uvijek i jest, dio programa važnih tajnih udruženja – posljedica toga što je ona, za razliku od mongolske dinastije koju je zamijenila, i mandžurske koja je došla na vlast umjesto nje, čista kineska dinastija Han. Iz ovog su razloga najočitije etničke razlike odigrale prilično malu ulogu u genezi modernog nacionalizma. Indijanci u Latinskoj Americi od španjolskog osvajanja imaju duboko usađen osjećaj da se etnički razlikuju od bijelaca i mješanaca, posebno stoga što ga je podupirao i institucionalizirao španjolski kolonijalni sistem podjelom stanovništva u rasne kaste.³⁸ Nije mi, međutim, poznat niti jedan slučaj da je to dovelo do nacionalističkog pokreta. Rijetko je

³⁷ Tako su od (nearapskih) azijskih država danas Japan i obje Koreje 99% homogene, a 94% stanovnika Narodne Republike Kine su Kinezi. Te zemlje postoje u svojim više-manje povijesnim granicama.

³⁸ Standardno je djelo o tome Magnus Mörner, *El mestizaje en la historia de Ibero-América* (Ciudad de México, 1961); vidi također Alejandro Lipschutz, *El problema racial en la conquista de América y el mestizaje* (Santiago de Chile, 1963), posebno poglavlje V. "Pa ipak, iako se u Leyes de Indias često pominju castes, pojmovi i terminologija mijenjaju se i kontradiktorni su." Sergio Bagú, *Estructura social de la Colonia* (Buenos Aires, 1952), str. 122.

pobuđivalo panindijanske osjećaje među Indijancima, za razliku od *indigenista* intelektualaca.³⁹ I opet, stanovnicima podсахarske Afrike zajedničko je to što su relativno tamne kože i time se razlikuju od svojih zavojevača svjetlije kože. *Négritude* je osjećaj koji zaista postoji, ne samo među crnim intelektualcima i elitama već svugdje ondje gdje se skup ljudi tamnije kože konfrontira s onima svjetlije kože. Ona može biti politički faktor, no sama svijest o boji kože nije rezultirala niti jednom afričkom državom, čak ni Ganom ili Senegalom, čiji su osnivači bili inspirirani idejama panafrikanizma. Niti je odoljela utjecaju stvarnih afričkih država koje su stvorene iz bivših evropskih kolonija i čija je jedina unutarnja kohezija bila posljedica nekoliko desetljeća kolonijalne uprave.

Ostaju nam, dakle, kriteriji za Svetu Rusiju kako su ih vidjeli Kozaci u 17. st., a to su religija i kraljevstvo ili carstvo.

Veze između religije i nacionalne svijesti mogu biti veoma bliske, kao što pokazuju primjeri Poljske i Irske. U stvari, odnos kao da postaje bliskiji kad se nacionalizam pretvori u masovnu silu nego dok je u fazi manjinske ideologije i pokreta aktivista. Cionistički bi militanti u herojsko doba palestinskog *jišuva* prije demonstrativno jeli sendviče sa šunkom nego što bi nosili ritualne kapice, čemu su skloni izraelski fanatici danas. Nacionalizam se u arapskim zemljama toliko identificirao s islamom da prijatelji i neprijatelji teško mogu u njega uklopiti razne arapske kršćanske manjine, Kopte, maronite i grkokatolike koji su bili među prvim njegovim zagovornicima u Egiptu i turskoj Siriji.⁴⁰ Dapače je ta sve jača identifikacija nacionaliz-

³⁹ Glavna je iznimka, koja potvrđuje analizu izloženu u ovom poglavlju - vidi str. 174 - jest sjećanje na carstvo Inka u Peruu, koje je inspiriralo i mitove i (lokalizirane) pokrete koji su planirali njegovu restauraciju. Vidi antologiju *Ideologa mesidnica del mundo andino*, ur. Juan M. Ossio A. (Lima, 1973) i Alberto Flores Galindo, *Buscando un Inca: identidad y Utopia en los Andes* (Havana, 1986). No, Floresova izvanredna obrada indijanskih pokreta i njihovih pristaša jasno ukazuje (a) da su indijanski pokreti protiv *mistis* bili u biti socijalni, (b) da nisu imali "nacionalnih" implikacija, ako zbog ničeg drugog a ono zato što nakon II. svjetskog rata andski Indijanci nisu ni znali da žive u Peruu (str. 321), i (c) da *indigenista* intelektualci iz tog vremena nisu znali praktički ništa o Indijancima (npr. str. 292).

⁴⁰ Djelo George Antoniusa, *The Arab Awakening* (London, 1938) uglavnom podržava Maxime Rodinson, "Développement et structure de l'arabisme" u njegovoj *Marxisme et monde musulman* (Paris, 1972), str. 587-602.

ma s religijom obilježje i irskog pokreta. I to nas ne treba iznenaditi. Religija je drevna i prokušana metoda uspostavljanja zajedništva putem zajedničkih običaja, te neke vrste bratstva među ljudima koji inače nemaju mnogo toga zajedničkog.⁴¹ Neki su tipovi, poput judaizma, posebno smišljeni kao znakovi pripadnosti za specifične zajednice ljudi.

Pa ipak je religija paradoksalni cement protonacionalizma, a i modernog nacionalizma, koji ju je tretirao vrlo rezervirano kao silu koja bi mogla dovesti u pitanje monopolistička prava "nacije" na lojalnost svojih članova. U svakom slučaju uistinu plemenske religije obično djeluju u premalim razmjerima da bi ih mogle iskoristiti današnje nacionalnosti, i opiru se prevelikom širenju. S druge strane, svjetske su religije, stvorene negdje između 6. st. pr. Kr. i 7. st. univerzalne po definiciji, pa im je stoga i svrha da zaobilaze etničke, jezične, političke i druge razlike. Španjolci i Indijanci u vrijeme carstva, Paragvajci, Brazilci i Argentinci od proglašenja nezavisnosti, svi su oni bili jednako vjerni podanici Rima, i nisu se mogli razlikovati kao zajednice po religiji. Na sreću se univerzalne istine često međusobno sukobljuju, i narodi na graničnom području jedne mogu katkad odabrati drugu kao znak etničke pripadnosti, pa se Rusi, Ukrajinci i Poljaci mogu međusobno razlikovati kao pravoslavci, unijati i rimokatolici (budući da se kršćanstvo pokazalo najplodnijim rasadnikom konkurentskih univerzalnih ideja). Možda je činjenica da je Kina, veliko konfucijansko carstvo, sa kopnene strane okružena širokim polukrugom malih naroda koji su lojalni drugim religijama (uglavnom budizmu, no također i islamu), dio istog fenomena. Ipak je vrijedno primijetiti da je prevlast transnacionalnih religija, barem u onim regijama svijeta u kojima se razvio moderni nacionalizam, ograničila religiozno-etničku identifikaciju. Ta identifikacija nije ni približno univerzalna, a čak i ondje gdje postoji, dotične narode ne razdvaja od svih susjednih, već samo od nekih, kao što na primjer Litavce od luteranskih Nijemaca i Letonaca i pravoslavnih Rusa i Bjelorusa razdvaja rimokatoličanstvo, no ono ih ne razdvaja od Poljaka koji su jednako vatreni katolici. U Evropi

⁴¹ Fred R. Van der Meijden, *Religion and Nationalism in Southeast Asia: Burma, Indonesia, the Philippines* (Madison, 1963) koristan je jer razmatra zemlje s veoma različitim religijama.

se samo irski nacionalisti, koji nemaju drugih susjeda osim protestanata, definiraju isključivo religijom.⁴²

No što to religijsko-etnička identifikacija točno znači, ondje gdje se pojavljuje? Očito je da se u nekim slučajevima odabire etnička religija zato što se narod *a priori* osjeća drukčijim od susjednih naroda ili država. Iran, kako izgleda, slijedi svoj vlastiti božanski put i kao zemlja zoroasterizma i, od prelaska na islam, ili barem od Safarida, kao šijitska zemlja. Irci su se počeli identificirati s katoličanstvom tek kad nisu zajedno s Englezima prihvatili protestantizam (namjerno ili nenamjerno). To što su jedan dio njihove zemlje masovno kolonizirali protestanti koji su prigrabili ponajbolje tlo teško da ih je moglo nagnati da se preobrate.⁴³ Anglikanska i škotska crkva politički su definirane, iako ova druga predstavlja ortodoksnu kalvinizam. Možda je masovno preobraćenje stanovništva Walesa, do tada nesklonog religioznom odvajanju, na protestantski nonkonformizam u prvoj polovici 19. st. bilo dijelom stjecanja nacionalne svijesti koje je nedavno podvrgnuto oštroumnom istraživanju.⁴⁴ S druge je strane jednako jasno da prijelaz na različite vjere može pomoći stvaranju dvije različite nacionalnosti, jer rimokatoličanstvo (i njegov nusprodukt, latinica) i srpsko pravoslavlje (i njegov nusprodukt, ćirilica) bez sumnje najočitije dijele Hrvate i Srbe, koji imaju jedan jezik kulture. No, s druge strane, postoje narodi koji su očito posjedovali neku protonacionalnu svijest, kao što su Albanci, iako ih je dijelio neubičajeno velik broj religioznih razlika na teritoriju veličine Walesa (razni oblici islama, pravoslavlja i rimokatoličanstva). I konačno, uopće nije jasno da li je zasebni religiozni identitet, bez obzira na to kako snažan bio, sam po sebi sličan nacionalizmu. Danas postoji tendencija da ih se asimilira, budući da više ne poznajemo model *multicorporate state*, u kojem različite vjerske zajednice koegzistiraju pod vrhovnom vlasti kao u nekim aspektima

⁴² U 19. je st., međutim, razlikovanje vatrenih vjernika i onih mlake vjere ili bezbožnika uvelo nove mogućnosti nošenja nacionalno-religioznih oznaka. Ovo je navelo Katoličku crkvu da simpatizira pokrete Bretonaca, Baska i Flamana-
ca.

⁴³ U grofovijama kao što je Antrim kaže se da se opipavanjem šake zemlje može osjetiti da li je došla s tla kojeg nastava katolik ili protestant.

⁴⁴ Usp. Gwyn Alfred Williams, *The Welsh in their History* (London i Canberra, 1982); "When was Wales?" (London, 1985).

autonomni samoupravni entiteti (kao u Otomanskom Carstvu).⁴⁵ Ni u kom se slučaju ne može sa sigurnošću tvrditi da je Pakistan bio rezultat nacionalnog pokreta među muslimanima u tadašnjem Indijskom Carstvu, iako ga se može smatrati reakcijom na sveindijski nacionalni pokret koji nije uspio na adekvatan način priznati da muslimani imaju posebne osjećaje ili prohtjeve, i iako se, u doba moderne nacionalne države, teritorijalna podjela činila jedinom raspoloživom formulom, nije uopće nesumnjivo da je Muslimanska liga i pomišljala na zasebnu teritorijalnu državu sve do pred sam kraj, ili da bi na tome insistirala da nije bilo Jinnahove nepopustljivosti (Jinnah je doista i bio neka vrsta muslimanskog nacionalista, jer uopće nije bio vjernik). I sasvim je sigurno da većina običnih muslimana nije razmišljala u okvirima nacionalnosti, već zajednice, i da ne bi ni mogli razumjeti pojam nacionalnog samoopredjeljenja kao nešto što bi se moglo odnositi na vjeru u Alaha i Njegovog Proroka.

Pakistanci danas u sebi bez sumnje vide članove zasebne (islamske) nacije, kao i Bangladešani, budući da već neko vrijeme žive u zasebnim državama. I bosanski će se i kineski muslimani na kraju početi smatrati nacionalnostima, budući da ih njihove vlade kao takve tretiraju. No, kao i u slučaju tolikih drugih nacionalnih fenomena, do tog će doći, ili je već došlo, *ex post facto*. Štoviše, unatoč tako snažnoj religioznoj identifikaciji muslimana s islamom, unutar širokog područja gdje islam graniči s drugim religijama izgleda da su malobrojni protonacionalni ili nacionalni pokreti (ako uopće postoje) čija je nedvosmislena značajka pozivanje na islam, osim iranskog. To što se oni danas mogu razvijati protiv Izraela ili, možda, protiv sovjetskih republika u središnjoj Aziji druga je stvar. Ukratko, odnosi religije i protonacionalne ili nacionalne identifikacije još uvijek su složeni i izuzetno mutni. U svakom slučaju teško ih je jednostavno generalizirati.

Međutim, kao što ukazuje Gellner,⁴⁶ povezivanje naroda s većim kulturama, osobito pismenim kulturama, koje se često provodi putem preobraćenja na neki od oblika svjetskih religija,

⁴⁵ O *sistemu millet* u Otomanskom Carstvu, vidi H. A. R. Gibb i H. A. Bowen, *Islamic Society in the West* (Oxford, 1957), svezak I, dio 2, str. 219-26.

⁴⁶ Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford, 1983).

omogućava etničkim grupama da steknu prednosti koje kasnije mogu olakšati njihovu pretvorbu i strukturiranje u nacije. Tako povezane afričke grupe, on vrlo uvjerljivo dokazuje, u boljem su položaju od drugih za razvoj nacionalizma – kao na rogu Afrike, gdje je i kršćanskim Amharama i muslimanskim Somalcima bilo lakše postati "državnim narodima" jer su i jedni i drugi "narod svete knjige", mada, kao što kaže Gellner, u njegovim različitim i konkurentskim izdanjima. To djeluje sasvim plauzibilno, no bilo bi korisno saznati koliko je utjecaja preobraćenje na razne varijante kršćanstva imalo na jedina dva podsaharska politička fenomena koji imaju neke sličnosti s modernim masovnim nacionalizmom, naime na otcjepljenje Biafre 1967. i Afrički nacionalni kongres na jugu Afrike.

Ako religija nije nužno obilježje protonacionalnosti (iako je shvatljivo zašto je to bila za Ruse u 17. st., koji su bili pod pritiskom i katoličke Poljske i muslimanskih Turaka i Tatara), svete su ikone, s druge strane, njena ključna komponenta, kao što su i ključna komponenta modernog nacionalizma. One predstavljaju simbole i rituale ili zajedničke kolektivne običaje, i jedine daju opipljivu realnost inače imaginarnoj zajednici. One mogu biti zajedničke slike (kao što su to bile ikone) ili radnje, kao što su pet dnevnih molitvi u muslimana, pa čak i ritualne riječi kao muslimanske Allah Akbar ili židovske *Shema Yisroel*. One mogu biti imenovane slike koje se identificiraju s teritorijima koji su dovoljno veliki da bi konstituirali naciju, kao što je Majka Božja Gvadalupska u Meksiku ili Majka Božja Monseratska u Kataloniji. One mogu biti periodičke svečanosti ili natjecanja koja okupljaju raspršene grupe, poput grčke Olimpijade ili nacionalistički izumi novijeg datuma u istom stilu kao što su katalonske Jocs Florals, velški Eisteddfodau i druge. Značenje svetih ikona pokazuje sveopće korištenje jednostavnih komadića obojene tkanine – naime, zastava – kao simbola suvremenih nacija, i njihovo asociiranje s ritualnim prigodama snažnog emocionalnog naboja ili svetkovanja.

Međutim, kao i u slučaju religije, "svete ikone" bez obzira na njihov oblik i prirodu ponekad su preširoke ili preuske da bi mogle poslužiti kao simboli protonacije. Samu je Djevicu Mariju teško ograničiti na neki određeni dio katoličkog svijeta, a na svaku lokaliziranu Majku Božju, koja postaje protonacionalni simbol, dolaze deseci ili stotine Bogorodica koje ostaju zaštitni-

eama ograničenih zajednica ili su i inače irelevantne za nas. S protonacionalističkog su gledišta očito najbolje one ikone koje su izričito povezane s državom, tj. u prednacionalnoj fazi, s božanskim ili božanski nadahnutim kraljem ili carem čije se kraljevstvo slučajno poklapa s budućom nacijom. Vladari koji su po službenoj dužnosti i poglavari Crkve (kao u Rusiji) prirodno omogućuju takvo povezivanje, no magična kraljevska čast u Engleskoj i Francuskoj dokazuje svoj potencijal čak i ondje gdje su Crkva i država razdvojeni.⁴⁷ Budući da je veoma malo teokracija koje imaju mogućnosti za izgradnju nacija, teško je procijeniti u kojoj je mjeri božanski autoritet dovoljan. Pitanje moramo ostaviti stručnjacima za povijest Mongola i Tibetanaca, ili, bliže Zapadu, srednjovjekovnih Armenaca. Bez sumnje nije bio dovoljan u Evropi 19. st., kao što su otkrili neogvelfi kad su pokušali izgraditi talijanski nacionalizam oko papinstva. Nisu uspjeli, iako je papinstvo *de facto* i bila talijanska institucija. Dapače je do 1860. bila i *jedina* svetitalijanska institucija u pravom smislu riječi. Međutim, Sveta je Crkva teško mogla pristati da se pretvori u lokaliziranu nacionalnu, a još manje nacionalističku, ustanovu, ponajmanje pod Piom IX. Na što bi nalikovala Italija ujedinjena pod papinskim stijegom u 19. st. nije uopće tema vrijedna razmatranja.

To nas dovodi do posljednjeg i gotovo sigurno najvarljivijeg kriterija protonacionalizma, svijesti o pripadanju sadašnjem ili nekadašnjem trajnom političkom entitetu.⁴⁸ Naj snažnije je poznato protonacionalno vezivo bez sumnje "povijesna nacija", tako su je nazivali u žargonu 19. st., osobito ako se država koja je tvorila okvir kasnije "nacije" povezivala sa specijalnim *Staatsvolk* ili državnim narodom (kao što su to bili Velikorusi, Englezi ili Kastilijanci). No, ovdje moramo jasno razgraničiti direktne i indirektno efekte nacionalne povijesne vjerodostojnosti.

⁴⁷ Klasična obrada ove teme još uvijek je Marc Bloch, *Les Rois thaumaturges* (Pariz, 1924).

⁴⁸ Ipak, ne treba pretpostavljati da je ta svijest djelovala u svim grupama populacije na isti način, ili da je pokrivala nešto nalik teritoriju moderne "nacije", ili da je implicirala modernu nacionalnost. Grčki je puk imao svijest, vjerojatno zasnovanu na bizantinakom nasljeđu, o pripadanju dijelovima Rimskog Carstva (*romaiosyne*).

Jer, u većini se slučajeva pod "političkom nacijom" (koja počinje formulirati frazeologiju onoga što će kasnije postati narod-nacija) podrazumijeva tek maleni djelić stanovnika neke države, a to je privilegirana elita ili plemstvo. Kad su francuski plemići križarske ratove opisivali kao *gesta Dei per francos* namjera im nije bila asociirati trijumf križa s većinom stanovnika Francuske, pa čak ni s onim malim dijelom šesterokuta koji je nosio to ime krajem 11. st., u najmanju ruku zato što su oni, koji su sebe smatrali potomcima Franaka, puk kojim su vladali smatrali potomcima naroda koje su Franci pokorili. (To je gledište Republika izvrnula naglavačke u demokratske svrhe, kad je u školskim udžbenicima insistirala na tome da su "naši preci" Gali, a ne Franci. Ponovo su ga afirmirali u reakcionarne i eugeničke svrhe postrevolucionarni reakcionari poput Gobineaua.) Taj se "nacionalizam plemstva" zaista i može smatrati protonacionalnim, u onoj mjeri u kojoj su "tri elementa: *natio*, politička *fidelitas* i *communitas*, to jest kategorije 'nacionalnosti', političke 'lojalnosti' i 'političkog zajedništva' ... već bili ujedinjeni u sociopolitičkoj svijesti i emocijama grupe unutar društva (*einer gesellschaftlichen Gruppe*).⁴⁹ On je direktni predak određenih kasnijih nacionalizama u zemljama kao što su Poljska i Mađarska, gdje je ideja nacije Mađara i Poljaka mogla bez i najmanje poteškoće uključiti i činjenicu da veliki dio stanovnika u zemljama pod krunom Sv. Stjepana ili u Poljskoj zajednici naroda nisu bili Mađari ili Poljaci ni po kojoj modernoj definiciji nacije. Jer, ti su plebejci bili jednako nevažni kao i plebejci koji su slučajno i bili Mađari ili Poljaci. Oni su se po definiciji nalazili izvan zabrana "političke nacije". I u svakom se slučaju takva "nacija" ne smije brkati s modernom nacionalnošću.⁵⁰

⁴⁹ Jenő Szűcs, *Nation und Geschichte* (Budimpešta, 1981), str. 84-5.

⁵⁰ "Plemstvo je održavalo sistematsku komunikaciju – i bili su jedina klasa koja je to činila – putem administrativnih okruga i Sabora gdje su kao 'hrvatska politička nacija' raspravljali o pitanjima i donosili odluke. To je bila nacija bez 'nacionalnosti'...tj. bez nacionalne svijesti... jer se plemstvo nije moglo identificirati s drugim pripadnicima hrvatske etničke zajednice, seljacima i građanima. Feudalni je 'patriot' ljubio svoju 'domovinu', no njegova je domovina obuhvaćala posjede drugih velikaša i 'Kraljevstva'. Za njega je 'politička nacija' koje je bio član značila teritorij i tradicije predašnje države." Mirjana Gross, "On the integration of the Croatian nation: a case study in nation-building", *East European Quarterly*, XV, 2, lipanj 1981, str. 212.

Koncept i terminologija "političke nacije" očito su se mogli konačno proširiti i na naciju koju tvore široke narodne mase neke zemlje, iako se to gotovo sasvim sigurno dogodilo mnogo kasnije nego što bi to htio retrospektivni nacionalizam. Povrh toga su veze između to dvoje bile gotovo sigurno indirektna, jer, mada postoji mnoštvo dokaza da su se obični ljudi u kraljevstvu mogli identificirati sa zemljom i narodom preko vrhovnog vladara, kralja ili cara – kao što je to mogla Ivana Orleanska – nije baš vjerojatno da bi se seljaci identificirali sa "zemljom" koja se sastojala od zajednice velikaša koji su neizbježno predstavljali glavni izvor njihovog nezadovoljstva. Ako su i bili privrženi i lojalni svom gospodaru, to nije impliciralo ni identifikaciju s interesima ostalog plemstva, ni privrženost bilo kakvoj zemlji većoj od teritorija njegovog i njihovog doma.

Doista, kad se u prednacionalnom razdoblju susretnemo s onim što bismo danas klasificirali kao autonomni narodni pokret za obranu nacije od stranih zavojevača, kao u Srednjoj Evropi u 15. i 16. st., ideologija takvih pokreta, kako se čini, socijalna je i religiozna, a ne nacionalna. Izgleda da su seljaci htjeli pokazati da su ih plemići, čija je dužnost kao *bellatores* bila obrana od Turaka, izdali. Možda su sklopili tajni pakt sa zavojevačima? Tako je običnim ljudima dopalo da brane pravu vjeru protiv poganstva križarskim ratom.⁶¹ Takvi su pokreti u određenim okolnostima mogli stvoriti osnovu za širi pučki nacionalni patriotizam, kao u husitskoj Češkoj – prvobitna husitska ideologija nije bila češkonacionalna – ili na vojnim granicama kršćanskih država među seljaštvom kojem je podijeljeno oružje i kojem su u to ime dane određene slobode. Kozaci, kao što smo vidjeli, to lijepo dokazuju. Međutim, ondje gdje mu državna tradicija nije pružila čvrsti i trajni okvir, takav patriotizam širokih narodnih masa nije mogao u kontinuitetu prerasti u moderni nacionalni patriotizam.⁶² No, vlasti u starom režimu rijetko su to i željele. Dužnost podanika u takvim režimima, onih koji nisu imali određene vojne obveze, bila je poslušnost i mir, a ne lojalnost ili gorljivost. Friedrich Veliki je s indignacijom odbio ponudu svojih lojalnih Berlinaca da mu po-

⁶¹ Szűcs, *Nation und Geschichte*, str. 112-25.

⁶² *Ibid.*, str. 125-30.

mognu poraziti Ruse koji su se spremali da mu okupiraju glavni grad, pod izlikom da ratove trebaju voditi vojnici, a ne civili. I svi se sjećamo reakcije cara Franje II na gerilski ustanak njegovih vjernih Tirolaca: "Danas su oni patrioti na mojoj strani, sutra mogu biti patrioti protiv mene."

Usprkos svemu ovom, na ovaj ili onaj način pripadnost povijesnoj (ili stvarnoj) državi u sadašnjosti ili prošlosti može direktno djelovati na svijest običnih ljudi i rezultirati protonacionalizmom – ili čak, kao u slučaju Engleske pod Tudorima, nečim što je nalik modernom patriotizmu. (Možemo slobodno nazvati tako Shakespeareove propagandne komade o engleskoj povijesti; no nipošto ne smijemo uzeti da su najniži slojevi izvjesno u njima vidjeli ono što vidimo mi.) Nema razloga da poričemo postojanje protonacionalnih osjećaja u Srba do 19. st., ne zato što su bili pravoslavni za razliku od susjednih katolika i muslimana – po tome se ne bi razlikovali od Bugara – nego zato što je sjećanje na staro kraljevstvo koje je palo pred Turcima ostalo sačuvano u pjesmi i junačkim pričama i, što je možda još važnije, u svakodnevnoj liturgiji Srpske pravoslavne crkve koja je kanonizirala većinu svojih kraljeva. To što je u Rusiji postojao car bez sumnje je pomoglo Rusima da se osjećaju kao nešto nalik naciji. Potencijalna privlačnost državne tradicije u narodu očita je modernom nacionalizmu, čiji je cilj stvaranje nacije kao teritorijalne države. Navela je neke od tih pokreta da u potrazi za odgovarajućom (i odgovarajuće impresivnom) prošlom nacionalnom državom posegnu daleko u prošlost, dalje nego što doseže stvarno sjećanje njihovih naroda, kao u slučaju Armenaca, čije se zadnje dovoljno značajno kraljevstvo može naći u 1. st. pr. Kr., ili Hrvata, čiji su nacionalisti u sebi vidjeli (ne baš uvjerljivo) nasljednike plemenite "hrvatske političke nacije". Kao uvijek, sadržaj je nacionalne propagande 19. st. nepouzdan vodič ka onome što su široke narodne mase uistinu mislile prije nego što su počele podržavati nacionalnu stvar.⁵³ Time, naravno, ne želimo poricati da je protonacionalna identifikacija, na kojoj se kasnije mogao izgrađivati nacionalizam,

⁵³ To što I. Banac nije na adekvatan način uzео ovo u obzir čini njegovu inače irvanrednu raspravu manje uvjerljivom što se tiče hrvatskog aspekta problema.

postojala među Armencima ili (vjerojatno u znatno manjoj mjeri) među hrvatskim seljacima prije 19. st.

No ipak, ondje gdje postoji, ili se čini da protonacionalizam vezuje neki kontinuitet, on može biti sasvim fiktivan. Nema nikakvog povijesnog kontinuiteta između židovskog protonacionalizma i modernog cionizma. Njemački su stanovnici svete zemlje Tirola postali podvarijanta njemačkih nacionalista u našem stoljeću, dapače vatreni pristaše Adolfa Hitlera. No taj proces, koji je izvanredno obrađen u literaturi, nema nikakve inherentne veze s tirolskim narodnim ustankom 1809. pod vodstvom gostioničara Andreasa Hofera (etnički i jezično Nijemca), iako pangermanski nacionalisti misle drugačije.⁵⁴ Ponekad, dapače, možemo uočiti potpunu inkongruenciju protonacionalizma i nacionalizma, čak i onda kad oni postoje istovremeno i u kombinaciji. Obrazovani su se pobornici i organizatori grčkog nacionalizma na početku 19. st. bez sumnje nadahnjivali pomišlju na drevnu helensku slavu, koja je također pobudila i entuzijazam obrazovanih, tj. klasično obrazovanih helenofila u inozemstvu. I nacionalni književni jezik koji su oni konstruirali za vlastitu upotrebu, *katareusa*, bio je i jest visokoparni neoklasični idiom koji teži da jezik potomaka Temistokla i Perikla privede natrag njihovoj istinskoj baštini iz dvotisućljetnog ropstva koje ga je iskvarilo. No, pravi Grci koji su digli oružje za, tako se pokazalo, stvaranje nove nezavisne nacionalne države, nisu govorili starogrčki, ništa više nego što su Talijani govorili latinski. Govorili su i pisali demotski. Periklo, Eshil, Euripid i slava drevne Sparte i Atene značili su im malo, ako uopće išta. Ako su i čuli za njih, nisu ih smatrali relevantnima. Paradoksalno, oni su se borili za Rim, a ne Grčku (*romaiosyne*), što će reći da su u sebi vidjeli nasljednike pokrštenog Rimskog Carstva (tj. Bizanta). Borili su se kao kršćani protiv muslimanskih nevjernika, kao Rimljani protiv turskih pasa.

Ipak je očito – ako ni iz čega drugog a ono iz upravo navedenog grčkog primjera – da je protonacionalizam, ondje gdje je postojao, olakšao zadaću nacionalizma, ma kako velike razlike između njih bile, jer su se postojeći simboli i osjećaji protonacionalne zajednice mogli mobilizirati za suvremenu stvar ili su-

⁵⁴ Cole i Wolf, *The Hidden Frontier*, str. 53, 112-13.

vremenu državu. No, time se nipošto ne želi reći da su oni bili jedno te isto, pa čak ni da jedan mora logično ili neizbježno voditi ka drugome.

Jer očito je da protonacionalizam sam po sebi nije dovoljan da stvori nacionalnosti, nacije, a ponajmanje države. Broj je nacionalnih pokreta, sa ili bez država, očito mnogo manji od broja ljudskih grupa koje takve pokrete mogu tvoriti po tekućim kriterijima potencijalnog postojanja nacije, a svakako je manji od broja zajednica s osjećajem zajedničke pripadnosti koji je vrlo teško razlučiti od protonacionalnog. A sve to unatoč činjenici da (čak i ako po strani ostavimo pitanje samoodređenja 1 800 stanovnika Falklandskog ili Malvinskog otočja) ozbiljne zahtjeve za neovisnu državnost postavljaju populacije koje broje tek 70 000 boraca za neovisnu saharsku naciju, ili nekih 120 000 koji su praktički proglasili neovisnost turskog dijela Cipra. Moramo se složiti s Gellnerom da je prividna posvemašnja ideološka dominacija nacionalizma danas neka vrsta optičke varke. Svijet nacija ne može postojati, već samo svijet u kojem neke potencijalno nacionalne grupe, tražeći taj status, onemogućuju druge da postavljaju slične zahtjeve, a malo njih to uopće i čini. Kad bi protonacionalizam bio dovoljan, do sada bi već postojao ozbiljni nacionalni pokret Mapuče ili Aymara. Kad bi se ti pokreti sutra pojavili, to bi bilo zato što su posredovali drugi činioци.

U drugom redu, iako protonacionalna osnova može biti poželjna, možda čak i nužna, za formiranje ozbiljnih nacionalnih pokreta koji teže stjecanju državnosti – iako sama po sebi nije dovoljna za njihovo stvaranje – ona *nije* nužno potrebna za formiranje nacionalnog patriotizma i lojalnosti kad dođe do osnivanja države. Kao što su mnogi primijetili, nacije su češće posljedice zasnivanja države nego što su osnova na kojoj se država stvara. SAD i Australija očiti su primjeri nacionalnih država u kojima su *sua* specifična nacionalna obilježja i kriteriji postojanja nacije ustanovljena nakon kraja 18. st. i koja doista i nisu mogla postojati prije osnivanja dotične države i zemlje. No, jedva da je i potrebno podsjetiti se da samo stvaranje države nije samo po sebi dovoljno za stvaranje nacije.

Na kraju, kao uvijek, potrebno je reći koju riječ upozorenja. Premalo znamo o onome što se događalo, pa i o onom što se sada događa, u glavama većine relativno neartikuliranih muš-

karaca i žena da bismo mogli sa sigurnošću govoriti o njihovim mislima i osjećajima u vezi s nacionalnostima i nacionalnim državama koje od njih traže lojalnost. Pravi odnosi između protonacionalne identifikacije i nacionalnog ili državnog patriotizma koji ga slijedi često će stoga ostati nerasvijetljeni. Znamo što je Nelson htio reći kad je svojoj floti signalizirao uoči bitke kod Trafalgara da Engleska očekuje da će svaki čovjek izvršiti svoju dužnost, no ne i što je prolazilo kroz glave Nelsonovih mornara toga dana, iako su se nesumnjivo neke od tih misli mogle opisati kao patriotske. Znamo kako nacionalne stranke i pokreti iščitavaju podršku onih pripadnika nacije koji im daju svoju potporu, ali ne i što te mušterije zaista žele kad kupuju kolekciju vrlo raznorodnih dobara koje im u paket-aranžmanu prodaju trgovci nacionalne politike. Ponekad nam može biti dosta jasno koje dijelove tog paket-aranžmana ne žele – npr. u slučaju irskog naroda, opću upotrebu irskog jezika – no takvi su nijemi selektivni referendumi rijetko mogući. Stalno smo u opasnosti da narod ocjenjujemo na temelju programa koji nisu pratili i ispita na koji uopće ne izlaze.

Pretpostavimo, na primjer, da spremnost da se umre za domovinu uzmemo kao indeks patriotizma. To se čini dovoljno plauzibilnim i tome teže i nacionalisti i nacionalne vlade. U tom bismo slučaju očekivali da će se vojnici Vilima II i Hitlera, koji su, pretpostavljamo, bili podložniji pozivanju na nacionalne osjećaje, boriti hrabrije nego hesenski plaćenici, koje je njihov knez iznajmljivao kao plaćeničku vojsku i koji vjerojatno nisu bili tako motivirani. No jesu li? I jesu li se borili bolje od, recimo, Turaka u I. svjetskom ratu, koje se teško moglo smatrati nacionalnim patriotima? Ili Gurka koje, prilično očito, ne motiva ni britanski ni nepalski patriotizam? Ova prilično apsurdna pitanja ne formuliramo da bismo dobili odgovore niti da bismo podstakli istraživanja, već da bismo ukazali na gustoću nagle koja okružuje pitanja o nacionalnoj svijesti običnih muškaraca i žena, posebno u razdoblju prije nego što je moderni nacionalizam postao masovna politička sila. U slučaju većine nacija Zapadne Evrope do toga je došlo tek sasvim pri kraju 19. st. Tada su u najmanju ruku postale jasne mogućnosti izbora, mada, kao što ćemo vidjeti, ne i njihov sadržaj.

3.

GLEDIŠTE VLASTI

Ostavimo sada široke narodne mase i okrenimo se najvišim vrhuncima s kojih su oni koji su vladali državama i društvima nakon francuske revolucije promatrali probleme nacije i nacionalnosti.

Tipična je moderna država svoj sistematizirani oblik dobila u doba francuske revolucije, iako su ga na mnoge načine anticipirale evropske kneževine koje su se razvile u 16. i 17. st. Ona je bila nova u više pogleda. Definirala se kao (po mogućnosti kontinuiran i cjelovit) teritorij (i vladala je nad svim stanovnicima tog teritorija), koji je jasno određenim granicama odijeljen od drugih takvih teritorija. Politički je ona vladala i upravljala tim stanovnicima direktno, a ne putem posredničkog sistema vladara i autonomnih tijela. Nastojala je, koliko god je to bilo moguće, nametnuti iste institucionalne i administrativne uredbe i zakone na cijelom svom teritoriju (no, nakon doba revolucije ne više i iste religiozne ili svjetovno-ideološke odredbe). I sve se češće nalazila u situaciji da mora uzeti u obzir mišljenja svojih podanika ili građana, jer im je političko uređenje dalo glas – uglavnom putem raznih vrsta izabраниh predstavnika – i/ili jer je država trebala njihovu suglasnost ili djelovanje u praksi na druge načine, npr. kao poreznih obveznika ili potencijalnih novaka u vojsci. Ukratko, država je vladala teritorijalno definiranim "narodom" i to je činila kao vrhovna "nacionalna" organizacija vlasti nad svojim teritorijem, a njeni su izvršitelji već dopirali do najskromnijih stanovnika najmanjih njenih sela.

Tijekom 19. st. te su intervencije postale tako univerzalne i tako rutinske u "modernim" državama da je obitelj morala živjeti u nekom vrlo nepristupačnom mjestu a da nijedan od njenih članova ne bude u stalnom kontaktu s nacionalnom državom i njenim izvršnim organima: preko poštara, policajca ili žandara, i konačno preko učitelja; preko ljudi zaposlenih na željeznici, ondje gdje je željeznica bila u državnom vlasništvu; da i ne spominjemo garnizone vojnika i još glasnije vojne orkestre. Država je u sve većoj mjeri bilježila podatke o svojim podanicima i građanima putem redovitih periodičnih popisa stanovništva (koji su tek sredinom 19. st. postali opći), putem teoretski obaveznog pohađanja osnovne škole vojne obveze, ondje gdje se provodila. U birokratskim je državama s jakom poželjom sistem osobne dokumentacije i registracije dovodio sta-

novnika u još tješnji kontakt s mašinerijom vladavine i uprave, osobito ako su se selili iz jednog mjesta u drugo. U državama koje su nudile građanske alternative crkvenom slavljenju značajnih rituala, kao što uglavnom i jesu, stanovnici su se susretali s predstavnicima države u tim emocionalno nabijenim prigodama; i uvijek je o njima vodila zapise mašinerija za registriranje rođenja, brakova i smrti, koja je nadopunjavala mašineriju popisa stanovništva. Vlast i podanik ili građanin bili su, kao nikad do tada, vezani svakodnevnim vezama. I revolucije u prometu i komunikaciji do kojih dolazi u 19. st., a kojih su najbolji primjer željeznica i telegrafija, učinile su veze između centralne vlasti i njenih najudaljenijih uporišta još tješnjima i rutinskijima.

S gledišta država i vladajućih klasa ova je transformacija uzrokovala dva glavna tipa političkih problema, ako zanemarimo promjenu odnosa centralne vlasti i lokalnih elita koji se – u Evropi, gdje je federalizam bio izrazito netipičan i sve rjeđi – neumoljivo razvijao u korist nacionalnog centra.¹ Kao prvo, postavljala je tehničko-administrativna pitanja o tome kako najbolje provesti novi oblik vladavine u kojem je svaki odrasli (muški) stanovnik, a kao administrativni subjekt i svaki stanovnik bez obzira na dob i spol, bio direktno povezan s državnom vlašću. Ova pitanja nas se ovdje tiču samo utoliko što su implicirala stvaranje ustroja uprave i njenog vršenja, sastavljene od vrlo velikog broja izvršnih organa, koja je automatski postavljala pitanje pisanog, pa čak i govornog jezika (jednog ili više njih) komunikacije unutar države, koje su težnje za općom pismenošću mogle pretvoriti u politički osjetljivo pitanje. Iako je postotak ovih izvršitelja vlasti bio prilično skroman po našim standardima – oko 1910. bilo ih je najviše tek jedan na dvadeset zaposlenih pripadnika nacije – on je rastao, ponekad vrlo brzo, i predstavljao je znatan broj zaposlenih: oko 700 000 u

¹ Ukidanje zasebnog irskog parlamenta, ukinuće autonomije "kongresne Poljske", dominacija nekoć federalne Njemačke od strane hegemonističkog glavnog (Pruske) i jedinstvenog svenacionalnog parlamenta, i transformacija Italije u centraliziranu državu i formiranje jedinstvene nacionalne policije u Španjolskoj, neovisne o lokalnim interesima, sve su to primjeri ovog trenda. Centralna vlast može, kao u Britaniji, ostaviti dosta mjesta za lokalnu inicijativu s dopuštenjem centra, no u Evropi je do 1914. jedino Švicarska imala federalnu vlast.

islajtanijskoj Austriji (1910), preko pola milijuna u Francuskoj (1906), oko 1,5 milijun u Njemačkoj (1907), 700 000 u Italiji (1907), da navedemo samo neke primjere.² Usput primjećujemo da je u dotičnim zemljama to vjerojatno bila najbrojnija skupina zaposlenih za koje je pismenost bila uvjet dobivanja posla.

○ Kao drugo, postavljala je i politički mnogo osjetljivija pitanja građanske lojalnosti i identifikacije s državom i sistemom na vlasti. U danima dok se građani i svjetovni nacionalni vladari još nisu direktno konfrontirali, od običnog se čovjeka – o ženi da i ne govorimo – i nije zahtijevala lojalnost državi i identifikacija s njom, ili su pak one bile osigurane putem svih onih autonomnih i posredničkih instanci koje su u doba revolucije srušene ili degradirane: putem religije i društvene hijerarhije, pa čak i putem autonomnih ustanovljenih vlasti koje su bile podložne vrhovnom vladaru ili samoupravnih zajednica i korporacija koje su poput paravana stajale između podanika i cara ili kralja, omogućujući monarhiji da predstavlja vrlinu i pravdu. Baš kao što su djeca svoju lojalnost dugovala roditeljima, žene muškim članovima obitelji koji su djelovali "u njihovo ime". Klasični liberalizam oživotvoren u režimima francuske i belgijske revolucije 1830. i u eri reformi poslije 1832. u Britaniji, ponudio je alternativu zaobilazeći problem političkog angažmana građana tako što je politička prava dao samo bogatim i obrazovanim muškarcima.

Međutim, u posljednjoj je trećini 19. st. postajalo sve očitije da je demokratizacija, ili barem sve neograničenija elektoralizacija politike neizbježna. Postalo je jednako očito, barem od 80-ih godina 19. st. da se ondje gdje je običnom čovjeku dano pravo da na najnominalniji način sudjeluje u politici kao građanin – uz veoma malo iznimaka, obične su žene i dalje bile isključene – više nije moglo računati da će on svoju lojalnost i podršku automatski dati onima koji su mu nadređeni ili državi. Posebno ne u slučaju kada su klase kojima je pripadao bile povijesno nove, pa stoga nisu imale tradicionalno mjesto u shemi stvari. Država i vladajuće klase su se stoga morale uhvatiti

² Peter Flora, *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975*, svazak I, poglavlje 5 (Frankfurt, London i Chicago, 1983).

ukoštac sa svojim konkurentima u borbi za lojalnost nižih slojeva.

A istovremeno su, kao što pokazuje moderno ratovanje, državni interesi ovisili o sudjelovanju običnog građana u do tada neslućenim razmjerima. Bez obzira na to da li su se vojske sastojale od unovačenih ili dobrovoljaca, voljnost ljudi da služe postala je sada esencijalnom varijablom u proračunima vlasti; isto tako i njihova stvarna fizička i moralna sposobnost da to čine, pa su je stoga vlasti stale sistematski utvrđivati – kao u poznatom istraživanju o "fizičkom propadanju" u Britaniji nakon burskog rata. Stupanj žrtvovanja koje se moglo nametnuti civilnom pučanstvu morao je ući u planove stratega: na temelju toga su britanski stratezi prije 1914. oklijevali da oslabe moraricu (čuvara opskrbe Britanije uvezenom hranom) većim sudjelovanjem zemlje u masovnom ratu na kopnu. Politički stavovi građana, a posebno radnika, postali su pitanja od vitalne važnosti, ako se u obzir uzmu pojave radničkih i socijalističkih pokreta. Očito je demokratizacija politike (tj. s jedne strane sve veće širenje prava glasa za muškarce, s druge stvaranje moderne, administrativne države koja mobilizira i utječe na svoje građane) na sam vrh dnevnog reda politike postavila pitanje "nacije" i osjećaja građana prema onome što je on smatrao svojom "nacijom", "nacionalnosti" ili drugim predmetima osjećaja lojalnosti.

Za vladare se taj problem tako nije svodio samo na stjecanje novog legitimiteta, iako je ondje gdje su države bile nove i to trebalo riješiti. Identifikacija s "narodom" ili "nacijom", ma kako je definirali, bila je zgodan način da se to riješi, pače tada i u modi, a u državama koje su insistirale na suverenosti naroda po definiciji jedini način. Što bi drugo moglo dati legitimitet monarhijama u državama koje nisu prije postojale kao takve, kao što su Grčka, Italija ili Belgija, ili u onima čije je postojanje označilo raskid sa svim povijesnim predekanima, poput Njemačkog Carstva iz 1871? Potreba za adaptiranjem javila se i u davno uspostavljenim režimima, iz tri razloga. Između 1789. i 1815. malo je njih izbjeglo transformaciji – čak je i postnapoleonska Švicarska u važnim pogledima postala nov politički entitet. Tradicionalne garancije lojalnosti kao što su legitimitet dinastije, božanski poredak, povijesno pravo i kontinuitet vladavine, ili vjerska kohezija ozbiljno su oslabljene. I na kraju, sve

su te tradicionalne legitimacije državnog autoriteta poslije 1789. bile stalno ugrožavane.

To se jasno vidi na primjeru monarhija. Potreba da se osigura novi, ili bar dodatni "nacionalni" temelj za tu instituciju osjećala se čak i u državama u kojima nije bilo opasnosti od revolucije, poput Britanije Georgea III i Rusije Nikole I.³ I monarhije su se nesumnjivo nastojale prilagoditi.

No, ako je prilagođavanje monarha "naciji" koristan indikator činjenice u kojoj su se mjeri tradicionalne institucije nakon doba revolucije morale adaptirati, s time da su u protivnom bile osuđene na propast, institucija nasljedne vladavine kneževa, nastala u Evropi 16. i 17. st., nema nikakve nužne veze s njom. U stvari, većina je monarha u Evropi 1914. – kad je monarhija još uvijek bila gotovo univerzalna na tom kontinentu – potjecala iz jednog sistema obitelji povezanih međusobnim vezama čija je osobna nacionalnost (ako su uopće osjećali da je posjeduju) bila potpuno irelevantna za njihovu funkciju poglavara države. Princ Albert, muž kraljice Viktorije, pisao je pruskom kralju kao Nijemac, s osjećajem da je Njemačka njegova domovina, no politika koju je čvrsto zastupao bila je, još nedvosmislenije, politika Velike Britanije.⁴ Transnacionalne će kompanije s kraja 20. st. češće izabrati direktora koji je pripadnik nacije iz koje potječu, ili gdje su im smještena sjedišta, nego što su nacionalne države 19. st. bile sklone odabiru kraljeva s lokalnim vezama.

S druge strane je postrevolucionarna država, bilo da joj je na čelu bio nasljedni vladar ili ne, bila organski povezana s "nacijom", tj. sa stanovnicima svog teritorija koji su smatrani u određenom smislu kolektivitetom, "narodom"; i to, kao što smo vidjeli, kako zbog svoje strukture, tako zbog političkih transformacija koje su je pretvarale u zajednicu građana koje se na razne načine moglo mobilizirati i koji su imali politička prava i

³ Linda Colley, "The apotheosis of George III: loyalty, royalty and the British nation" (*Past & Present*, 102 (1984), str. 94-129); o prijedlogu grofa Uva-rova (1832) da se vlast ruskog cara treba zasnivati ne samo na principima autokracije i ortodoksije, već i na principu "nacionalnosti", usp. Hugh Seton-Watson, *Nations and States* (London, 1977), str. 84.

⁴ Usp. *Revolutionsbriefe 1848: Ungedrucktes aus dem Nachlass König Friedrich Wilhelms IV von Preussen* (Leipzig, 1930).

zahtjeve. Čak i ako se država još nije bila suočila s ozbiljnim izazovom svojem legitimitetu ili koheziji, ili sa uistinu snažnom subverzijom, već je propadanje starih sociopolitičkih veza učinilo prijeko potrebnim formuliranje i učvršćivanje novih oblika građanske lojalnosti ("građanske vjere", kako je rekao Rousseau), budući da su se druge potencijalne lojalnosti sada mogle politički izraziti. Jer, koja se država, u vrijeme revolucija, liberalizma, nacionalizma, demokratizacije i uspona pokreta radničke klase, mogla osjećati apsolutno sigurnom? Sociologija koja se pojavila u posljednjih dvadeset godina prošlog stoljeća u prvom je redu bila politička sociologija, i u njoj je srži bio problem sociopolitičke kohezije u državama. No, državama je trebala građanska religija ("patriotizam"), pogotovo što im nije više bila dovoljna pasivnost građana. "Engleska", kao što je rekao Nelson svojim mornarima u patriotskoj pjesmi dok su se pripremali za bitku kod Trafalgara, "očekuje da će svaki čovjek danas izvršiti svoju dužnost."

I ako kojim slučajem država nije uspjela preobratiti svoje građane na novu religiju prije nego što su počeli slušati konkurenstke propovjednike, moglo joj se dogoditi da izgubi bitku. Ujedinjeno je Kraljevstvo, kao što je Gladstone shvatio, izgubilo Irsku čim je demokratizacijom prava glasa 1884-5. postalo jasno da će praktički sva katolička mjesta u parlamentu na irskom otoku od tada na dalje pripadati nekoj od irskih (tj. nacionalističkih) stranaka; no, kraljevstvo je ostalo ujedinjeno jer su ostale nacionalne komponente prihvatile državno orijentiran nacionalizam "Velike Britanije", stvoren, uglavnom za njihovu vlastitu korist, u 18. st. i koji i dalje zbunjuje teoretičare koji zastupaju ortodoksni nacionalizam.⁵ Habsburško Carstvo, koje je bilo sastavljeno od cijelog niza irskih, nije bilo te sreće. U tome je ključna razlika između onog što je austrijski romanopisac Robert Musil nazvao Kakanijom (po k. und k. skraćenici za

⁵ O evoluciji britanske svijesti vidi općenito u Raphael Samuel (ur.), *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity* (3 sveska, London 1989), a posebno Linda Colley, "Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830" (*Past & Present*, 113, studeni 1986, str. 97-117) i "Imperial South Wales" u Gwyn A. Williams, *The Welsh in their History* (London i Canberra, 1982). Što se tiče zbunjenosti, Tom Nairn, *The Enchanted Glass: Britain and its Monarchy* (London, 1988), dio 2.

njemačke riječi "carski i kraljevski"), i onoga što Tom Nairn, slijedeći njegov primjer, naziva Ukanijom (po skraćenici za Ujedinjeno Kraljevstvo).

Patriotizam koji se bazira samo na državi nije nužno nedjelotvoran, budući da samo postojanje i funkcije moderne teritorijalne države građana konstantno uključuju stanovnike u njeine poslove i, neizbježno, daju institucionalni ili proceduralni "krajobraz" koji se razlikuje od svih drugih takvih krajobrazova i predstavlja ambijent u kojem žive, i uglavnom određuje njihove živote. Sama činjenica da nova nacionalna država postoji već nekoliko desetljeća, što je kraće od jednog ljudskog života, može biti dovoljna da uspostavi barem pasivnu identifikaciju s njom na taj način. Kad ne bi bilo tako, očekivali bismo da će uspon šijitskog fundamentalizma u Iranu imati jednako ozbiljne reperkusije u Iraku kao među šijitima u podijeljenom Libanonu, jer većina nekurdske stanovništva te države, u kojoj se, spomenimo, nalaze glavna svetišta ove sekte, pripadaju istoj vjeri kao i Iranci.⁶ No, sama je ideja suverene svjetovne nacionalne države na području Mezopotamije još novijeg datuma od ideje teritorijalne židovske države. Ekstremni je primjer potencijalne djelotvornosti čistog državnog patriotizma finska lojalnost prema carizmu tijekom većeg dijela 19. st. sve dok nije politika rusifikacije 80-ih godina izazvala antirusku reakciju. U stvari, dok je u samoj Rusiji teško naći spomenike dinastiji Romanovih, kip cara Aleksandra II Oslobođioca i danas ponosno stoji na glavnom trgu u Helsinkiju.

Možemo ići i dalje. Prvobitna je revolucionarno-pučka ideja patriotizma bila zasnovana na državi, a ne nacionalistička, budući da se odnosila na sam suvereni narod, tj. na državu koja vlada u njegovo ime. Etnička pripadnost i drugi elementi povijesnog kontinuiteta bili su irelevantni za "naciju" u ovom smislu, a jezik je bio relevantan samo iz pragmatičnih razloga. "Patrioti" u prvobitnom značenju te riječi bili su prava suprotnost onima koji su vjerovali u "svoju zemlju, bila ona u pravu ili u krivu", naime, – kako je rekao dr. Johnson, navodeći ironičnu

⁶ Represija je bez sumnje obeshrabrila izricanje takvih simpatija u Iraku; s druge strane znatni trenutni uspjesi osvajačke iranske revolucionarne armije nisu ga izgleda ohrabрили.

upotrebu ove riječi – "buntovni remetitelji vlasti".⁷ Malo ozbilj nije, francuska je revolucija (koja je čini se taj termin koristili onako kako su ga počeli upotrebljavati Amerikanci, a još više nizozemski revolucionari 1783)⁸, držala patriote osobama koji ljubav za svoju zemlju pokazuju tako što je žele obnoviti reformom i revolucijom. I *patrie* prema kojoj su osjećali lojalnost bila je prava suprotnost nekoj egzistencijalnoj, već postojećoj jedinici, već je bila nacija stvorena političkom odlukom svojih članova koji su, tim činom, raskinuli sa svojim dotadašnjim lojalnostima, ili ih bar degradirali. 1 200 pripadnika Nacionalne garde iz Languedoca, Dauphiné i Provanse koji su se sastali blizu Valence 19. studenog 1789. zakleli su se na vjernost Naciji, Zakonu i Kralju, i proglasili da od tada nadalje više nisu *Dauphinois*, *Provençaux* ili *Languedociens* nego isključivo Francuzi; to su učinili, što je čak i važnije, pripadnici Nacionalne garde Alsacea, Lorraine i Franche Comté na sličnom mitingu 1790, transformirajući na taj način stanovnike pokrajine koje je Francuska anektirala prije jedva sto godina u istinske Francuze.⁹ Kao što je rekao Lavisse:¹⁰ "La Nation consentie voulue par elle-même" bila je francuski prilog povijesti. Revolucionarni koncept nacije po kojem se ona konstituirala promišljenim slobodnim političkim izborom svojih potencijalnih građana i danas je, naravno, očuvan u čistom obliku u SAD. Amerikanci su svi koji to žele biti. Niti je francuski koncept nacije po kojem je ona analogna plebiscitu ("un plébiscite de tous les jours" kako je rekao Renan) izgubio svoj u biti politički karakter. Francuska je nacionalnost bila francusko građanstvo: etnička pripadnost, povijest, jezik ili dijalekt koji se koristi kod kuće bili su irelevantni za definiciju "nacije".

Štoviše, nacija u ovom smislu – kao zajednica građana, koji po svojim građanskim pravima imaju svoj interes u postojanju

⁷ Usp. Hugh Cunningham, "The language of patriotism, 1750-1914" (*History Workshop Journal*, 12, 1981, str. 8-33).

⁸ J. Godechot, *La Grande Nation: l'expansion révolutionnaire de la France dans le monde 1789-1799* (Pariz, 1956), svezak I, str. 254.

⁹ *Ibid.* I, str. 73.

¹⁰ Navedano u Pierre Nora (ur.), *Les Lieux de Mémoire II* La Nation*, str. 363 (Pariz, 1986).

zemlje, pa država u određenoj mjeri postaje "naša vlastita" – nije bila samo karakteristična za revolucionarne i demokratske režime, iako antirevolucionarni režimi i oni koji su se s nećaknjem demokratizirali nisu bržali da je priznaju. Zato su zaraćene vlade 1914. bile tako iznenađene kad su njihovi narodi pohitali na oružje, mada ne zadugo, u napadu patriotizma.¹¹

Sam čin demokratiziranja politike, tj. pretvaranja podanika u građane, teži tome da proizvodi populističku svijest koju je, u određenom svjetlu, teško razaznati od nacionalnog, čak dapače šovinističkog, patriotizma – jer ako je "zemlja" na neki način "moja", onda ju je lakše smatrati poželjnijom od zemalja stranaca, osobito ako oni nemaju prava i slobode pravih građana. E. P. Thompsonov "slobodni Englez", Britanci iz 18. st. koji nikad neće postati roblje, lako su se mogli usporediti s Francuzima. To nije nužno impliciralo slaganje s vladajućim klasama ili vlastima, a i one same mogle su s pravom sumnjati u lojalnost militantnih pripadnika nižih klasa za koje su bogataši i aristokrati koji su eksploatirali obične ljude bili neposrednije prisutni od mrskih stranaca. Klasna svijest koju je radnička klasa u velikom broju zemalja počela sticati u posljednjim desetljećima prije 1914. implicirala je, pače se izričito pozivala na prava tvjeka i građanina, a time i potencijalni patriotizam. Masovna politička svijest ili klasna svijest implicirala je koncept "patrie" ili "domovine", kao što nam pokazuje povijest jakobinstva i pokreta poput čartističkog. Jer, većina je čartista bila i protiv bogatih i protiv Francuza.

Ovakav je populističko-demokratski i jakobinski patriotizam veoma ranjivim učinila potčinjenost, kako objektivna tako i – među radničkom klasom – subjektivna, tih masa građana. Jer, u zemljama u kojima se razvio, politički su program patriotizma formulirale vlade i vladajuće klase. Širenje političke i klasne svijesti među radnicima naučilo ih je da traže i koriste građanska prava. Tragični je paradoks bio u tome što ih je to odjedne gdje su naučili da ih traže još dublje gurnulo, njihovom vojnom, u međusobni masakr I. svjetskog rata. No, značajno je da su zaraćene vlade tražile podršku za ovaj rat ne samo na

¹¹ Marc Ferro, *La Grande Guerre 1914-1918* (Pariz, 1969), str. 23; A. J. A. S. "The working classes, British naval plans and the coming of the Great War" (*Past & Present*, 107, svibanj 1985, str. 225-26).

temelju slijepog patriotizma, a još manje na temelju *macho* slave i herojstva, već i putem propagande koja se u osnovi obraćala civilima i građanima. Sve su glavne zaraćene strane rat predstavljale kao obrambeni. Sve su ga predstavile kao prijetnju izvana građanskim blagodatima koje su specifične za njihovu zemlju ili stranu; sve su naučile da kao svoje ratne ciljeve navedu (prilično nedosljedno) ne samo eliminaciju takvih prijetnji, već i neku vrstu socijalne transformacije zemlje u interesu siromašnijih građana ("domovi za heroje").

Demokratizacija je tako mogla automatski olakšati rješavanje problema stjecanja legitimiteta država i režima u očima njihovih građana, čak i ako su ovi bili nezadovoljni. Ne samo da je ojačavala, već je mogla i stvoriti državni patriotizam. No, imala je i svoja ograničenja, posebno kad se suočila s alternativnim snagama, koje je tada već bilo lakše mobilizirati, koje su privlačile lojalnost na koju je država polagala jedino legitimno pravo. Nacionalizmi koji nisu ovisili o državama bili su najstrašniji među njima. Kao što ćemo vidjeti, bilo ih je sve više i njihova je privlačnost bila sve većih razmjera, te su u posljednjoj trećini 19. st. već formulirali ambicije koje su njihovu potencijalnu prijetnju državama činile još ozbiljnijom. Često se sugerira da je sama modernizacija države podstakla, ako ne i stvorila, te snage. Uistinu, teorije koje u nacionalizmu vide funkciju modernizacije vrlo su istaknute u novijoj literaturi.¹² Ipak, ma kakav bio odnos nacionalizma i moderniziranja država 19. st., država se sukobljavala s nacionalizmom kao političkom snagom odvojenom od nje same, sasvim različitom od "državnog patriotizma", i s kojom se trebala pomiriti. On je, međutim, mogao postati izvanredno velika prednost za vlasti. Trebalo ga je samo integrirati u državni patriotizam, pa da postane njegova središnja emocionalna komponenta.

To je, naravno, često omogućavala puka projekcija osjećaja istinske, egzistencijalne identifikacije s "malom" domovinom na veliku, koja je zabilježena u filološkoj ekspanziji takvih riječi

¹² Poslije Karla Deutscha, *Nationalism and Social Communication. An Enquiry into the Foundation of Nationality* (Cambridge, MA, 1953), Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford, 1983) dobar je primjer. Usp. John Breully, "Reflections on nationalism" (*Philosophy and Social Sciences*, 16/1. ožujka 1985, str. 65-75).

kao što su "pays", "paes", "pueblo", pa i "patrie", koju je riječ još 1776. Francuska akademija definirala lokalno. "Francuzova je zemlja bila tek onaj dio nje u kojem se on, eto, rodio."¹³ Samim tim što su postali "narod" građani su jedne zemlje postali neka vrsta zajednice, mada zamišljene, i njeni su članovi stoga stali tražiti, i konačno nalaziti stvari koje su im zajedničke, mjesta, radnje, ličnosti, sjećanja, znakove i simbole. Ili se pak nasljeđe slojeva, regija i lokaliteta onoga što je postalo "nacijom" moglo sastavljati u svenacionalno nasljeđe, tako da su čak i drevni sukobi počeli simbolizirati njihovo pomirenje na višem, sveobuhvatnijem nivou. Walter Scott je tako izgradio jedinstvenu Škotsku na teritoriju natopljenom krvlju zavađenih gorštaka i stanovnika škotske nizine, kraljeva i kovenantara, i to je postigao naglašavajući njihove drevne podjele. U općenitijem smislu, teoretski je problem, tako lijepo sažet u Vidal de la Blacheovom velikom *Tableau de la géographie de la France* iz 1903,¹⁴ morao biti riješen u svakoj nacionalnoj državi: "kako se djelić Zemljine površine koji nije ni otok ni poluotok, i koji se ne može opravdano smatrati zasebnom cjelinom po fizičkoj geografiji, uzdigao do statusa političke zemlje, i konačno postao domovinom (*patrie*)." Jer, svaka je nacija (čak i osrednje veličine) morala svoje jedinstvo konstruirati na osnovi očitih različitosti.

Države i režimi sasvim su opravdano podupirali državni patriotizam osjećajima i simbolima "zamišljene zajednice", bez obzira na to kako su i odakle oni potekli, i fokusirali ih na same sebe. A slučajno je doba kad je demokratizacijom politike postalo prijeko potrebno "obrazovati naše gospodare", "stvoriti Talijane", pretvoriti "seljake u Francuze" i sve ih vezati uz naciju i zastavu, bilo i doba kad je postalo lakše mobilizirati pučkonacionalističke, ili u najmanju ruku ksenofobske osjećaje, kao i osjećaje nacionalne superiornosti koje je zagovarala nova pseudoznana rasizma. Jer, razdoblje od 1880. do 1914. bilo je također razdoblje najveće masovne migracije do tada (unutar i

¹³ J. M. Thompson, *The French Revolution* (Oxford, 1944), str. 121.

¹⁴ Zamišljen je kao prvi svezak znamenite *Histoire de la France* u više svezaka, koju je uredio Ernest Lavisse, a koja je spomenik pozitivističkoj znanosti i republikanskoj ideologiji. Vidi J.-Y. Guiomar, "Le Tableau de la géographie de la France de Vidal de la Blache" u Pierre Nora (ur.), *Les Lieux de Mémoire II**, str. 569 i dalje.

između država), imperijalizma i sve jačih međunarodnih rivalstava koji su završili svjetskim ratom. Sve je to naglašavalo razlike između "nas" i "njih". A najdjelotvorniji način da se različiti slojevi nemirnih naroda povežu jest da ih se ujedini protiv stranaca. Nije potrebno prihvatiti apsolutni *Primat der Innenpolitik* da bi se shvatilo da je mobiliziranje nacionalizma među građanima bilo u interesu domaće politike vlasti. I obratno, ništa nije u tolikoj mjeri podsticalo nacionalizam na obje strane kao međunarodni sukobi. Dobro je poznata uloga spora oko Rajne iz 1840. u razvoju i francuskih i njemačkih nacionalističkih klišeja.¹⁵

Države su, naravno, koristile sve snažniju mašineriju za komuniciranje sa svojim stanovnicima (prije svega osnovne škole) za širenje slike i nasljeđa "nacije", usađivanja osjećaja povezanosti s njom i vezivanja svih sa zemljom i zastavom, česte "izmišljanje tradicije", pa čak i nacije, u tu svrhu.¹⁶ Sam se autor sjeća kako su i njega podvrgli takvom (neuspjelom) pokušaju političkog izmišljanja u austrijskoj osnovnoj školi sredinom 20-ih godina, u obliku nove nacionalne himne koja je očajnički pokušavala djecu uvjeriti da je onih nekoliko pokrajina koje su ostale nakon što se ostatak velikog Habsburškog Carstva od njih otcijepio ili bio otrgnut, tvorilo koherentnu cjelinu, koja je bila vrijedna ljubavi i patriotske odanosti; tu zadaću nije olakšavala činjenica da je jedina stvar koja je bila zajednička svima bila baš ona koja je nagnala veliku većinu njihovih stanovnika da se žele pripojiti Njemačkoj. "Njemačka Austrijo", počinjala je ta zanimljiva himna kratkoga vijeka, "Ti veličan-

¹⁵ Na francuskoj je strani u opću upotrebu došla tema "prirodnih granica" nacije, koji termin, suprotno povijesnom mitu, u svojoj biti pripada 19. st. (Usp. D. Nordmann, "Des Limites d'état aux frontières nationales" u P. Nora (ed.), *Les Lieux de Mémoire*, svezak II**, str. 35-62 *passim*, a posebno str. 52.) Na njemačkoj je strani kampanja u javnosti u jesen 1840. rezultirala "prodrom modernog njemačkog nacionalizma kao masovnog fenomena" koji je gotovo odmah – i po prvi put – priznat od strane kneževa i vlada. Usp. H.-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1816-1845/49* (svezak II, München, 1987), str. 399. Također je rezultirala i budućom kvazinacionalnom himnom.

¹⁶ E. J. Hobsbawm, "Mass-producing traditions: Europe 1870-1914" u E. J. Hobsbawm i T. Ranger (ur.) *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983), poglavlje 7. Guy Vincent, *L'Ecole primaire française: Etude sociologique* (Lyon, 1980), poglavlje 8: "L'Ecole et la nation", osobito str. 188-93.

stvena (*herrliches*) zemljo, volimo te", i nastavljala je, kao što se moglo i očekivati, putopisom ili poukom iz zemljopisa koja je slijedila alpske brzace od ledenjaka do doline Dunava i Beča, i završavala tvrdnjom da je ta nova krnja Austrija "moja domovina" (*mein Heimatland*).¹⁷

Iako su se vlasti bez sumnje bavile svjesnom i namjernom ideološkom manipulacijom, bilo bi pogrešno u tim radnjama gledati isključivo manipulaciju odozgo. Najuspješniji su bili kad su mogli graditi na već prisutnim neslužbenim nacionalističkim osjećajima, bilo pučke ksenofobije bilo *šovinizma* – korijenska se riječ, baš kao i engleska riječ istog značenja "jingoism" pojavljuje prvo u demagoškim music-hallovima i vodviljima¹⁸ – ili, još vjerojatnije, u nacionalizmu među srednjim i nižim srednjim klasama. U onoj mjeri u kojoj takve osjećaje vlasti nisu stvarale, već samo posuđivale i poticale, postavljalo se pitanje kontrole nad njima. U najboljem slučaju nisu mogle u potpunosti kontrolirati snage koje su oslobodile; u najgorem su pak postale njihovi robovi. Tako je nezamislivo da je britanska vlada 1914. (ili britanska vladajuća klasa) podržavala organiziranje orgija antinjemačke ksenofobije koje su prohujale zemljom po objavi rata, uzgred prisilivši britansku kraljevsku obitelj da časno dinastičko ime Guelfa zamijeni imenom Windsor, koje je zvučalo manje njemački. Jer, kao što ćemo vidjeti, tip nacionalizma koji se pojavio krajem 19. st. nije imao nikakve temeljne sličnosti s državnim patriotizmom, čak i kad se uza nj vezivao. Osnovna lojalnost tog nacionalizma nije bila, paradoksalno, prema "zemlji", nego isključivo prema njegovoj specifičnoj verziji te zemlje: jednom ideološkom konstruktumu.

Spajanje državnog patriotizma s nedržavnim nacionalizmom bilo je politički riskantno, jer su kriteriji prvog bili sveobuhvatni, npr. svi građani Francuske Republike – dok su kriteriji dru-

¹⁷ Ovu je himnu kasnije zamijenila druga, zemljopisno nešto općenitija, no – kako je malo Austrijanaca vjerovalo u Austriju – koja je jače naglašavala njenu njemačkost, i koja je ubacila i Boga u igru – uzgred budi rečeno, na Haydnovu melodiju, koja je bila zajednička i habsburškoj himni i "Deutschland über alles".

¹⁸ Vidi Gérard de Puymège, "Le Soldat Chauvin" u P. Nora *Les Lieux de Mémoire*, II***, osobito str. 51 i dalje. Prvotni se Chauvin izgleda ponosio osvajanjem Alžira.

gog bili isključivi – npr. samo oni građani Francuske Republike koji govore francuski, ili, u ekstremnim slučajevima, samo oni plavokosi i izduljenih lubanja.¹⁹ Potencijalno je dakle cijena njihovog prožimanja bila visoka, jer je identifikacija s jednom nacionalnošću odalečivala druge koje su odbile da se asimiliraju ili da budu eliminirane. U Evropi je bilo vrlo malo uistinu homogenih nacionalnih država poput, recimo, Portugala, iako je sredinom pa čak i krajem 19. st. postojao vrlo velik broj grupa koje su se potencijalno mogle klasificirati kao "nacionalnosti", koje se nisu natjecale s pravima službeno dominantne "nacije" i golemi broj pojedinaca koji su se aktivno željeli asimilirati s nekom od dominantnih nacionalnosti i jezika kulture.

No, ako se identifikacijom države s jednom nacijom riskiralo stvaranje protunacionalizma, sam je proces njene modernizacije učinio to daleko vjerojatnijim, jer je implicirao homogenizaciju i standardizaciju njenih stanovnika, u prvom redu putem pisanog "nacionalnog jezika". I neposredna uprava koju nad velikim brojem građana provode današnje vlade, i tehnički i ekonomski razvoj to zahtijevaju, jer čine opću pismenost poželjnom, a masovni razvoj srednjeg obrazovanja gotovo obaveznim. Probleme stvaraju razmjeri u kojima država djeluje, kao i njena potreba da stvori *direktne* kontakte sa svojim građanima. Zato se masovno obrazovanje mora iz praktičnih razloga provoditi na vernakularu, dok se obrazovanje namijenjeno ograničenoj eliti može provoditi na jeziku koji ne razumije ili kojim se ne služi cjelokupna populacija ili, u slučaju "klasičnih" jezika poput latinskog, klasičnog perzijskog ili klasičnog pisanog kineskog, kojim se ne služi nitko. Administrativne ili političke transakcije na vrhu mogu se voditi na jeziku koji glavnina ljudi ne razumije, kao što je mađarsko plemstvo poslove u parlamentu do 1840. vodilo na latinskom, ili – još uvijek – na engleskom u Indiji, no izborna se kampanja u demokraciji s općim pravom glasa mora provoditi na vernakularu. Dapače,

¹⁹ O snažnom rasističkom elementu u francuskom nacionalizmu piše Pierre André Taguies, *La Force du préjugé: Essai sur le racisme et ses doubles* (Pariz, 1987), str. 126-8. O tome kako je taj socijalnodarvinistički rasizam novost piše Günter Nagel, *Georges Vacher de Lapouge (1854-1936). Ein Beitrag zur Geschichte des Sozialdarwinismus in Frankreich* (Freiburg im Breisgau, 1975).

ekonomija, tehnologija i politika sve više čine neophodnim jezik masovne *usmene* komunikacije – koju potrebu još i pojačava pojava filma, radija i televizije – tako da jezici koji su isprva zamišljeni ili koji funkcioniraju kao *lingua franca* među govornicima međusobno nerazumljivih vernakulara ili idiomi kulture među obrazovanima silom moraju poslužiti kao mediji za nacionalni govor: mandarinski kineski, bahasa, pilipino.²⁰

Kad bi odabir "službenog" nacionalnog jezika ovisio samo o pragmatičnoj liniji manjeg otpora, on bi bio relativno jednostavan. Bilo bi dovoljno tek odabrati idiom koji će najvjerojatnije razumjeti i/ili govoriti većina građana, ili pak onaj koji će najviše olakšati njihovu međusobnu komunikaciju. Odluka Josipa II da njemački bude administrativni jezik njegovog višenacionalnog carstva bila je sasvim pragmatična u tom smislu, baš kao i Gandhijev izbor hinduskog za buduću nezavisnu Indiju – on je sam bio izvorni govornik gudžaratija – i (od 1947) odabir engleskog kao sredstva nacionalne komunikacije koji je najmanje neprihvatljiv Indijcima. U višenacionalnim se državama problem teoretski mogao razriješiti, kao što su ga Habsburgovci pokušavali riješiti od 1848, time što su "jeziku opće upotrebe" (*Umgangssprache*) dali određeno službeno priznanje na odgovarajućoj administrativnoj razini. Što je bio lokaliziraniji i nepismeniji, tj. što je bio bliži tradicionalnom seoskom životu, to je manje bilo prilike za sukobe između jednog jezičnog nivoa, jednog geografskog entiteta i drugog. Čak se i na vrhuncu sukoba Nijemaca i Čeha u Habsburškom Carstvu moglo pisati ovako:

U višenacionalnoj državi možemo uzeti zdravo za gotovo da se čak i oni koji ne zauzimaju nikakav službeni položaj podstiču, pa čak i obavezuju da nauče drugi jezik – npr. trgovci, obrtnici, radnici. Najmanje su toj *de facto* prinudi izloženi seljaci. Jer, samoodvojenost (*Abgeschlossenheit*) i samodovoljnost seoskog života, koje su se do danas održale, znače da su oni rijetko svjesni blizine naselja u kojem se govori drugi jezik, barem u Češkoj i

²⁰ Usp. npr. na Filipinima: "Zemlja sa stotinu govora, no bez jedinstvenog jezika" (New York Times, 2. prosinca 1987). O problemu općenito vidi J. Fishman, "The sociology of language: an interdisciplinary social science approach to language in society" u T. Sebeok (ur.), *Current Trends in Linguistics*, svetak 12*** (Hag-Pariz, 1974).

Moravskoj, gdje seljaci obiju nacija uživaju isti ekonomski i društveni status. U takvim područjima jezične granice mogu ostati neizmijenjene stoljećima, posebno zato što ženjenje unutar sela i praktično pravo prvenstva članova zajednice na kupnju (posjeda) ograničavaju primanje stranaca u selo. Ono malo stranaca koji dođu ubrzo se asimiliraju i postaju članovi zajednice.²¹

No, "nacionalni jezik" rijetko je pitanje pragmatičke naravi, a još manje nepristrane, kao što pokazuje nesklonost tome da ih se smatra konstruktima, u koju im se svrhu daje povijesna vjerodostojnost i izmišljaju se tradicije.²² A ponajmanje je trebalo biti pragmatično i nepristrano za ideologe nacionalizma, koji se razvijao i mijenjao od 1830. do kraja stoljeća. Za njih je jezik bio duša nacije i, kao što ćemo vidjeti, u sve većoj mjeri ključni kriterij za nacionalnu pripadnost. Koji će se jezik ili jezici koristiti u srednjim školama u Celju gdje su zajedno živjeli govornici njemačkog i slovenskog nije nipošto bilo pitanje olakšavanja teškoća administrativne prirode. (Dapače, baš je taj problem potresao austrijsku politiku 1895.)²³ S iznimkom nekih zaista sretnih vlada višejezičnih država, sve su takve vlade bile svjesne eksplozivnosti problema jezika.

Ono što ga je učinilo još eksplozivnijim bila je činjenica da je, u datim okolnostima, svaki nacionalizam koji još nije bio identificiran s državom postao *politički*. Jer, država je bila stroj koji je trebalo izmanipulirati, da bi se "nacionalnost" premetnula u "naciju", pa čak i da bi se njezin postojeći status sačuvao od povijesne erozije ili asimilacije. Kao što ćemo vidjeti, kod jezičnog se nacionalizma u biti i radi o jeziku općeg obrazovanja i

²¹ Karl Renner, *Das Selbstbestimmungsrecht der nationen in besonderer Anwendung auf Oestereich* (Leipzig i Beč, 1918), str. 65. Ovo je drugo, izmijenjeno izdanje *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat* (1902) ovog autora, austrijskog marksista, koji je sam bio sin njemačkog seljaka iz Moravske.

²² "Mnoge zajednice govora stvaraju i pothranjuju mitove i genealoška stabla o porijeklu i razvoju standardnih varijanti (njihovih jezika) da bi tako skinuli naglasak s brojnih komponenti novijeg datuma koje sadrže... Varijanta stiče povijesnu vjerodostojnost povezivanjem s nekim velikim ideološkim ili nacionalnim pokretom ili tradicijom." J. Fishman, "The Sociology of Language", str. 164.

²³ W. A. Macartney, *The Habsburg Empire* (London, 1971), str. 661.

službene upotrebe. Radi se o "uredu i školi", kao što su neumorno ponavljali Poljaci, Česi i Slovenci još 1848.²⁴ Radi se o tome da li će se u školama u Walesu nastava odvijati i na velškom, a ne samo na engleskom, ili čak samo na velškom; o potrebi da se daju velška imena mjestima ondje gdje takva imena nikad nisu postojala (budući da te dijelove Walesa nikad nisu nastavali govornici velškog); o jeziku na kojem su ispisani prometni znakovi i imena ulica; o državnom subvencioniranju televizijskog programa na velškom; o jeziku na kojem se raspravlja u okružnim skupštinama i na kojem se vodi zapisnik; o jeziku u prijavi za izdavanje vozačke dozvole ili računima za struju, pa čak i o tome da li treba dijeliti dvojezične formulare ili zasebne formulare na svakom jeziku, ili možda, jednog dana, samo na velškom. Jer kao što kaže jedan nacionalistički autor:

U vrijeme kad je velški još uvijek bio prilično siguran od propasti, Emrys ap Iwan uvidio je potrebu da opet postane službeni jezik i jezik školstva, da bi preživio.²⁵

Države su tako bile prisiljene, na ovaj ili onaj način, da se suoče s novim "principom nacionalnosti" i njegovim simptomima, bilo da su bile u stanju da ga iskoriste u vlastite svrhe ili ne. Ovo ćemo poglavlje najbolje zaključiti kratkim osvrtom na evoluciju njihovih stavova prema problemu nacije i jezika sredinom 19. st. Pitanje možemo pratiti kroz rasprave tehničkih eksperata, naime vladinih statističara koji su pokušavali koordinirati i standardizirati periodičke nacionalne popise stanovništva koji su, od sredine stoljeća, postali uobičajeni dio dokumentacijske mašinerije koja je bila nužna svim "naprednim" ili modernim državama. Problem koji se javio na Prvom međunarodnom kongresu statističara 1853. bio je da li valja uključiti pitanje o "govornom jeziku" u takve popise, i da li on ima ikakvog značenja za naciju i nacionalnost.

Pitanje je prvi postavio, kao što se moglo i očekivati, Belgijac Quetelet, koji ne samo da je bio utemeljitelj društvene sta-

²⁴ P. Burian, "The state language problem in Old Austria" (*Austrian History Yearbook*, 6-7, 1970-1), str. 87.

²⁵ Ned Thomas, *The Welsh Extremist: Welsh Politics, Literature and Society Today* (Talybont, 1971), str. 83.

tistike, nego je i poticao iz države u kojem je odnos francuskog i flamanskog bio od znatne političke važnosti. Međunarodni kongres statističara je 1860. donio odluku da se pitanje o jeziku može, ali ne mora uključiti u popisivačke formulare, s time da svaka država odluči da li ono ima kakve "nacionalne" važnosti. Međutim, 1873. je Kongres preporučio da se to pitanje od tad treba uključiti u sve popise.

Početno je gledište stručnjaka bilo da se pitanjima u popisu neće ustanoviti "nacionalnost" pojedinca, osim u francuskom smislu te riječi, po kojem se radi o državljanstvu pojedinca. U tom je smislu jezik bio irelevantan za "nacionalnost", iako je u praksi to jednostavno značilo da su Francuzi, i svi drugi koji su prihvatili takvu definiciju (poput Mađara), službeno priznavali samo jedan jezik unutar svojih granica. Francuzi su samo zanezarivali sve ostale, no Mađari su, budući da je manje od polovice stanovnika njihovog kraljevstva govorilo tim jezikom, morali ostale pravno opisati kao "Mađare koji ne govore mađarski",²⁶ baš kao što su Grci kasnije opisivali stanovnike dijelova Makedonije koje su anektirali kao "slavofone Grke". Ukratko, jedan se jezični monopol prurušio u nejezičnu definiciju nacije.

Naizgled je bilo očito da je nacionalnost bila prekompleksna da se svede tek na jezik. Habsburški statističari, koji su imali više iskustva s njom od bilo koga drugoga, zauzeli su stav (a) da ona nije svojstvo pojedinaca nego zajednica, i (b) da zahtijeva proučavanje "situacije, demarkacije i klimatskih uvjeta, kao i antropološke i etnološke studije o fizičkim i intelektualnim, vanjskim i unutarnjim obilježjima naroda, njegovih običaja, morala itd."²⁷ Dr. Glatter, bivši direktor Bečkog statističkog instituta, otišao je još dalje i u pravom duhu 19. st. zaključio da *rasa* a ne jezik određuje nacionalnost.

Međutim, nacionalnost je bila preveliko političko pitanje da bi je popisivači stanovništva mogli zaobići. Očito je imala *neka-kve* veze s govornim jezikom, u najmanju ruku zato što je jezik

²⁶ K. Renner, *Staat und Nation*, str. 13.

²⁷ Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen, 1880-1910* (Beč-Köln-Graz, 1982), str.76. Prikaz statističkih debata sazniva se na tom djelu.

od 40-ih godina 19. st. počeo igrati značajnu ulogu u međunarodnim teritorijalnim sukobima – napose u pitanju Schleswig-Holsteina oko kojeg su se sporili Danci i Nijemci,²⁸ iako do 19. st. za podupiranje teritorijalnih zahtjeva država nisu korišteni lingvistički argumenti.²⁹ No, *Revue des Deux Mondes* je 1842. već primijetila da "prave nacionalne granice nisu određene planinama i rijekom, već jezikom, običajima, sjećanjima, svim onim što jednu naciju razlikuje od druge", kojim se argumentom, potrebno je reći, objašnjavalo zašto Francuska *ne bi* nužno trebala težiti granici na Rajni; baš kao što je argument kako "jezik kojim se govori u Nici ima tek daleke sličnosti s talijanskim" dao Cavouru službenu izliku da taj dio kraljevstva Savoje ustupi Napoleonu III.³⁰ Ostaje činjenica da je jezik postao faktorom u međunarodnoj diplomaciji. Očito je već bio faktorom u unutrašnjoj politici nekih država. Štoviše, kao što je primijećeno na Kongresu u St. Petersburgu, bio je to jedini aspekt nacionalnosti koji se mogao barem objektivno izbrojati i tabelarizirati.³¹

Prihvaćajući jezik kao indikator nacionalnosti, Kongres nije samo zauzeo administrativni stav, već je i slijedio argumentaciju njemačkog statističara koji je 1866. i 1869. u utjecajnim publikacijama tvrdio da je jezik jedini prikladni indikator nacionalnosti.³² Takav su stav o nacionalnosti već dugo imali njemački intelektualci i nacionalisti, a zbog nepostojanja jedinstvene njemačke nacionalne države i rasprostranjenosti zajednica u kojima se govorilo njemačkim dijalektima i u kojima su obrazovani članovi pisali i čitali standarni njemački po čitavoj Evropi. To nije nužno impliciralo traženje jedinstvene njemačke nacionalne države, koja bi uključila sve te Nijemce – takav

²⁸ Usp. Sarah Wambaugh, *A Monograph on Plebiscites, With a Collection of Official Documents* (Carnegie Endowment for Peace, New York, 1920), osobito str. 138.

²⁹ Nordmann u P. Nora (ur.), *Les Lieux de mémoire*, svezak II**, str. 52.

³⁰ *Ibid.*, str. 55-6.

³¹ Brix, *Die Umgangssprachen*, str. 90.

³² Richard Böckh, "Die Statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität" (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*, 4, 1866, str. 259-402; isti, *Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten* (Berlin, 1869).

zahtjev je bio i ostao potpuno nerealan³³ – i u Böckhovoju čisto filološkoj verziji nije uopće jasno koliko se zajedničke svijesti i kulture podrazumijevalo; jer, kao što smo vidjeli, na temelju jezika on je logično među Nijemce uključio i govornike jidiša, srednjovjekovnog njemačkog dijalekta koji se pretvorio u univerzalni jezik istočnih Židova. No ipak, kao što smo također vidjeli, postavljanje teritorijalnih zahtjeva na temelju jezika postalo je moguće – njemačka je kampanja iz 1840. odbacila francuski zahtjev za granicom na Rajni upravo na temelju jezika i ma kakve točno bile implikacije jezika, više ih se nije moglo politički zanemarivati.

Ali što je točno trebalo uzimati u obzir? Tu se prividna cerzusna analogija jezika s mjestom rođenja, dobi ili bračnog stanja rastakala. Jezik je implicirao politički izbor. Austrijski je statističar Ficker kao znanstvenik odbacio odabir jezika javno; života, koji bi onda država ili stranka mogle nametati pojedincima, iako je to bilo sasvim prihvatljivo njegovim francuskim i mađarskim kolegama. Iz istog je razloga odbacio jezik crkve i škole. No, habsburški su statističari, u duhu liberalizma 19. st., nastojali ostaviti prostora za stalne promjene u jeziku, a ponajviše za jezičnu asimilaciju, postavljajući građanima pitanje, ne o njihovom *Muttersprache* ili (u doslovnom smislu) jeziku koji su prvo naučili od svojih majki, već o "obiteljskom jeziku", tj. jeziku koji se obično govorio kod kuće, koji je mogao biti različit.³⁴

Nitko nije bio zadovoljan ovakvim izjednačavanjem jezika i nacionalnosti: nacionalisti jer je pojedince koji su govorili jednim jezikom kod kuće sprečavao da se odluče za neku drugu nacionalnost, vlade (habsburšku vladu zasigurno) jer su mogle prepoznati neugodan problem čak i na toj udaljenosti. Pa ipak su potcijenili njegovu sposobnost da se sam razvija. Habsburgovci su odlagali pitanje o jeziku dok se nacionalni bijesovi, tako očiti 60-ih godina 19. st. nisu, kako su mislili, stišali. Počet će s prebrojavanjem 1880. Ono što nitko nije do kraja shvatio:

³³ Čak je i Hitler razlikovao Nijemce u Reichu i "pripadnike njemačke nacionalnosti" (*Volksdeutsche*) koji su živjeli izvan njegovih granica, no kojima se moglo ponuditi da se vrate "kući" u Reich.

³⁴ Brix, *Die Umgangssprachen*, str. 94.

Bilo je to da će se samim postavljanjem takvog pitanja izazvati jezični nacionalizam. Svaki je popis stanovništva postao ratište nacionalnosti, i sve razrađeniji pokušaji vlasti da se zadovolje različite strane propali su. Rezultirali su samo velikim djelima nepristrane učenosti, poput austrijskog i belgijskog popisa 1910, koji mogu zadovoljiti samo povjesničare. Uistinu su ti popisi time što su postavili pitanje o jeziku po prvi put prisilili svakoga da odabere ne samo nacionalnost, već jezičnu nacionalnost.³⁵ Tehničke su potrebe moderne administrativne države još jednom poduprle pojavu nacionalizma, čije ćemo transformacije sada proučiti.

X

³⁵ *Ibid.*, str. 114.

4.

**TRANSFORMACIJA
NACIONALIZMA, 1870-1918.**

Kad se jednom postigne određeni stupanj evropskog razvoja, jezične i kulturne zajednice naroda, neprimjetno sazrele tijekom stoljeća, izranjaju iz svijeta pasivnog postojanja kao naroda (*passiver Volkheit*). Postaju svjesne same sebe kao sile s povijesnom sudbinom. Zahtijevaju kontrolu nad državom, kao najvišim instrumentom moći koji im stoji na raspolaganju, i bore se za političko samoodređenje. Dan rođenja političke ideje nacije i godina rođenja ove nove svijesti jest 1789-a, godina francuske revolucije.¹

Dvije stotine godina nakon francuske revolucije nijedan ozbiljni povjesničar (a, nadamo se, ni onaj koji je pročitao ovu knjigu dovd) tvrdnje poput ove koju smo upravo naveli neće smatrati ničim drugim doli upuštanjem u programatsku mitologiju. Pa ipak, taj je citat, čini se, reprezentativni izraz onog "principa nacionalnosti" koji je potresao međunarodnu politiku Evrope poslije 1830. godine, stvarajući brojne nove države koje su, koliko god je to bilo izvedivo, slijedile jednu polovicu Mazzinijevog slogana "Svaka nacija jedna država" (manje su se slagale drugom polovicom, "samo jedna država za cijelu naciju").² Pojednostavno je reprezentativan iz pet razloga: po tome što naglašava jezičnu i kulturnu zajednicu (što predstavlja inovaciju uvedenu u 19. st.),³ po naglašavanju nacionalizma koji teži stvaranju ili osvajanju država, a ne "nacija" već postojećih država, po svojem historizmu i osjećaju povijesne misije, po svojatanju 1789. godine, a ponajviše po terminološkoj dvosmislenosti i retorici.

No, dok na prvi pogled taj navod izgleda kao da mu je autor sam Mazzini, on je u stvari napisan sedamdeset godina poslije revolucija 1830-e, a napisao ga je marksistički socijalist moravskog porijekla u knjizi o problemima koji su mučili Habsburško Carstvo. Ukratko, iako ga se može pobrkati s "principom nacionalnosti" koji je izmijenio geografsku kartu Evrope 1830-e i 1870-ih, on spada u kasniju, i drugačiju, fazu nacionalističkog razvoja u evropskoj povijesti.

¹ K. Renner, *Staat und Nation*, str. 89.

² *Ibid.*, str. 9.

³ Usp. Th. Scheider, "Typologie und Erscheinungsformen des Nationalismus" u H. A. Winkler (ur.), *Nationalismus* (Königstein im Taunus, 1985), str. 128.

Nacionalizam iz razdoblja 1880-1914. razlikovao se u tri glavna pogleda od macinijevske faze nacionalizma. Prvo, nastao je "zakon kritične mase" koji je, kao što smo vidjeli, bitan i ključan za nacionalizam liberalne ere. Od tada je nadalje *svaka* grupa ljudi koja je sebe smatrala nacijom zahtijevala pravo na samoodređenje koje je, svedeno na svoju bit, značilo pravo na zasebnu suverenu nezavisnu državu na svom teritoriju. Iz ovakvog umnažanja potencijalnih "nepovijesnih" nacija slijedi druga razlika: etnička pripadnost i jezik postali su ključni, svake češće odlučujući, pa čak i jedini kriteriji za potencijalno postojanje nacije. No, postojala je i treća promjena koja nije zahvatila u tolikoj mjeri nedržavne nacionalne pokrete, koji su sada postajali sve brojniji i ambiciozniji, koliko nacionalne osjećanja unutar postojećih nacionalnih država: oštar zaokret udesno nacije i stijega, za koji je u stvari i smišljen termin "nacionalizam" u posljednjem desetljeću (ili desetljećima) 19. st. Rennerov nacionalizam predstavlja prve dvije, ali (budući da dolazi s lijevice) nipošto ne i treću od ovih promjena.

Tri su razloga zašto se tako rijetko uočava kako je kasno u stvari prevladao etničko-jezični kriterij za definiranje nacije. Prvo, dva su najistaknutija nedržavna nacionalna pokreta iz prve polovice 19. st. u biti bila zasnovana na zajednicama obradivih ljudi, koje je preko političkih i zemljopisnih granica ujedinjavala upotreba postojećih jezika visoke kulture i književnosti na njemu. Za Nijemce i Talijane njihov nacionalni jezik nije bio tek puka administrativna pogodnost ili sredstvo državne komunikacije koje služi ujedinjavanju, kao što je to bio francuski u Francuskoj od Villers-Cotteretskog edikta 1539, pa čak ni revolucionarno sredstvo za prenošenje istina slobode, znanosti i napretka svima, i time osiguravanje trajnosti građanske jednakosti i sprečavanje oživljavanja hijerarhije *ancien régime*, kao što je to bio za jakobince.⁴ Bio je i više od nosio

⁴"Svi pripadnici suverenog (naroda) mogu vršiti sve (javne) poslove; poželjno je da ih vrše u rotaciji, pa da se onda vrate svojim poljoprivrednim i mehaničkim zanimanjima. Takvo nas stanje u stvari suočava sa sljedećom alternativom. Ako ta mjesta zauzimaju ljudi koji se nisu u stanju izražavati i pisati na nacionalnom jeziku, kako se onda mogu jamčiti prava građana dokumentima tekstovi kojih sadrže terminološke pogreške, neprecizne misli - riječi, je li sve simptome ignorancije? Ako, s druge strane, zbog takve ignorancije ljudi treba udaljiti s namještenja u državnoj službi, ubrzo bismo bili svjedoci ponovnog rođenja one aristokracije koja je nekoć koristila *patois* kao znak zaštitni

vrijedne literature i univerzalnog intelektualnog izražavanja. On je bio *jedina* stvar koja ih je činila Nijemcima i Talijanima, i stoga je imao daleko jači naboj nacionalnog identiteta nego što je imao, recimo, engleski za one koji su njime govorili i pisali. Međutim, dok je njemačkoj i talijanskoj liberalnoj srednjoj klasi jezik tako pružao ključni argument za stvaranje ujedinjene nacionalne države – u prvoj polovici 19. st. to još nije bio slučaj nigdje drugdje. Politički zahtjevi za neovisnošću Poljske i Belgije nisu se zasnivali na jeziku, baš kao ni ustanci raznih balkanskih naroda protiv Otomanskog Carstva, koji su rezultirali nekim neovisnim državama. Niti je to bio irski pokret u Britaniji. S druge strane, ondje gdje su jezični pokreti već imali značajne političke temelje, kao u češkim zemljama, nacionalno samoodređenje (za razliku od kulturnog priznanja) nije još bilo tema rasprava, a o osnivanju zasebne države nije se ozbiljno razmišljalo.

Međutim, od kraja 18. st. (i to uglavnom pod njemačkim intelektualnim utjecajem) Evropom je zavladała romantična strast za čistim, jednostavnim i neiskvarenim seljaštvom, a za takvo su ponovno otkrivanje "naroda" vernakularni jezici koje je "narod" govorio bili presudni. No, dok je taj populistički kulturni preporod dao temelje za mnoge nacionalističke pokrete koji su ga slijedili, pa se stoga i opravdano smatra prvom fazom ("fazom A") njihovog razvoja, sam Hroch jasno kazuje da to ni u kojem smislu još nije bio politički pokret tih naroda, niti je implicirao ikakve političke težnje ili program. Dapače, u većem broju slučajeva otkriće narodne tradicije i njena transformacija u "nacionalnu tradiciju" nekog seljačkog naroda zaboravljeno od povijesti bila djelo ruku entuzijasta iz (strane) vladajuće klase ili elite, kao što su baltički Nijemci ili finski Šveđani. Finsko književno društvo (osnovano 1831) osnovali su Šveđani, zapisnici su se vodili na švedskom, i svi su tekstovi glavnog ideologa finskog kulturnog nacionalizma, Snellmana, čini se,

¹⁴ prijaznosti u razgovoru s onima koje je drsko nazivala "nižim staležima" (*les petits gens*). Ubrzo bi društvo ponovo bilo zaraženo "ljudima dobra soja" (*les gens comme il faut*)... Neka će se vrsta hijerarhije ustanoviti između dvije udvojene klase. Tako bi nepoznavanje jezika u opasnost dovelo društvenu borbu, ili bi razorilo jednakost." (Iz Abbé Grégoireovog *Rapport*, navedenog u Fernand Brunot, *Histoire de la langue française* (Pariz, 1930-1948), svezak I, str. 207-8.

bili pisani na švedskom.⁵ I dok se ne može zaniijekati širenje evropskih kulturnih i jezičnih preporoditeljskih pokreta u razdoblju od 1780-ih do 1840-ih, pogrešno je pobrkati Hrochovu fazu A s fazom B, kada se pojavljuje skupina aktivista posvećena političkoj agitaciji u korist "nacionalne ideje", a još manje fazom C, kad se može računati s masovnom podrškom za "nacionalnu ideju". Kao što pokazuje primjer Britanskih otoka, nema nikakve nužne veze između pokreta za kulturni preporod ove vrste i nacionalnog gibanja ili pokreta političkog nacionalizma koji ih slijede, i obratno, takvi nacionalistički pokreti mogu u osnovi imati malo ili nikakve veze s kulturnim preporoditeljstvom. Folklorno društvo (1878) i oživljavanje narodnih pjesama u Engleskoj nisu bili ništa više nacionalistički od Društva za proučavanje ciganskog narodnog blaga.

Treći se razlog tiče etničke, a ne jezične identifikacije. Ona leži u nepostojanju – do samog kraja stoljeća – utjecajnih teorija ili pseudoteorija koje identificiraju nacije s genetskim porijeklom. Na ovu ćemo se točku vratiti kasnije.

Sve veće značenje "nacionalnog pitanja" u četrdeset godina koje prethode 1914. ne mjeri se tek njegovom intenzifikacijom u starim višenacionalnim carstvima Austro-Ugarske i Turske. Ono postaje značajnom temom unutarnje politike praktički svih evropskih država. Tako se čak u Ujedinjenom Kraljevstvu nije više svodilo samo na irski problem, iako je irski nacionalizam, pod tim imenom, također rastao – broj novina koje su se opisivale kao "nacionalne" ili "nacionalističke" narastao je od jednih 1871. preko trinaest 1881. do trideset i tri 1891.⁶ – postao politički eksplozivan u britanskoj politici. Međutim se često previđa da je to također i razdoblje u kojem prvi put dolazi do službenog priznanja velških nacionalnih interesa kao takvih (velški Zakon o zatvaranju nedjeljom 1881. opisuje se kao "prvi čisto velški zakon donesen u parlamentu")⁷ i u kojem

⁵ E. Juttikala i K. Pirinen, *A History of Finland* (Helsinki, 1975), str. 171

⁶ Ove podatke, izvađene iz Imenika novinskog tiska iz tih godina, duguje neobjavljenim istraživanjima irskog provincijalnog tiska 1852-1892. Mary Le Legg s Birkbeck Collega.

⁷ Vidi "Report of the Commissioners appointed to inquire into the operation of the Sunday Closing (Wales) Act, 1881" (*Parliamentary Papers, H. o. C. svezak XL 1890*); K. O. Morgan, *Wales, Rebirth of a Nation 1880-1980* (Oxford, 1982), str. 16.

Škotska dobila i skromni pokret za samoupravu, ministarstvo za škotska pitanja u vladi i, putem tzv. "formule Goschen", garantirani nacionalni udio u državnim izdacima Ujedinjenog Kraljevstva. Domaći se nacionalizam mogao također – kao u Francuskoj, Italiji i Njemačkoj – pojaviti u obliku uspona onih desničarskih pokreta za koje je u stvari i skovan termin "nacionalizam" u ovom periodu, ili, općenitije, političke ksenofobije koja je svoj najbjedniji, ali ne i jedini, izraz našla u antisemitizmu. To što je u ovom razdoblju tako mirnu državu kao što je Švedska potreslo nacionalno otcjepljenje Norveške (1907), (za što se do 1890-ih nije zalagao nitko) u najmanju je ruku isto bliko značajno kao i paraliza habsburške politike suparničkim nacionalističkim gibanjima.

Štoviše, upravo tijekom ovog razdoblja susrećemo nacionalističke pokrete koji se množe u regijama gdje se dotad za njih nije znalo, ili među narodima koji su do tada bili zanimljivi jedino folkloristima, pa čak i po prvi put spekulativno u nezapadnom svijetu. U kojoj se mjeri novi protuimperijalistički pokreti mogu smatrati nacionalističkima nipošto nije razjašnjeno, iako je neporeciv utjecaj zapadne nacionalističke ideologije na njihove predstavnike i aktiviste – kao u slučaju irskog utjecaja na indijski nacionalizam. No, čak i ako se ograničimo samo na Evropu i okolna područja 1914. nalazimo mnoštvo pokreta koji su 1870. jedva postojali, ili ih uopće nije bilo: među Armencima, Gruzijcima, Litavcima i drugim baltičkim narodima i Židovima (u cionističkoj i necionističkoj verziji), među Makedoncima i Albancima na Balkanu, Ukrajinčima i Hrvatima u Habsburškom Carstvu (hrvatski se nacionalizam ne smije brkati s ranijom hrvatskom podrškom jugoslavenskom ili "ilirskom" nacionalizmu), među Baskima i Kataloncima, Velšanima, među Flamancima u Belgiji (gdje je flamanski pokret očito radikaliziran), kao i do tada neočekivani nagovještaji lokalnog nacionalizma u mjestima poput Sardinije. Možemo čak otkriti i prve navještaje arapskog nacionalizma u Otomanskom Carstvu.

Kao što smo već napomenuli, većina je ovih pokreta sada naglašavala jezični i/ili etnički element. Da je to u mnogo slučajeva bilo nešto novo lako je dokazati. Prije osnivanja Gelske lige (1893), koja u početku nije imala nikakvih političkih ciljeva, irski jezik nije bio na dnevnom redu irskog nacionalnog pokreta. Nije se pojavljivao ni u O'Connellovom pokretu za ukidanje unije s Britanijom – iako je sam O'Connel bio izvorni govornik

irskog iz grofovije Kerry – ni u programu fenijaca. Dapače t ozbiljnih pokušaja da se stvori jedinstveni irski jezik iz uobičajenog spleta dijalekata dolazi tek poslije 1900. Finski se nacionalizam bavio obranom autonomije Vojvodstva pod ruskim utjecajem, i finski su liberali koji su se pojavili nakon 1848. zauzeli stav da oni predstavljaju jedinstvenu dvojezičnu naciju. Finski nacionalizam postao je u svojoj biti jezičan tek, okvirno uzevši, 1860-ih godina (kad je carskim proglasom poboljšao položaj finskog jezika u odnosu na švedski), no do 1880-ih je borba za jezik uglavnom i dalje bila interna klasna borba Finca koji su pripadali nižim klasama (predstavljali su ih "Fennmen" koji su zastupali jedinstvenu naciju čiji je jezik finski) i švedske manjine, pripadnika viših klasa (predstavljali su ih "Svecomen" koji su tvrdili da u zemlji postoje dvije nacije, pa stoga i dva jezika). Tek je nakon 1880-ih, kad je carizam i srpski nacionalizam poprirmio rusificirajući nacionalistički oblik, došlo do poklapanja borbe za autonomiju i za jezik i kulturu.⁸

I još, teško je dokazati postojanje katalonizma kao (konzevativnog) kulturno-jezičnog pokreta prije 1850-ih, jer je festival Jocs Florals (analogan velškom Eisteddfodau) oživljen tek 1859. Sam je jezik mjerodavno standardiziran tek u 20. st. i katalonski se regionalizam nije bavio jezičnim pitanjem do sredine ili potkraj 1880-ih.¹⁰ Razvoj baskijskog nacionalizma, kao neki ukazuju, zaostao je tridesetak godina za katalonskim pokretom, iako je ideološko skretanje baskijskog autonomizma u obranu ili restauracije drevnih feudalnih povlastica prema jezično-rasnim argumentima bilo naglo: 1894. je godine (ni dvadeset godina nakon kraja drugog karlističkog rata) Sabino Arana osnovao svoju Baskijsku nacionalnu stranku (PNV), usprkos izmišljajući baskijsko ime zemlje ("Euskadi") koje do tada nije postojalo.¹¹

⁸ Juttikala i Pirinen, *A History of Finland*, str. 176-86.

⁹ Carles Riba, "Cent anys de defensa i il·lustració de l'idioma a Catalunya" (*L'Avenç*, 71, svibanj 1984, str. 54-62). To je tekst predavanja koje je održao 1939.

¹⁰ Francesc Vallverdú, "El català al segle XIX" (*L'Avenç*, 27, svibanj 1988) str. 30-6.

¹¹ H.-J. Puhle, "Baskischer Nationalismus im spanischer Kontext" u H. J. Winkler (ur.), *Nationalismus in der Welt von Heute* (Göttingen, 1982), str. 6.

Na drugom kraju Evrope nacionalni pokreti baltičkih naroda od dva su izišli iz svojih prvih (kulturnih) faza do posljednje trećine stoljeća, a na zapadnom su se Balkanu gdje je krvavo makedonsko pitanje ponovno postalo aktualno nakon 1870. države Srbije, Grčke, Bugarske i Visoke Porte koje su se oko njega sporile tek vrlo kasno dosjetile da se različite nacionalnosti koje žive na tom teritoriju razlikuju po svom jeziku.¹² Žitelji Makedonije lučeni su na osnovi religije, ili su se pak svojatanja ovog ili onog dijela Makedonije zasnivala na povijesti, od srednjovjekovne do pradavne, ili pak na etnografskim argumentima o zajedničkim običajima i ritualima. Makedonija je postala ratište slavenskih filologa tek u 20. st., kad su Grci tome što se ne mogu natjecati na tom području nastojali doskočiti naglašavanjem fiktivne etničke pripadnosti.

U isto vrijeme – otprilike u drugoj polovici stoljeća – etnički je nacionalizam dobio enormna pojačanja: u praksi sve masovnijim geografskim migracijama naroda, a u teoriji preobrazbom tog središnjeg koncepta nauke o društvu 19. st., "rase". S jedne strane davno utvrđena podjela ljudskog roda u nekoliko "rasa" koje se razlikuju po boji kože sada razrađena u niz "rasnih" razlika koje dijele ljude približno iste blijede boje kože, na "arijevce" i "semita", i "arijevce" dalje na nordijske, alpske i mediteranske. S druge je strane darvinovski evolucionizam, kasnije dopunjen onime što danas zovemo genetikom, rasizmu dao nagled vrlo snažne razloge za zabranu ulaska, pa čak i (kako se postavilo) protjerivanje i ubijanje stranaca. Sve se to odvija razmjerno kasno. Antisemitizam je "rasno" (za razliku od religiozno-kulturnog) obilježja poprimio tek oko 1880, glavni predstavnici njemačkog i francuskog rasizma (Vacher de Lapouge, Houston Stewart Chamberlain) spadaju u 1890-e, a "nordijci" nisu pojavljivali u rasističkom, a ni ikakvom drugom diskursu sve do otprilike 1900.¹³

¹² Carnegie Endowment for International Peace: *Report of the International Commission to Enquire into the Cause and Conduct of the Balkan Wars* (Washington, 1914), str. 27.

¹³ J. Romein, *The Watershed of Two Eras: Europe in 1900* (Middletown, 1978), str. 108. "Nordijska" se rasa pod tim imenom po prvi put javlja u klasifikatorskoj antropološkoj literaturi 1898. (*OED Supplement*: "nordic"). Romein po svemu sudeći pripada J. Denikeru, *Races et peuples de la terre*

Veze između rasizma i nacionalizma očite su. Lako je bi pobrkati "rasu" i jezik, kao u slučaju "arijevaca" i "semita", što izazvalo zgražanje skrupuloznih znanstvenika poput Maxa Mullera koji je ukazao na to da se "rasa", genetski pojam, može izvesti iz jezika, koji se ne nasljeđuje. Štoviše, postoji očita analogija između insistiranja rasista na važnosti rasi čistote i strašnim posljedicama miješanih brakova, i insistiranja na nju tolikih – u napasti smo da kažemo, većine – oblika jezičnog nacionalizma na potrebi da se nacionalni jezik očisti od stranih elemenata. U 19. st. Englezi su bili prava iznimka kad su se hvalisali svojim miješanim porijeklom (Britanci, Angli, Škoti, Irci itd.) i hvastali se filološkom izmiješanošću svog jezika. No, ono što je "rasu" i "naciju" još više približilo bilo je to što su se oni koristili praktički kao sinonimi, pa se po ondašnjim običajima podjednako mahnito generaliziralo o "rasnom"/"nacionalnom" karakteru. Tako, prije englesko-francuske *Entente Cordiale* 1904, kako je jedan francuski pisac primijetio, sporazum između tih dviju zemalja otpisivan kao nemoguć zbog "baštinjenog neprijateljstva" između dviju rasa.¹⁴ Jezični i etnički nacionalizam na taj su način jedan drugog učvršćivali.

Jedva da nas treba iznenaditi što je nacionalizam tako brzo napredovao od 1870-ih do 1914. Bio je funkcija i socijalnih političkih promjena, da i ne spominjemo međunarodnu situaciju koja je pružala mnoštvo čavala na koje se moglo objesiti manifeste netrpeljivosti prema strancima. Socijalno su tri pojave znatno proširile mogućnosti razvoja novih oblika izmišljanja "zamišljenih" pa čak i stvarnih zajednica u obliku nacionalnosti: otpor tradicionalnih grupa pred plimom novih pojava, novi i sasvim netradicionalne klase i slojevi koji su se brzo razvijali u urbanizirajućim društvima razvijenih zemalja, i migracije koje su presedana koje su rasporedile mnogostruku dijasporu naroda po cijeloj kugli zemaljskoj. Ti su ljudi svi bili stranci i u odnosu na domaće stanovništvo i na druge grupe migranata, i nitko nije razvio navike i konvencije suživota. Sama težina i tempo promjena u ovom razdoblju bili bi dovoljno objašnjenje zašto

(Pariz, 1900), no prihvatili su ga rasisti kojima je dobro došao da njime opišu rasu plavokosih ljudi dugoljaste lubanje koju su asociirali sa superiornošću.

¹⁴ Jean Finot, *Race Prejudice* (London, 1906), str. V-VI.

se pod takvim okolnostima umnažali povodi za trvenje među grupama, čak i kad bi se zanemarili potresi "velike depresije" koji su tako često tih godina znali uzdrmati živote siromašnih i onih skromnog ili nesigurnog ekonomskog statusa. Za ulaz nacionalizma u politiku bilo je dovoljno da grupe ljudi koji su sebe smatrali na bilo koji način Ruritancima, ili su ih tako drugi vidjeli, postanu spremne da poslušaju tvrdnje da su njihova nezadovoljstva na neki način uzrokovana lošijim postupkom (što se često nije moglo poreći) prema Ruritancima od strane drugih nacionalnosti (ili u usporedbi s postupcima prema tim drugim nacionalnostima), ili od strane neruritanske države ili vladajuće klase. U svakom slučaju, prije 1914. su se promatrači često čudili evropskim populacijama koje su i dalje, kako je izgledalo, bile potpuno gluhe na bilo kakvo pozivanje na nacionalnu pripadnost, iako to nije nužno povlačilo i pristajanje uz nacionalističke programe. Građani SAD useljeničkog porijekla nisu od federalne vlade tražili nikakve jezične ili kakve druge ustupke za svoju nacionalnost, no svaki je gradski političar demokrat vrlo dobro znao kako se isplati Ircima obraćati kao Ircima, Poljacima kao Poljacima.

Kao što smo vidjeli, glavne političke promjene koje su pre-tvorile potencijalnu prijemljivost za nacionalne pozive u stvarnu prijemljivost, bile su demokratizacija politike u sve većem broju država i stvaranje moderne administrativne države koja mobilizira i utječe na svoje građane. Pa ipak nam uspon masovne politike pomaže tek da preformuliramo pitanje o pučkoj podršci nacionalizmu, a ne da na njega odgovorimo. Trebamo otkriti što su točno nacionalni slogani značili u politici, te da li su značili isto različitim društvenim grupacijama, kako su se mijenjali, i pod kojim su se okolnostima povezivali ili pak bili nespojivi s drugim sloganima koji su mogli mobilizirati građanstvo, kako su nad njima prevladali ili im to nije polazilo za rukom.

Identifikacija nacije s jezikom olakšava nam nalaženje odgovora na takva pitanja, jer jezični nacionalizam u biti traži kontrolu države ili barem postizanje službenog priznanja jezika. To što nije jednako važno svim slojevima ili grupama unutar države ili nacionalnosti, pa čak svim državama ili nacionalnostima. U svakom slučaju, u suštini nacionalizma jezika leže problemi moći, statusa, politike i ideologije, a ne komunikacije, pa čak ni kulture. Da je ključno pitanje pitanje komunikacije ili

kulture, židovski nacionalistički (cionistički) pokret ne bi se ba odlučio za suvremeni hebrejski, koji tada nitko nije govorio, i tu u izgovoru koji se razlikovao od izgovora koji se koristio u evropskim sinagogama. On je odbacio jidiš, kojim je govorilo 95% aškenaskih Židova s evropskog Istoka, te oni od njih koji su emigrirali na Zapad – drugim riječima, kojim je govorila znatna većina svih Židova na svijetu. Do 1935, rečeno je, ako se u obzir uzme velika, raznolika i kvalitetna književnost koju je moglo čitati deset milijuna govornika jidiša, on je bio "jedan od vodećih 'književnih' jezika tog doba".¹⁵ Niti bi se irski nacionalni pokret poslije 1900. upustio u kampanju (unaprijed osuđenu na propast) da se Irce preobrati na jezik koji većina njih više nije razumjela. Pače su ga oni koji su se latili podučavanja svojih sunarodnjaka i sami tek napola naučili.¹⁶

I obratno, primjer jidiša nam pokazuje, a zlatno doba dijalektalne književnosti, 19. st., potvrđuje da postojanje općeg govornog, pa čak i pisanog idioma nije nužno stvaralo nacionalizam zasnovan na jeziku. Takvi su jezici i književnosti mogli služiti kao dopuna, a ne konkurirati hegemonističkom jeziku široke kulture i komunikacije, po mišljenju njihovih korisnika i drugih.

Političko-ideološki element očit je u procesu konstruiranja jezika koji može varirati od pukog "ispravljanja" i standardizacije postojećih jezika književnosti i kulture, preko oblikovanja takvih jezika iz uobičajenog sklopa dijalekata koji se međusobno preklapaju, pa do oživljavanja mrtvih ili gotovo izumrlih jezika, što se praktički svodi na izmišljanje novih jezika. Jer protivno nacionalističkom mitu, jezik nekog naroda nije osnovna nacionalna svijesti, već, po riječima Einara Haugena, "kulturalna tvorba".¹⁷ Razvoj modernog indijskog vernakulara to jasno pokazuje.

¹⁵ Lewis Glinert, "Viewpoint: the recovery of Hebrew" (*Times Literary Supplement*, 17. lipanj 1983, str. 634).

¹⁶ Usp. Declan Kiberd, *Synge and the Irish Language* (London, 1979), npr. str. 223.

¹⁷ Einar Haugen, *Language Conflicts and Language Planning: The Case of Modern Norwegian* (Hag, 1966); od istog autora, "The Scandinavian languages as cultural artifacts" u Joshua A. Fishman, Charles A. Ferguson, Jyotiindra Das Gupta (ur.), *Language Problems of Developing Nations* (New York-London-Sydney-Toronto, 1968), str. 267-84.

Smišljena sanskrtizacija književnog bengalskog koji se javlja u 19. st. kao jezik kulture, nije samo razdvojila obrazovane više klase od širokih narodnih masa, već je i hinduizirala bengalsku elitnu kulturu, na taj način degradirajući bengalske muslimanske mase; zauzvrat se od podjele može primijetiti određena desanskrtizacija jezika u Bangladešu (istočni Bengal). Još je poučniji Gandhijev pokušaj da razvije i održi jedinstveni hinduski jezik zasnovan na jedinstvu nacionalnog pokreta, tj. da spriječi hinduske i muslimanske varijante opće lingue france sjeverne Indije da se previše razidu, a da istovremeno ponudi nacionalnu alternativu engleskom jeziku. No, ekumenskim duhom zadojenim zagovornicima hindskog usprotivila se snažno prohinduski i antimuslimanski (pa stoga i antiurdski) orijentirana grupa koja je 1930-ih stekla kontrolu nad organizacijom koju je osnovao Nacionalni kongres za propagiranje jezika, što je dovelo do toga da su ostavku na članstvo u toj organizaciji (Hindi Sahitya Samuelan ili HSS) podnijeli Gandhi, Nehru i drugi vođe Kongresa. 1942. godine Gandhi se neuspješno vratio projektu za stvaranje "općeg hindskog". HSS je u međuvremenu na vlastitu sliku stvorio standardizirani hindski, te konačno organizirao i ispitne centre za stjecanje srednjoškolskih i fakultetskih diploma iz jezika, koji je tako postao standardiziran za potrebe obrazovanja, 1950. godine dobio "Odbor za znanstvenu terminologiju" kojem je svrha bila proširenje rječnika, i bio okružen hindskom enciklopedijom, koja se počela stvarati 1956.¹⁸

Zaista, jezici se sve više svjesno koriste u društvenoj manipulaciji, razmjerno tome kako njihovo simboličko značenje prevladava nad stvarnom upotrebom, o čemu svjedoče brojni pokušaji da se leksik "podomaći" ili učini više "nacionalnim", a najbolje poznat nedavni primjer toga je borba francuske vlade protiv "franglaise". Lako je shvatiti strasti koje ih pokreću, no one nemaju nikakve veze s govorenjem, pisanjem, razumijevanjem, pa čak ni s duhom književnosti. Norveški na koji je utjecao

¹⁸ J. Bahttacharyya, "Language, class and community in Bengal" (South Asia Bulletin, VII, 1 i 2, jesen 1987, str. 56-63); S. N. Mukherjee, "Bhadralok in Bengali Literature: an essay on the language of class and status" (Bengal Past and Present, 96, dio II, srpanj-prosinac 1976, str. 225-37); J. Das Gupta i John Gumpers, "Language, communication and control in North India", u Fishman, Ferguson, Das Gupta (ur.), *Language Problems*, str. 151-66.

danski bio je i ostaje osnovni medij norveške književnosti. Reakcija protiv njega u 19. st. bila je nacionalistička. Njemački je klub u Pragu 1890-ih proglasio učenje češkog (koji je tada bio jezik 93% stanovnika grada) *izdajom*,¹⁹ a ton izjave pokazuje da ona nije imala veze s komunikacijom. Oduševljeni pristaše velškog jezika koji dandanas izmišljaju velška imena za mjesta koja ih nikad prije nisu imala, vrlo dobro znaju da govornici velškog ne trebaju naći velšku verziju imena grada Birminghama, baš kao ni Bamaka ili bilo kojeg drugog stranog grada. Unatoč tomu, bez obzira na to kakva bila motivacija za plansko konstruiranje i manipulaciju jezika, i predviđeni stupanj transformacije, za nj je prijeko potrebna moć države.

Kako bi drukčije, osim pomoću moći države, rumunjski nacionalizam mogao insistirati (1863) na svom latinskom porijeklu (za razliku od susjednih Slavena i Mađara) pisanjem i tiskanjem jezika latinicom umjesto dotad uobičajene ćirilice? (Grođ Sedlnitzki, habsburški šef policije za Metternichove vladavine prakticao je sličan oblik kulturno-jezične politike subvencioniranjem tiskanja pravoslavnih vjerskih djela na latinici umjesto na ćirilici, ne bi li tako obeshrabrio panslavističke tendencije među Slavenima u Habsburškom Carstvu.)²⁰ Kako su se drukčije, osim uz podršku državnih vlasti i priznanje u školstvu i upravi, seoski idiomi ili idiomi za kućnu upotrebu mogli pretvoriti u jezike koji su mogli konkurirati prevladavajućim jezicima nacionalne i svjetske kulture? Kako su tek praktički ne postojeći jezici mogli postati stvarni? Kakva bi bila sudbina hebrejskog da ga nije britanski mandat 1919. prihvatio kao jedan od tri službena jezika Palestine, u vrijeme kada broj ljudi koji su hebrejski govorili u svakodnevnom životu nije iznosio ni 20 000? Što je, osim sistema srednjeg ili čak visokog školstva na finskom, moglo ispraviti očitu činjenicu da je, kako su se jezične granice zaleđivale u Finskoj potkraj 19. st., "omjer intelektualaca koji govore švedski bio mnogostruko veći od običnih

¹⁹ B. Suttner, *Die Badenschen Sprachenverordnungen von 1897*, 2 svezak (Graz-Köln, 1960, 1965), svezak II, str. 86-8.

²⁰ J. Fishman, "The sociology of language: an interdisciplinary approach" i T. E. Sebeok (ur.), *Current Trends in Linguistics*, svezak 12*** (Hag-Paris 1974), str. 1755.

ljudi koji njime govore", tj. da su obrazovani Finci i dalje švedski smatrali korisnijim od svog materinskog jezika?²¹

No, ma kako simbolizirali nacionalne težnje, jezici se koriste u znatan broj praktičnih i društveno izdiferenciranih svrha, pa se stoga i stavovi prema jeziku (jezicima) koji su odabrani kao službeni za administrativne, obrazovne ili koje druge svrhe, razlikuju. Podsjetimo se još jednom da je kontroverzni element *pisani* jezik, ili jezik koji se govori *u javnosti*. Jezici koji se govore u privatnoj sferi komunikacije ne predstavljaju ozbiljan problem čak i kada postoje paralelno s javnim jezicima, jer svaki zauzima svoj vlastiti prostor, kao što zna svako dijete kad se prebacuje s idioma koji je prikladan za razgovor s roditeljima na idiom podesan za učitelje i prijatelje.

Štoviše, dok je izvanredna socijalna i geografska mobilnost tog razdoblja natjerala ili potakla u povijesti nezapamćene mase ljudi (među kojima je bilo, usprkos njihovom ograničenju na privatnu sferu, i znatan broj žena) da uče nove jezike, taj proces sam po sebi nije nužno uzrokovao ideološke probleme, osim u slučaju kada je neki jezik namjerno *odbačen* i *zamijenjen* drugim, koji je bio uglavnom (dapače, gotovo uvijek) sredstvo za ulazak u širu kulturu ili višu društvenu klasu koja se s njim identificira. To je bez sumnje bio čest slučaj, kao kod asimiliranih buržoaskih aškenaskih Židova u srednjoj i zapadnoj Evropi koji su se ponosili time što ne govore, pa čak ni ne razumiju jidiš, ili, kako možemo pretpostaviti, u obiteljskoj povijesti brojnih strastvenih njemačkih nacionalista srednje Evrope čija prezimena ukazuju na slavensko porijeklo. Unatoč su tomu vrlo često stari i novi jezici živjeli u simbiozi, svaki u svojoj sferi. Za obrazovane pripadnike srednje klase u Veneciji upotreba talijanskog nije implicirala prestanak upotrebe venecijanskog u kući ili na tržnici, baš kao što ni dvojezičnost nije značila izdaju materinskog velškog jezika Lloyd Georgeu.

Govorni jezik na taj način nije predstavljao veći politički problem ni za više slojeve društva ni za radničke narodne mase. Ljudi na vrhu govorili su jedan od jezika šire kulture, i ako njihov vlastiti nacionalni vernakular ili jezik kućne upotrebe nije bio jedan od njih, muškarci – a već početkom 20. st. i žene

²¹ Juttikala i Pirinen, *A History of Finland*, str. 176.

– naučili bi jedan ili više njih. Standardni bi nacionalni jezik, naravno, govorili u "obrazovanom" obliku, sa ili bez regionalnog akcenta ili vokabulara, no obično na način koji ih je identificirao kao pripadnike određenog društvenog sloja.²² Mogli su, ali nisu morali, govoriti i *patois*, dijalekt ili vernakular nižih slojeva s kojima su dolazili u kontakt, ovisno o porijeklu svoje obitelji, mjestu stanovanja, odgoju, konvencijama svoje klase, i, naravno, mjeri do koje je komunikacija s tim nižim slojevima zahtijevala poznavanje njihovog jezika ili neke vrste kreolskog jezika ili pidžina. Službeni status svih tih jezika bio je sporedan, budući da su raspolagali jezikom za službenu uporabu i kulturu, ma koji jezik to bio.

Za nepismene je obične ljude svijet riječi bio potpuno usmen, pa stoga ni jezik na kojem se pisalo, službeno ili ikako drukčije, nije imao nikakvo značenje, osim da ih sve više podsjeća na njihov nedostatak znanja ili moći. Zahtjev albanskih nacionalista da se njihov jezik ne smije pisati ni arapskim ni grčkim pismom, već latinicom, očito je bio nevažan ljudima koji nisu uopće znali čitati. Kako su ljudi iz različitih zavičaja sve češće dolazili u međusobni kontakt, a samodovoljnost sela je kopnula, nestajala, slabila, problem pronalaženja zajedničkog jezika komunikacije postao je ozbiljan – manje za žene, koje su bile osuđene da život provode u ograničenoj sredini, još manje za one koji su uzgajali usjeve ili stoku – a najjednostavnije ga se rješavalo savladavanjem nacionalnog jezika (ili jednog od njih) u dovoljnoj mjeri da se čovjek može snaći. To više što su dvije značajne institucije masovnog obrazovanja, osnovna škola i vojska, dovele do toga da se u svakom domu bar donekle poznavao službeni jezik.²³ To što su jezici čija je upotreba bila čisto lokalna ili društveno ograničena uzimali pred jezicima šire upotrebe ne iznenađuje. Niti ima dokaza da su se niži slojevi uopće odupirali takvim jezičnim promjenama i prilagodbama. Što se tiče odnosa između dva jezika, onaj koji se više upotrebljavao, imao je velike i očite prednosti, nikakve vidljive nedo-

²² Nijedan bečki fjakerist ne bi, čuvši dijalekt Ochsa von Lerchenaua, ni na tren dvojio o njegovom društvenom statusu.

²³ Već je 1794. Abbé Grégoire sa zadovoljstvom primijetio da se "općenito uzevši u našim bataljunima govori francuski", vjerojatno zato što su ljudi porijeklom iz raznih regija često bili izmiješani.

statke, utoliko što ništa nije sprečavalo jednojezične govornike da upotrebljavaju svoj materinski jezik. No, jednojezični je Bretonac bio bespomoćan izvan svog rodnog područja i tradicionalnih zanimanja. Ondje je bio tek nešto bolji od nemušte životinje: nijema hrpa mišića. Sa stanovišta siromašnih ljudi koji traže posao i koji žele poboljšati svoj status u suvremenom svijetu, bilo je posve u redu da se seljaci pretvaraju u Francuze ili da Poljaci i Talijani u Chicagu uče engleski i žele postati Amerikanci.

Ako su prednosti poznavanja nelokalnog jezika bile očite, prednosti pismenosti na jeziku šire upotrebe, a posebno svjetskom jeziku, bile su još manje porecive. Silan pritisak koji se provodi u Latinskoj Americi da se uvede školovanje na vernakularnim indijanskim jezicima koji nemaju pismenog oblika ne potječe od Indijanaca, već od indigenista intelektualaca. Biti jednojezičan znači biti sputan, osim ako vaš lokalni jezik nije i *de facto* svjetski jezik. Prednosti poznavanja francuskog bile su tolike da je u Belgiji od 1846. do 1910. daleko više izvornih govornika flamanskog postalo dvojezično nego što se govornika francuskog potrudilo da nauči flamanski.²⁴ Propast lokaliziranih jezika ili jezika kojima se služi mali broj ljudi koji koegzistiraju s većim jezicima ne mora se objašnjavati hipotezom nacionalnog jezičnog ugnjetavanja. Baš obrnuto, zadivljujući i sistematski napori da ih se održi, često uz velike troškove, uspjeli su tek usporiti povlačenje lužičkosrpskog, retoromanskog (rumunčica ili ladinskog) i škotskog. Usprkos gorkim sjećanjima vernakularnih intelektualaca kojima su nemaštoviti školnici zabranjivali da koriste svoj *patois* ili jezik u učionici gdje se obuka vršila na engleskom ili francuskom, nema dokaza da su roditelji učenika *en masse* više voljeli da se obrazovanje provodi na njihovom vlastitom jeziku. Naravno, obavezno obrazovanje isključivo na nekom drugom jeziku *ograničenog* optjecaja – npr. na rumunjskom umjesto bugarskog – možda bi naišlo na jači otpor.

Stoga nije bilo nekog većeg oduševljenja za jezični nacionalizam ni među aristokracijom i krupnom buržoazijom s jedne strane, ni među radnicima i seljacima na drugoj. "Grande bour-

²⁴ A. Zollberg, "The making of Flemings and Walloons: Belgium 1810-1914" *Journal of Interdisciplinary History*, V/2, 1974), str. 210-15.

geoisie" kao takva nije nužno bila opredijeljena ni za jednu od dvije varijante nacionalizma koje su stupile u prvi plan potkraj 19. st., a to su imperijalistički šovinizam i nacionalizam malih naroda, a ponajmanje za jezični fanatizam malih nacija. Flamanska buržoazija u Gentu i Antwerpenu bila je, a možda još uvijek djelomično jest, svjesno frankofona i anti-Flaminganti. Poljski industrijalci, većina kojih se smatrala Nijemcima ili Židovima a ne Poljacima,²⁶ očito su smatrali da će svojim ekonomskim interesima najbolje poslužiti tako što će opskrbljivati sverusko ili neko drugo nadnacionalno tržište, do te mjere da je to navelo Rosu Luxemburg da pogrešno procijeni snagu poljskog nacionalizma. Ma kako se ponosili pripadnošću škotskoj naciji, škotski bi poslovni ljudi svaki prijedlog da se ukine Zakon o ujedinjenju iz 1707. smatrali sentimentalnom budalaštinom.

Radničke su klase, kao što smo vidjeli, rijetko bile sklone da se uzbuđuju oko jezika kao takvog, iako je on mogao poslužiti kao simbol drugih vrsta trvenja između grupa. Većina radnika u Gentu i Antwerpenu nije mogla komunicirati bez prevođenja sa svojim drugovima u Liègeu i Charleroiu, no to ih nije spriječilo da formiraju jedinstveni radnički pokret, u kojem je jezik predstavljao tako mali problem da jedno od klasičnih djela o socijalizmu u Belgiji 1903. uopće ne spominje flamansko pitanje, što bi danas bilo nezamislivo.²⁶ U stvari su se u južnom Walesu interesi liberalizma i buržoazije i radničke klase združili u obrani od nastojanja nacionalističkog sjevernovelškog liberalizma mladog Lloyda Georgea da se pripadnost velškoj naciji identificira s jezičnim velškim nacionalizmom, a Liberalna stranka – nacionalni dio Walesa – s njegovom obranom. 1890. ih to im je i uspijevalo. Klase čiji je opstanak ovisio o službenoj uporabi pisanog vernakulara bile su socijalno skromni, ali obrađivani srednji slojevi, u koje su spadali i oni koji su se statusno niže srednje klase domogli upravo time što su vršili nemanual

²⁶ Waclaw Digoborski, "Das polnische Bürgertum vor 1918 in vergelicher der Perspektive" u J. Kocka (ur.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich* (München, 1988), svezak I, str. 266-89.

²⁶ Jules Destrée i Emile Vandervelde, *Le Socialisme en Belgique* (Paris 1903, prvo izdanje 1898). Da budemo pedantni, u bibliografiji od 48 strana naveden je jedan jedini naslov o flamanskom problemu – predisborni letak.

ne poslove za koje je bilo prijeko potrebno školovanje. Socijalisti iz tog razdoblja, koji su rijetko koristili riječ "nacionalizam" bez prefiksa "sitnoburžoaski", znali su o čemu pričaju. U prvim su se borbenim redovima jezičnog nacionalizma nalazili provincijski novinari, učitelji i nadobudni službenici nižeg ranga. Kad su nacionalni sukobi praktički onemogućili upravljanje austrijskom polovinom carstva, bitke su se u habsburškoj politici vodile oko jezika na kojem će se vršiti nastava u srednjim školama i oko toga koje će nacionalnosti biti šefovi željezničkih stanica. Na isti su način ultranacionalistički pangermanski aktivisti za carstva Vilima II regrute nalazili uglavnom među obrazovanima – *Oberlehrerima* a ne profesorima – i poluobrazovanim članovima jednog društva koje se širilo i u kojem je vladala socijalna mobilnost.

Nije mi želja da jezični nacionalizam svedem na pitanje za-
pošljavanja, kao što su vulgarnomaterijalistički liberali nekad
svodili ratove na pitanje profita tvrtki za proizvodnju naoružanja.
No, ne možemo do kraja shvatiti ni taj nacionalizam, a još
manje protivljenje na koje on nailazi, ukoliko u vernakularnom
jeziku ne vidimo među ostalim i životni interes slojeva koji su
dosegli određeni (ne najviši) stupanj obrazovanja. A svaki je
korak kojim je vernakularu davan viši službeni status, osobito
kao jeziku nastave, povećavao broj ljudi kojima je on predstav-
ljao životni interes. Stvaranje u osnovi jezičnih pokrajina u In-
diji nakon stjecanja nezavisnosti i otpor nametanju jednog ver-
nakulara (hinskog) kao nacionalnog jezika odražavaju takvu
situaciju: unutar Tamil Nadu pismenost na tamilskom otvara
mogućnost karijere po cijeloj državi, dok engleski ne dovodi
seobu koja je obrazovanje stekla na tamilskom u nacionalno
podređen položaj u odnosu na osobe koje su obrazovanje stekle
na nekom drugom vernakularu. Stoga ključni moment u pre-
tvaranju jezika u potencijalnu prednost nije njegovo uvođenje u
osnovne škole (iako se time automatski stvara velika skupina
osnovnoškolskih učitelja i jezičnih indoktrinatora), već njegovo
uvođenje kao medija na kojem se vrši srednje obrazovanje, koje
je postignuto u Flandriji i Finskoj 1880-ih. Jer, (čega su finski
nacionalisti očito bili svjesni) to je bilo ono što je vezivalo soci-
jalnu mobilnost s vernakularom, i opet s jezičnim nacionaliz-
mom. "Baš je u Antwerpenu i Gentu jedna nova svjetovno na-
strojena generacija, koja se obrazovala na flamanskom u dr-

žavnim srednjim školama ... proizvela mnoge pojedince i skupne koje su tvorile i održavale novu Flamigant ideologiju."²⁷

No, u stvaranju vernakularnih srednjih slojeva jezični je napredak naglašavao inferiornost, nesigurnost u pogledu statusa i zlu krv koji su bili tako karakteristični za niže srednje slojeve i zbog kojih im je novi nacionalizam postao toliko privlačan. Tako se nova klasa ljudi obrazovanih na flamanskom našla između flamanskih masa, čije je najdinamičnije elemente odvlačio francuski zbog praktičnih prednosti koje je donosilo poznavanje tog jezika, i viših slojeva belgijske uprave, kulture i državnih poslova koji su i dalje bili nepokolebljivi u svojoj francofonosti.²⁸ Sama činjenica da je za isto radno mjesto Flamigant morao biti dvojezičan, dok je izvorni govornik francuski tek reda radi trebao znati nešto flamanskog (ako i toliko) naglašavala je inferiornost manjeg jezika, a isto se kasnije dogodilo i u Quebecu. (Jer poslovi u kojima je dvojezičnost predstavljala istinsku prednost, gdje su onda dvojezični govornici manjeg vernakulara bili zaista u povoljnijoj situaciji, bili su obični poslovi nižeg ranga.)

Bilo bi za očekivati da će Flamiganci, baš kao i *Québécois* budući da je demografija bila na njihovoj strani, s povjerenjem ići u budućnost. Na kraju krajeva, u tom su pogledu bili u povoljnijem položaju od govornika starih umirućih ruralnih idioma poput irskog, bretonskog, baskijskog, frizijskog, rumančana pa čak i velškog, koji sami po sebi očito nisu djelovali kao stvarni takmaci u čisto darvinovskoj borbi za opstanak. Flamiganci i kanadski francuski ni u kojem smislu nisu bili ugroženi kao jezici, no njihovi govornici nisu trebali sociojezičnu elitu, pa stoga ni govornici dominantnog jezika nisu trebali obrazovane korisnike vernakulara priznati kao elitu. Ugrožen nije bio njihov jezik već status i društveni položaj *Flamigant* ili *Québécois* srednjih slojeva. Taj je status mogla poboljšati samo politička protekcija.

U biti situacija je bila ista i ondje gdje se jezično pitanje svodilo na obranu umirućeg idioma – koji je često, kao u slučaju baskijskog i velškog, bio na rubu izumiranja u novim industrijsko-urbanim centrima zemlje. Obrana starog jezika nesumnjivo

²⁷ Zolberg, "The making of Flemings and Walloons", str. 227.

²⁸ *Ibid.*, str. 209 i dalje.

vo je značila obranu starog načina života i tradicije cijelog društva pred subverzijama svijeta današnjice: odatle i podrška koju je pokretima Bretonaca, Flamanaca, Baska i ostalih pružalo rimokatoličko svećenstvo. U toj mjeri to nisu bili tek pokreti srednjih klasa. No, baskijski jezični nacionalizam nije bio pokret tradicionalnog sela, gdje su ljudi još uvijek govorili jezikom koji je hispanofoni začetnik Baskijske nacionalne stranke (PNV), poput tolikih kasnijih militantnih jezičara, morao naučiti u odrasloj dobi. Baskijski su seljaci pokazivali malo zanimanja za novi nacionalizam. Njegovi su korijeni bili u (urbanoj i primorskoj) "konzervativnoj katoličkoj i sitnoburžoaskoj sredini"²⁹ koja se opirala bauku industrijalizacije i bezbožnom imigrantskom proleterskom socijalizmu koji je industrijalizacija donosila sa sobom, odbacujući pritom krupnu baskijsku buržoaziju koja je zbog očuvanja svojih interesa bila vezana za španjolsku monarhiju. Za razliku od katalonskog autonomaštva, PNV je stekla tek prolaznu podršku buržoazije. A tvrdnje o jezičnoj i rasnoj jedinstvenosti na kojoj se zasnivao baskijski nacionalizam zvuče poznato svakom znalcu sitnoburžoaske radikalne desnice: Baski su superiorni drugim narodima zbog svoje rasne *čistoće*, što se manifestira jedinstvenošću njihova jezika, koja ukazuje na odbijanje da se miješa s drugim narodima, napose Arapima i Židovima. Isto se to uglavnom može reći i za pokrete koji su njegovali isključivo hrvatski nacionalizam, a koji su se po prvi put pojavili u malim razmjerima 1860-ih ("s podrškom sitne buržoazije, u prvom redu sitnih trgovaca i obrtnika"), a donekle se učvrstili – i opet među ekonomski ugroženom nižom srednjom klasom iste te vrste – za vrijeme velike depresije potkraj 19. st. On je "odslikavao opoziciju sitne buržoazije jugoslavenstvu kao ideologiji bogatije buržoazije". U ovom je slučaju, budući da se izabrani narod ni jezično ni rasno nije razlikovao od ostatka, historijska misija hrvatske nacije kao braniteljice kršćanstva pred invazijom s istoka pružila potrebniji osjećaj superiornosti slojevima kojima je nedostajalo samopouzdanja.³⁰

²⁹ Puhle, "Baskischer Nationalismus", str. 62-65.

³⁰ Mirjana Gross, "Croatian national-integrational ideologies from the end of Illyrism to the creation of Yugoslavia", *Austrian History Yearbook*, 15-16, 1979-80, str. 1-44, osobito 18, 20-1, 34 (diskusija A. Suppan).

Isti su društveni slojevi tvorili jezgru jedne podvarijante nacionalizma, a to su pokreti političkog antisemitizma koji se javljaju u posljednjih dvadeset godina 19. st., posebno u Njemačkoj (Stöcker), Austriji (Schönerer, Lueger) i Francuskoj (Drumont, afera Dreyfus). Nesigurnost oko svog statusa i definicije, nesigurnost širokih slojeva koji se nalaze između nesumnjivih sinova i kćeri manualnog rada i nesumnjivih pripadnika viših i viših srednjih klasa, koji se ultrakompenzira tvrdnjama o jedinstvenosti i superiornosti koje netko ugrožava – to je stvarilo veze između skromnih srednjih slojeva i militantnog nacionalizma, koji gotovo da se može definirati kao reakcija na tu prijetnju – od strane radnika, stranih država i pojedinaca, iz granata, kapitalista i novčara koje se tako lako moglo identificirati sa Židovima, u kojima se također gledalo i revolucionarnu agitatore. Jer, ti su srednji slojevi smatrali da su u ratu i da ih prijeti opasnost. Ključna riječ u političkoj frazeologiji francuske desnice 1880-ih nije bila "obitelj", "poredak", "tradicija", "religija", "moral", niti koji sličan termin. Kako tvrde analitičari, toj bila riječ "prijetnja".³¹

Među nižim je srednjim slojevima tako nacionalizam mutirao od pojma koji se povezivao s liberalizmom i ljevicom do šovinističkog, imperijalističkog i ksenofobnog pokreta desnice ili još točnije, radikalne desnice, koji se pomak može primijetiti već u dvosmislenoj upotrebi termina poput "patrie" i "patriotism" oko 1870. u Francuskoj.³² Sam je termin "nacionalizam" skovan da bi odrazio pojavu ove tendencije, osobito u Francuskoj i nešto kasnije u Italiji, gdje je romanski jezik dopustio tu tvorbu.³³ Na kraju je stoljeća on djelovao sasvim novo. No, čal se i ondje gdje je kontinuitet postojao, kao u "Turneru", masov

³¹ Antoine Prost, *Vocabulaire des proclamations électorales de 1881, 1884 et 1889* (Pariz, 1974), str. 37.

³² Jean Dubois, *Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1871* (Pariz, s. a. – 1962), str. 65, stavka 3665. Termin "nationalisme" nije ni zabilježen, i nema ga u A. Prost *Vocabulaire des proclamations électorales* koja obrađuje zaokret udesno "nacionalne" frazeologije tog doba, osobito na str. 52-3, 64-5.

³³ Za Francusku vidi Zeev Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français* (Pariz, 1972); za Italiju poglavlja koja su napisali S. Valtutti i E. Perfetti u R. Lill i F. Valsecchi (ur.), *Il nazionalismo in Italia e in Germania fino alla Prima Guerra Mondiale* (Bologna, 1983).

nim gimnastičkim organizacijama njemačkog nacionalizma, zaokret udesno do kojeg dolazi 1890-ih može mjeriti praćenjem širenja antisemitizma iz Austrije u njemačke podružnice i zamjenom carske (crno-bijelo-crvene) trobojke liberalno-nacionalnom (crno-crveno-zlatnom) trobojkom 1848, i novim oduševljenjem za imperijalni ekspanzionizam.³⁴ O tome kako se visoko na ljestvici srednje klase nalazilo gravitacijsko središte takvih pokreta – npr. "one pobune skupina niže i srednje urbane buržoazije protiv onog što su smatrali neprijateljski nastrojenim i sve jačim proletarijatom",³⁵ koja je Italiju nagnala u I. svjetski rat, može se raspravljati. No djelo o socijalnom sastavu talijanskog i njemačkog fašizma bez ikakve dvojbe ukazuje da su ti pokreti snagu crpili u biti iz srednjih slojeva.³⁶

Osim toga, dok je u već postojećim nacionalnim državama i silama patriotski žar tih srednjih slojeva bio više nego dobrodošao vladama angažiranim u imperijalističkoj ekspanziji i nacionalnom utrkivanju s drugim takvim državama, vidjeli smo da su takvi osjećaji autohtoni, pa stoga njima nije moguće u potpunosti manipulirati odozgo. Rijetke su vlade čak i prije 1914. bile tako šovinističke kao nacionalistički ekstremisti koji su ih tjerali naprijed. A tada još nije bilo vlada koje su stvorili ti ultraši.

No, ako vlade nisu mogle u potpunosti kontrolirati novi nacionalizam, a on nije još mogao kontrolirati vlade, identifikacija s državom bila je nužno potrebna nacionalističkoj sitnoj buržoaziji i nižim srednjim klasama. Ako još nemaju državu, nacionalna će im neovisnost dati onaj položaj koji im, kako su osjećali, po zaslugi pripada. Propovijedanje povratka Irske svom drevnom jeziku više neće predstavljati propagandni slogan ljudi koji su učili osnove irskog po dablinskim večernjim školama, a zatim to što su naučili prenosili drugim militantima. Kao što će pokazati povijest Irske Slobodne Države, on će postati kvali-

³⁴ Hans-Georg John, *Politik und Turnen: die deutsche Turnerschaft als nationale Bewegung im deutschen Kaiserreich von 1871 bis 1914* (Ahrensberg bei Hamburg, 1976), str. 41 i dalje.

³⁵ Jens Petersen u W. Schieder (ur.), *Faschismus als soziale Bewegung* (Göttingen, 1983), str. 122, koji citira izvor iz 1923.

³⁶ Michael Kater, *The Nazi Party: a social profile of members and leaders 1919-1945* (Cambridge, MA, 1983), osobito str. 236; Jens Petersen, "Elettorato e base sociale del fascismo negli anni venti" (*Studi Storici*, XVI/3, 1975), str. 127-69.

fikacijom za sve osim za najniže poslove u državnoj službi polaganje ispita iz irskog će stoga biti kriterij pripadanja profesionalnim i intelektualnim klasama. Ako već žive u nacionalnoj državi, nacionalizam im je pružao socijalni identitet koje je prileterima davao njihov klasni pokret. Mogli bismo reći da sam definicija nižih srednjih klasa – kako onog njihovog dijela koji bio bespomoćan poput obrtnika i sitnih trgovaca, tako društvenih slojeva koji su bili uglavnom isto toliko novi kao i radnički sloj, ako se u obzir uzme da je ekspanzija zanimanja s višom naobrazbom, bijelih ovratnika i stručnjaka bila bez presedana nije bila toliko samodefinicija kao klase, već kao skupine koje tvore najgorljiviji i najlojalniji, i "najpoštovaniji" sinovi i kćerke otadžbine.

Bez obzira na prirodu nacionalizma koji se našao u prvom planu u pedeset godina do 1914, sve su njegove verzije činile i imale nešto zajedničko: odbacivanje novih proleterskih socijalističkih pokreta, ne samo zato što su oni bili proleterski, već zato što su bili svjesno i militantno *internacionalistički*, ili najmanju ruku ne-nacionalistički.³⁷ Kud logičnije, onda, negda se smatra da se oni međusobno isključuju, i da napredovanje jednog znači povlačenje drugog. A među povjesničarima je uvrježeno gledište da je u tom periodu masovni nacionalizam odnio pobjedu nad konkurentskim ideologijama, u prvom redu nad klasno zasnovanim socijalizmom, kao što se vidjelo u izbijanju rata 1914, koje je pokazalo ispraznost socijalističkog internacionalizma, i nadmoćnoj pobjedi "principa nacionalnosti" u mirovnim sporazumima koji su uslijedili nakon 1918.

No, protivno općeprihvaćenim pretpostavkama, različiti principi kojima se pokušavalo politički privući mase (naposljetku klasa kod socijalista, vjeroispovijest kod raznih vjera, i nacionalnost) nisu međusobno isključivali. Nije postojala čak ni oštra crta koja bi jedne razdvajala od drugih, pa ni u onom jednom slučaju kad su obje strane htjele insistirati na nekoj vrsti *ex officio* inkompatibilnosti: u slučaju religije i bezbožnog socijalizma. Ljudi nisu birali kolektivnu identifikaciju kao što se

³⁷ Ovo se razmatra u poglavlju 4 E. J. Hobsbawm, *Worlds of Labour* (London, 1984) i u članku istog autora "Working-class internationalism" u F. van Holthoorn i Marcel van der Linden (ur.), *Internationalism in the Labour Movement* (Leiden-New York-Kopenhagen-Köln, 1988), str. 3-16.

biraju cipele, znajući da se odjednom može obuti samo jedan par. Osjećali su, i danas osjećaju, različite privrženosti i lojalnosti istovremeno, a među njima je i nacionalnost, i istovremeno se bave raznim aspektima života, s time da u određenom trenutku jedan od tih aspekata može izbiti u prvi plan u njihovim mislima, ako je takva prigoda. Dugo vremena takve brojne privrženosti nisu pred ljude stavljale međusobno nespojive zahtjeve, tako da je čovjek bez problema mogao osjećati da je sin Irci, muž Njemice, član rudarske zajednice, radnik, navijač NK Barnsley, liberal, metodist, engleski patriot, možda i republikanac, te pristaša Britanskog Imperija.

Tek kad je jedna od tih lojalnosti došla u direktan sukob s drugom ili drugima, pojavio se problem izbora. Zadrta manjina političkih militantata je dakako bila daleko osjetljivija na tu inkompatibilnost, pa se slobodno može tvrditi da je kolovoz 1914. manje traumatski doživjela većina britanskih, francuskih i njemačkih radnika nego čelnici njihovih socijalističkih partija, jednostavno stoga – a razloge smo djelomično raspravili u prethodnom tekstu (vidi poglavlje 3, str. 97–98) – što se običnim radnicima činilo da je pružanje podrške vlastitoj vladi u ratu potpuno spojivo s iskazivanjem klasne svijesti i netrpeljivosti prema poslodavcima. Rudari južnog Walesa šokirali su svoje revolucionarne sindikalističke i internacionalističke vođe svrstavanjem pod britanski barjak, no s jednakom su žustrinom ni godinu dana kasnije stupili u generalni štrajk u ugljenokopima, oglušivši se o optužbe da nisu patrioti. No, čak su i militanti mogli spajati ono što su teoretičari smatrali nespojivim: na primjer, francuski nacionalizam i bezuvjetnu lojalnost SSSR-u, što pokazuju slučajevi brojnih militantnih pripadnika Francuske komunističke partije.

Dapače sama činjenica da su se ovi novi masovni politički pokreti, nacionalistički, socijalistički, vjerski i ostali, često najecali za podršku u istim masama, ukazuje na to da su njihovi potencijalni pristaše bili spremni prihvatiti sve te različite pozive na pružanje podrške. Udruživanje nacionalizma i religije dovoljno je očito, osobito u Irskoj i Poljskoj. Koji je od njih primaran? Nije uopće jasno. Više nas može iznenaditi, iako je manje uočljivo, znatno preklapanje nacionalnog i socijalnog nedovoljstva, koje je Lenjin, sa svojim uobičajenim prodornim osjećajem za političku realnost, pretvorio u jednu od osnova komunističke politike u kolonijalnom svijetu. Poznate interna-

cionalne marksističke debate o "nacionalnom pitanju" ne bav se tek privlačnošću nacionalističkih slogana među radnicima koji bi se trebali odazivati samo na pozive internacionalizma klase. One su se bavile također (a možda još neposrednije) time kakav stav da se zauzme prema radničkim partijama koje su istovremeno podržavale nacionalističke i socijalističke zahtjeve.³⁸ Štoviše – a to se nije tada toliko spominjalo u debatama – sada je jasno da su postojale partije koje su isprva bile socijalističke a koje su bile ili postale *glavni nosioci nacionalnog pokreta njihovog naroda*, baš kao što su postojale i u biti socijalno nastrojene seljačke stranke koje su (kao u Hrvatskoj) prirodno razvile nacionalističku dimenziju. Ukratko, jedinstvo socijalističkog i nacionalnog oslobođenja o kojem je u Irskoj sanjao Connolly – i koje nije uspio provesti – u stvarnosti je postignuto drugdje.

Možemo ići i dalje. Kombinacija socijalnih i nacionalnih zahtjeva u cjelini se pokazala daleko djelotvornijom u mobiliziranju za neovisnost nego čisti nacionalizam, čija je privlačnost bila ograničena na nezadovoljne niže srednje klase, jer je samo za njih zamjenjivala – ili se barem tako činilo – i socijalni i politički program.

Vrlo je poučan primjer Poljske. Obnova jedinstva zemlje nakon stoljeća i pol podjele nije postignuta pod barjakom nekog od političkih pokreta koji su imali isključivo taj cilj, već pod barjakom Poljske socijalističke partije, čiji je vođa, pukovnik Pilsudski postao osloboditelj svoje zemlje. U Finskoj je to bila Socijalistička partija, koja je *de facto* postala nacionalna partija Finaca, dobivši 47% glasova na posljednjim (slobodnim) izborima prije ruske revolucije 1917. U Gruziji je jedna druga socijalistička partija zadobila tu funkciju: menjševici; u Armeniji Dašnaci, koji su bili dio Socijalističke Internacionale.³⁹ Među

³⁸ Kraći sažetak nalazi se u G. Haupt, Lowy i Weill, *Les Marxistes et la question nationale* (Pariz, 1974), str. 39-43. Poljako je pitanje bilo najvažnije ali ne i jedino te vrste.

³⁹ O neuspjehu finskog nacionalizma u borbi sa Socijalističkom partijom vidi David Kirby, "Rank-and-file attitudes in the Finnish Social Democratic Party (1905-1918)", (*Past & Present*, 111, May 1986), osobito str. 164. O Gruzijcima i Armencima, vidi Ronald G. Suny (ur.), *Transcaucasia: Nationalism and Social Change* (Ann Arbor, 1983), osobito dio II, s esejima kojih su autori R. G. Suny, Anahide Ter Minassian i Gerard J. Libaradian.

Židovima Istočne Evrope socijalistička je ideologija dominirala nacionalnom organizacijom i u nacionističkoj (bundističkoj) i u cionističkoj verziji. Ovaj fenomen nije ograničen na Rusko Carstvo, u kojem je doista praktički svaka organizacija i ideologija koja je predviđala uvođenje promjena morala u sebi u prvom redu vidjeti predstavnika socijalne i političke revolucije. Nacionalni osjećaji Velšana i Škoti u Ujedinjenom Kraljevstvu nisu se izražavali putem posebnih nacionalističkih partija, već putem velikih općebritanskih opozicijskih stranaka – prvo Liberalne, a zatim Laburističke. U Nizozemskoj (ali ne i u Njemačkoj) skromni ali stvarni nacionalni osjećaji malog naroda uglavnom su se prenijeli na lijevi radikalizam. Frizijci su stoga nerasmjerno brojni u povijesti nizozemske ljevice, baš kao i Škoti i Velšani u povijesti britanske ljevice. Najugledniji vođa rane Nizozemske socijalističke partije, Troelstra (1860-1930), počeo je svoju karijeru pišući pjesme na frizijskom i predvodeći "Mladu Friziju", organizaciju za frizijski preporod.⁴⁰ Tu pojavu možemo primijetiti i u zadnjih nekoliko desetljeća, iako ju donekle prikriva tendencija starih sitnoburžoaskih nacionalnih pokreta i stranaka, koje se prvotno vezuju s desničarskim ideologijama koje datiraju od prije 1914. (kao u Walesu, Euskadi, Flandriji i drugdje), da se zaodjenu socijalnom revolucijom i marksizmom, koji su sada u modi. No, DMK, koja je postala glavnim nosiocem zahtjeva tamilske nacije u Indiji, u početku je bila regionalna socijalistička partija u Madrasu, a slični se pomaci u smjeru singaleškog šovinizma nažalost mogu zamijetiti na lijevi Sri Lanke.⁴¹

Cilj ovih primjera nije procjena odnosa nacionalističkih i socijalističkih elemenata unutar takvih pokreta koji su s pravom zaokupljali i brinuli Socijalističku internacionalu. Svrha im je da pokažu da masovni pokreti mogu istovremeno izražavati težnje koje obično smatramo međusobno isključivim, i da štoviše pokreti koji se primarno pozivaju na socijalno-revolucionar-

⁴⁰ A. Feijtsma, "Histoire et situation actuelle de la langue frisonne" (*Pluriel*, 29, 1982, str. 21-34).

⁴¹ Kraći prikaz zaokreta od ultraljevice ka sinhaleškom šovinizmu u pokretu JVP (Janatha Vimukti Peramuna) koji je 1971. doveo do ustanka ruralne ljeve "mladeži" nalazi se u Kumari Jayawardena, *Ethnic and Class Conflicts in Sri Lanka* (Dehiwala, 1985), str. 84-90.

ne teme mogu formirati osnovu onoga što će se na kraju pretvoriti u masovne nacionalne pokrete njihovih naroda.

Doista, baš onaj primjer koji se tako često navodi kao odlučujući dokaz u prilog prevlasti nacionalnog nad klasnim u stvarima ilustrira složenost njihovog odnosa. Zahvaljujući nekim izvanrednim istraživanjima, danas znamo podosta o ključnom slučaju za prosuđivanje takvog sukoba ideja, a to je višenacionalno Habsburško Carstvo.⁴² U sljedećem dijelu teksta sažet će prikazati zanimljivo istraživanje mišljenja koje je izvršio Peter Hanák, na temelju analize velikog broja pisama vojnika i njihovih obitelji koja su cenzurirana ili zaplijenjena tijekom I svjetskog rata u Beču i Budimpešti.⁴³ U prvim godinama onaj koji pišu pisma ne pokazuju veće sklonosti nacionalizmu i anti-monarhizmu, s izuzetkom onih koji pripadaju nekoj *irredenti* kao što su Srbi (u prvom redu oni iz Bosne i Vojvodine) koji u najvećem broju kao Srbi simpatiziraju Kraljevinu Srbiju, a kao Slaveni i pravoslavci Svetu Rusiju; *Talijani* i – po ulasku Rumunjske u rat – Rumunji. Socijalna je osnova srpske netrpeljivosti prema Austriji očito bila pučka, no većinu nacionalističkih pisama među Talijanima i Rumunjima pišu pripadnici srednje klase i inteligencije. Još postoji veća nacionalna disidencija među Česima (ako je suditi po pismima ratnih zarobljenika, među kojima je logično bilo mnogo patriotskih dezertera). No, više od pola aktivnih neprijatelja Habsburgovaca i dobrovoljaca za češke snage u Rusiji potječe iz srednje klase i inteligencije. (Pisma iz Češke upućena zarobljenicima mnogo su opreznija pa stoga i manje poučna.)

Kako je rat odmicao, a osobito nakon prve ruske revolucije politički se sadržaj u otvaranim pismima dramatično povećao. Izvještaji cenzora o javnom mnijenju jednoglasno primjećuju da je ruska revolucija prvi politički događaj od početka rata koji je potresao i najniže slojeve pučanstva. Među aktivistima nekih potlačenih nacionalnosti poput Poljaka i Ukrajinaca, taj je događaj pobudio nade u reformu – možda čak i neovisnost. No,

⁴² Vidi Z. A. Zeman, *The Break-up of the Habsburg Empire, 1914-1918* (London, 1961); i zbirku studija *Die Auflösung des Habsburgerreiches, Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum* (Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts, svezak III, Beč, 1970).

⁴³ Peter Hanák, "Die Volksmeinung während des letzten Kriegjahres in Österreich-Ungarn" u *Die Auflösung*, str. 58-66.

prevladavalo je raspoloženje želje za mirom i *socijalnom* preobrazbom.

Politička mišljenja koja se sad počinju pojavljivati čak i u pismima manuelnih radnika, seljaka i žena iz radničke klase, najbolje je analizirati po tri međusobno isprepletene binarne opozicije: bogati – siromašni (ili vlastelin – seljak, šef – radnik), rat – mir i red – nered. Veze su, barem u pismima, očite: bogati žive u blagostanju i ne služe vojsku, siromašni su ostavljeni na milost i nemilost bogatih i moćnih, državnih i vojnih vlasti itd. Novost nije samo u većoj učestalosti žalbi, u osjećaju da se na različite načine sa sirotinjom u uniformi i u pozadini jednako loše postupa, već u osjećaju da sada postoje revolucionarni izgledi za temeljne promjene kao alternativa pasivnom mirenju sa sudbinom.

Osnovna je tema u dopisivanju sirotinje rat kao razdor i uništenje *reda života i rada*. Stoga je želja za povratkom na pristojan sređen život sve više implicirala mržnju prema ratu, vojnoj službi, ratnom gospodarstvu itd., te želju za mirom. No opet nailazimo na pretvorbu žalbe u otpor. "Kad bi nam barem dobri Gospod Bog opet podario mir" pretvara se u "dosta nam je svega", ili u "kažu da će socijalisti donijeti mir".

Nacionalni osjećaj u ove izjave ulazi tek posredno, uglavnom zato što se, kako kaže Hanák, "do 1918. nacionalni osjećaj još nije među širokim narodnim masama iskristalizirao u stabilnu komponentu svijesti, ili zato što ljudi još nisu bili svjesni diskrepancije između lojalnosti prema državi i prema naciji, ili se još nisu jasno opredijelili za jednu od njih".⁴⁴ Nacionalnost se najčešće pojavljuje kao jedan od vidova sukoba bogatih i siromašnih, osobito ondje gdje oni pripadaju različitim nacionalnostima. No čak i ondje gdje nalazimo naj snažniji nacionalni ton – u pismima Čeha, Srba i Talijana, nalazimo i na naj snažniju želju za socijalnom transformacijom.

Neću pratiti kako su cenzori pažljivo nadzirali promjene raspoloženja 1917. No, poučna je Hanáková analiza uzorka od otprilike 1 500 pisama napisanih od sredine studenog 1917. do sredine ožujka 1918. tj. poslije oktobarske revolucije. Dvije trećine tih pisama napisali su radnici i seljaci, a trećinu intelektualci, a nacionalna struktura uglavnom odgovara nacionalnoj

⁴⁴ *Ibid.*, str. 62.

strukturi monarhije. 18% tih pisama sadrži u prvom redu socijalnu temu, 10% želju za mirom, 16% nacionalno pitanje i stav prema monarhiji, a 56% kombinaciju svih ovih tema, a to je kruh i mir – ako smijem pojednostaviti problematiku – 29% kruh i naciju 9%, mir i naciju 18%. Socijalna se tema javlja u 56% pisama, tema mira u 57% a nacionalna tema u 43%. Socijalna se nota, u stvari revolucionarna, javlja posebno u pismima Čeha, Mađara, Slovaka, Nijemaca i Hrvata. Mir, za uspostavu kojeg trećina pisama polaže nade u Rusiju, trećina u revoluciju, a 20% u kombinaciju Rusije i revolucije, naravno privlači pisce svih nacionalnosti, s jednom ogradom koju će navesti. Od pisama na nacionalnu temu, 60% predstavlja mašinu želju prema carstvu i više ili manje otvorenu želju za neovisnošću, 40% izražavaju lojalnost – točnije, ako ne računamo Nijemce i Mađare, lojalnih je 28%, 35% "nacionalnih" pisama otkriva želju za neovisnošću kao posljedicu pobjede Saveznika, no 12% i dalje vjeruje da se ono što oni žele može postići unutar okvira monarhije.

Kao što se moglo i očekivati, želju za mirom prati želja za socijalnom revolucijom, osobito među Nijemcima, Česima i Mađarima. No, mir i nacionalne težnje nisu tako lako spojive jednostavno zato što se činilo da nacionalna neovisnost uvelike ovisi o pobjedi Saveznika. Doista, za pregovora u Brest-Litovsku, mnoga se nacionalistička pisma nisu slagala s trenutnim zaključenjem mira baš iz tog razloga. To se može uočiti u pismima češke, poljske, talijanske i srpske elite. Razdoblje prvog udarnog vala oktobarske revolucije bilo je razdoblje u kojem je socijalni element u raspoloženju javnosti bio naj snažniji, ali u isto vrijeme to je bio trenutak u kojem su se – kako se slaže Zeman i Hanák – nacionalni i socijalni elementi u želji za revolucijom počeli razilaziti i sukobljavati. Veliki su štrajkovi u siječnju 1918. označili neku vrstu prekretnice. U određenom smislu, kako primjećuje Zeman, odlukom da uguši revolucionarna gibanja i nastavi voditi izgubljeni rat, vlasti u Habsburškoj Monarhiji osigurale da će Evropa biti vilsonovska, a ne sovjetska. No, čak i onda kad je, tijekom 1918, nacionalna tema konačno postala dominantnom u pučkoj svijesti, nije bila odijeljena ni suprotstavljena socijalnoj temi. Za većinu su siromašnih ljudi te dvije teme pratile jedna drugu, dok se monarhija raspadala.

Što možemo zaključiti iz ovog kratkog pregleda? *Kao prvo*, da i dalje znamo vrlo malo o tome što je nacionalna svijest značila masama nacionalnosti o kojima se radilo. Da bismo to otkrili, potrebno nam je mnogo istraživanja poput Hanákovog uranjanja u cenzurirana pisma; no, da bi ta istraživanja bila korisna, prije svega je potrebno baciti hladan i demistificirajući pogled na terminologiju i ideologiju koja okružuje "nacionalno pitanje" u ovom razdoblju, osobito na nacionalističku varijantu. *Kao drugo*, da se stjecanje nacionalne svijesti ne može odijeliti od stjecanja ostalih oblika socijalne i političke svijesti u ovom razdoblju: oni svi idu zajedno. *Kao treće*, da napredovanje nacionalne svijesti (izvan klasa i slučajeva koji se identificiraju s integralističkim ili ekstremno desnim nacionalizmom) nije ni pravocrtno niti ide nužno nauštrb drugih oblika socijalne svijesti. Iz perspektive kolovoza 1914. moglo bi se zaključiti da su nacija i nacionalna država odnijele pobjedu nad svim konkurentskim socijalnim i političkim lojalnostima. Da li se isto to moglo ustvrditi iz perspektive 1917? Nacionalizam je pobijedio u nekad neovisnim nacionalnostima zaraćene Evrope, u toj mjeri da su pokreti koji su odražavali stvarne probleme sirotinje u Evropi doživjeli neuspjeh 1918. Kad se to dogodilo, srednji i niži srednji slojevi potlačenih nacionalnosti mogli su postati vladajućim elitama u novim neovisnim wilsonovskim državama. Nacionalna neovisnost bez socijalne revolucije predstavljala je, pod kišobranom savezničke pobjede, povlačenje na rezervne položaje za one koji su sanjali o kombinaciji i jedne i druge. U većini poraženih ili poluporaženih zaraćenih država nije bilo takvog rezervnog položaja. Ondje je raspad odveo u socijalnu revoluciju. Sovjete, pa čak i kratkovječne sovjetske republike ne nalazimo među Česima i Hrvatima, već u Njemačkoj, njemačkoj Austriji, Mađarskoj – a njihova se sjena nadvijala i nad Italijom. Nacionalizam se ondje ponovo javlja ne kao blaži nadomjestak socijalne revolucije, već kao mobilizacija bivših oficira, civila niže srednje i srednje klase na kontrarevoluciju. On se javlja kao osnova fašizma.

5.

**VRHUNAC
NACIONALIZMA,
1918 - 1950.**

Ako je ikada "princip nacionalnosti" ustanovljen u 19. st. trijumfirao, bilo je to na kraju I. svjetskog rata, iako je taj trijumf bio posve nepredviđen, a nije bio ni namjera budućih pobjednika. U stvari, to je bio rezultat dva nenamjerna razvoja događaja: pada velikih višenacionalnih carstava srednje i istočne Evrope i ruske revolucije zbog koje je Saveznicima odgovaralo da Wilsonovskom kartom odgovore na boljševičku. Jer, kao što smo vidjeli, mase je 1917-1918, kako se činilo, mogla mobilizirati socijalna revolucija, a ne nacionalno samoodređenje. Možemo spekulirati o tome kakav bi učinak na nacionalnosti u Evropi imala pobjeda sveevropske revolucije, no takve spekulacije ne vode nikamo. S izuzetkom boljševičke Rusije, Evropa nije rekonstruirana u skladu s boljševičkom politikom "nacionalnog pitanja". U biti se Evropa po prvi i posljednji put u svojoj povijesti pretvorila u *puzzle* država koje su se definirale, s rijetkim iznimkama, i kao nacionalne države i kao neke vrste buržoaske parlamentarne demokracije. Takvo je stanje stvari bilo izuzetno kratkoga vijeka.

Međuratna je Evropa isto tako bila svjedokom trijumfa tog drugog aspekta "buržoaske" nacije o kojem smo raspravljali u jednom od prethodnih poglavlja: nacije kao "nacionalnog ekonomije". Iako je većina ekonomista, poslovnih ljudi i zapadnih vlada sanjala o povratku na svjetsko gospodarstvo kakvo je postojalo 1913, to se pokazalo nemogućim. No, čak i da je to bilo moguće, ne bi bilo povratka na gospodarstvo slobodne konkurencije, privatnog poduzetništva i slobodne trgovine koja je predstavljala ideal, dijelom i ostvaren, svjetskog gospodarstva na vrhuncu britanske globalne prevlasti.

Godine 1913. kapitalističke su ekonomije već brzo kretale put velikih blokova koncentriranog poduzetništva, s podrškom, zaštitom, pa čak i u određenoj mjeri vodstvom vlada. Sam je rat uvelike ubrzao taj pomak prema kapitalizmu kojim upravlja i planira država. Kad je Lenjin predviđao plansku socijalističku ekonomiju budućnosti, o kojoj socijalisti do 1914. praktički nisu uopće razmišljali, kao model mu je poslužilo plansko ratno gospodarstvo Njemačke 1914-1917. Naravno, čak ni povratak na takvo gospodarstvo u kojem se kombiniraju veliki biznis i država nije značio povratak na internacionalnu strukturu iz 1913, uslijed dramatične preraspodjele ekonomske i političke moći u zapadnom svijetu koja je bila posljedica rata. No,

bilo kakav povratak na 1913, ispostavilo se, bio je utopija. Međuratne ekonomske krize učvrstile su samodovoljnu "nacionalnu ekonomiju" na krajnje spektakularan način. Tijekom nekoliko godina izgledalo je kao da je i sama svjetska ekonomija na rubu kolapsa, dok su se velike rijeke internacionalne migracije pretvarale u potociće, visoke zidine kontrola deviznog poslovanja sprečavale međunarodne isplate, međunarodna se trgovina sužavala, te je čak i međunarodno ulaganje pokazivalo trenutne znakove kolapsa. Kad su čak i Britanci napustili slobodnu trgovinu 1931, činilo se očitim da se sve više države povlače u obrambeni protekcionizam koji se već bližio autarhičnosti, koji su ublažavali tek bilateralni sporazumi. Ukratko, dok je globalnom ekonomijom brisala ekonomska snježna oluja, svjetski se kapitalizam povukao u iglu ekonomija svojih nacionalnih država i s njima povezanih carstava. Da li je to morao učiniti? Teoretski, nije. Na kraju karajeva, do sada još nije došlo do sličnog povlačenja kao reakcije na globalne ekonomske oluje koje su bjesnile 1970-ih i 1980-ih. No, između dva rata nedvojbeno jest.

Situacija između dva rata nam tako pruža izvanrednu priliku da procijenimo ograničenja i potencijale nacionalizma i nacionalnih država. No, prije nego što ih razmotrimo, obratimo trenutak pažnju na to kakav je u stvari sistem nacionalnih država u Evropi nametnut Versajskim ugovorom i pratećim ugovorima, kojima ćemo dodati, što zbog opravdanosti, što zbog lakše analize i Anglo-irski sporazum iz 1921. Već se u prvom pogledu vidi kako je neprovediv wilsonovski princip po kojem se državne granice imaju poklapati s nacionalnim i jezičnim granicama. Jer, mirovne su nagodbe nakon 1918. u stvari taj princip provele u praksi koliko god je to bilo izvedivo, iznimkom određenih političko-strateških odluka glede granica Njemačke, i nekoliko nevoljkih ustupaka ekspanzionizmu Italije i Poljske. U svakom slučaju, ni prije ni poslije toga, ni u Evropi niti igdje drugdje nije zabilježen tako sistematski pokušaj da se politička karta prekroji po nacionalnim linijama.

To jednostavno nije funkcioniralo. Neumitna posljedica stvarnog rasporeda naroda bila je ta da je većina nacionalnih država izgrađenih na ruševinama starih carstava bila isto tako višestruko nacionalna kao i stare "tamnice naroda" koje su zamijenili. Slučajevi Čehoslovačke, Poljske, Rumunjske i Jugoslavije to dok

kazuju. Njemačke, slovenske i hrvatske manjine u Italiji zauzele su mjesto talijanskih manjina u Habsburškom Carstvu. Glavna je promjena bila ta da su države sad u prosjeku bile znatno manje, i da su se "potlačeni narodi" unutar njih sada nazivali "potlačenim manjinama". Logična je implikacija nastojanja da se stvori kontinent uredno podijeljen na koherentne teritorijalne države, koje nastavaju jasno odijeljena etnički i jezično homogena pučanstva, masovno protjerivanje ili istrebljenje manjina. To je bila i još uvijek jest ubilačka *reductio ad absurdum* nacionalizma u njegovoj teritorijalnoj verziji, iako je to postalo očito tek 1940-ih. No, masovno protjerivanje, pa čak i genocid, počeli su se javljati na južnim rubovima Evrope za i poslije I. svjetskog rata, kad su Turci počeli s masovnim zatiranjem Armenaca 1915. i kad su, poslije grčko-turskog rata 1922, protjerali između 1 300 000 i 1 500 000 Grka iz Male Azije, gdje su ovi živjeli još od vremena Homera.¹ Tako je Adolf Hitler, koji je u tom pogledu bio logični wilsonovski nacionalist, sredio prešeljenje Nijemaca koji nisu živjeli na teritoriju otadžbine, kao što su bili Nijemci iz talijanskog južnog Tirola, u samu Njemačku, baš kao što je sredio i konačnu eliminaciju Židova. Poslije II. svjetskog rata, budući da Židova praktički više nije bilo u širokom pojasu Evrope između Francuske i sovjetske unutrašnjosti, na red je došlo masovno protjerivanje Nijemaca, napose iz Poljske i Čehoslovačke. Teritorijalno homogena nacija mogla se sada smatrati programom koji mogu provesti samo barbari, ili pri čijoj se provedbi u najmanju ruku moraju koristiti barbarska sredstva.

Jedan je paradoksalni rezultat otkrića da se nacionalnosti i države ne mogu poklapati bio taj da su se granice po Versajskom ugovoru, koliko god apsurdne po wilsonovskim standardima, pokazale trajnima, s iznimkom onih koje su izmijenjene zbog interesa supersila, tj. interesa Njemačke do 1945, a SSSR-a nakon 1940. Unatoč brojnim pokušajima kratkog vijeka da se izmijene granice država nasljednica Austrijskog i Turskog Carstva, one su i dalje više-manje ondje gdje su se nalazile

¹ Vidi C. A. Macartney, "Refugees" u *Encyclopedia of the Social Sciences* (New York, 1934), svezak 13, str. 200-5; Charles B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees* (London, 1931). Potrebno je ipak reći i da su Grci protjerali 400 000 Turaka.

nakon I. svjetskog rata, barem južno i zapadno od sovjetskih granica, a iznimka je dodjela onih dijelova jadranske obale koju je zauzela Italija nakon 1918. Jugoslaviji.

Međutim, wilsonovski je sistem donio i neke druge značajnije ne posve očekivane rezultate. Prvo, pokazao je, što nikoga nije iznenadilo, da je nacionalizam malih nacija jednako netrpeljiv u odnosu na manjine kao i "velikonacionalni šovinizam", kako ga je nazivao Lenjin. To nije bilo epohalno otkriće za one koji su proučavali habsburšku Mađarsku. Neobičnije je i značajnije bilo otkriće da se "nacionalna ideja" koju formuliraju njeni službeni zagovornici ne poklapa nužno sa stvarnom samoidentifikacijom tog naroda. Plebisciti, koji su se organizirali poslije 1918. u raznim regijama miješanog nacionalnog sastava i koji su trebali odlučiti o pripadnosti stanovnika tih regija nacionalnim državama koje su se oko njih sporile, pokazali su da postoji znatan broj ljudi koji govore jednim jezikom, ali odlučuju se pridružiti državi u kojoj se govori drugim jezikom. To se u nekim slučajevima moglo objasniti političkim pritiskom ili falsificiranjem izbornih rezultata, ili pak prijeći preko toga kao preko političke ignorancije i nezrelosti. Sve su te hipoteze u određenoj mjeri plauzibilne. No, postojanje Poljaka koji bi radije živjeli u Njemačkoj nego u ponovo rođenoj Poljskoj, Slovenaca koji su se odlučili za Austriju a ne za novu Jugoslaviju ne može se poreći iako je to onima koji su vjerovali u nužnu identifikaciju pripadnika nacionalnosti s teritorijalnom državom koja je tvrdila da utjelovljuje njihovo postojanje bilo *a priori* neobjašnjivo. Istina je da je ta teorija sve šire prihvaćana. Dva deset godina kasnije navela je britansku vladu da *en bloc* internira većinu Nijemaca (među kojima su bili i Židovi i antifašistički emigranti) koji su živjeli u Ujedinjenom Kraljevstvu, s opravdanjem da svatko rođen u Njemačkoj mora toj zemlji dugovati lojalnost koja je ispred svih drugih obzira.

Do ozbiljnijeg je raskoraka između definicije i stvarnosti došlo u Irskoj. Usprkos Emmetu i Wolfe Toneu, većinska je zajednica u šest grofovija Ulstera odbila da se smatra "Ircima" na isti način na koji se Ircima smatrala glavnina stanovnika dvadeset i šest grofovija – pa čak i mala protestantska manjina južno od granice. Pretpostavka da unutar jedinstvene Irske postoji jedinstvena irska nacija, to jest da svi stanovnici otoka dijele težnje ka jedinstvenoj, ujedinjenoj i neovisnoj fenijskoj

Irskoj pokazala se pogrešnom, i, mada su još pedeset godina nakon uspostave Irske Slobodne Države (i kasnije Republike Irske) fenijci i njihovi simpatizeri mogli podjelu zemlje objašnjavati posljedicom britanske imperijalističke zavjere, a za alsterske unioniste tvrditi da su zavedene žrtve britanskih agnata, zadnjih dvadeset godina pokazuju da se korijeni podijeljene Irske ne nalaze u Londonu.

I uspostava kraljevine južnih Slavena pokazala je da njeni stanovnici ne posjeduju jedinstvenu jugoslavensku svijest koju su postulirali (hrvatski) začetnici ilirske ideje početom 19. st., te da ih se mnogo lakše može mobilizirati sloganima dovoljno snažnim da dovedu do masakra, a koji im se obraćaju kao Hrvatima, Srbima ili Slovencima. Dapače se, po svemu sudeći, masovna hrvatska nacionalna svijest razvila tek po stvaranju Jugoslavije, i to protiv nove kraljevine, ili točnije, protiv navodne srpske prevlasti unutar nje.² U novoj su Čehoslovačkoj Slovaci uporno izbjegavali bratski raširene ruke Čeha. Slični su razvoji događaja još primjetniji u mnogim državama koje su rezultat nacionalnog i kolonijalnog oslobođenja, a i razlozi su slični. Narodi se nisu identificirali sa svojom "nacijom" kako su im to propisivali njihovi vođe i glasnogovornici. Indijski nacionalni kongres, koji se zalagao za jedinstveni ujedinjeni potkontinent, morao je prihvatiti podjelu Indije 1947, baš kao što je Pakistan koji se zalagao za jedinstvenu državu muslimana na potkontinentu morao prihvatiti podjelu Pakistana 1971. Kad je monopol nad indijskom politikom prešao iz ruku male i jako poengležene ili pozapađene elite, ta se politika morala suočiti sa zahtjevima za jezičnim državama, o kojima nacionalni pokret u svojim počecima nije ni razmišljao, iako su pojedini indijski komunisti počeli na njih skretati pažnju uoči I. svjetskog rata.³ Jezična će suparništva dovesti do zadržavanja engleskog kao službenog jezika Indije do danas, iako njime govori neznatan djelić 700 milijuna stanovnika te zemlje, jer ostali Indijci ne

² Mirjana Gross, "On the integration of the Croatian nation: a case study in nation building" (*East European Quarterly*, 15, 2. lipnja 1981, str. 224).

³ Vidi G. Adhikari, *Pakistan and Indian National Unity* (London, 1942), *passim*, no osobito str. 16-20. Time je napuštena ranija linija Komunističke partije koja je bila, baš kao i linija Kongresne stranke, u prilog hinduskog kao jedinog nacionalnog jezika (R. Palme Dutt, *India To-day*, London, 1940, str. 285-6).

žele prihvatiti dominaciju hinduskog, kojim govori 40% populacije.

Versajski je ugovor razotkrio još jednu novu pojavu: geografsko širenje nacionalističkih pokreta, i razilaženje tih novih pokreta s evropskim obrascem. Ako se u obzir uzme službena privrženost pobjedničkih sila wilsonovskom nacionalizmu, bilo je za očekivati da će svi oni koji su tvrdili da zastupaju nepotlačeni ili nepriznati narod – a ti su opsjedali vrhovne mirovne tvorce u golemim količinama – to činiti pozivajući se na nacionalni princip, a osobito na pravo na samoodređenje. No, to nije bio samo djelotvorni argument u pravama. Vođe i ideolozi kolonijalnih i polukolonijalnih oslobodilačkih pokreta iskreno su se služili jezikom evropskog nacionalizma, koji su u toliko slučajeva naučili na Zapadu ili od Zapada, pa čak i onda kada on nije odgovarao njihovoj situaciji. I, kako je radikalizam ruske revolucije preuzeo od radikalizma francuske revolucije ulogu glavne ideologije globalne emancipacije, pravo na samoodređenje, već sadržano u Staljinovim tekstovima, od tada nadalje počelo je dopirati i do onih koji su bili izvan dometa Mazzinija. Oslobođenje u dijelu svijeta koji se još nije nazivao Trećim svugdje se počelo smatrati "nacionalnim oslobođenjem", ili, među marksistima, "nacionalnim i socijalnim oslobođenjem".

No, još se jednom praksa razlikovala od teorije. Stvarna i snažnija snaga oslobođenja ležala je u mržnji prema zavojevačima, vladarima i eksploatatorima, koje se slučajno moglo prepoznati kao strance po boji kože, nošnji i običajima, ili prema onima za koje se smatralo da ih predstavljaju. Ta je snaga bila antiimperijalistička. U onoj mjeri, u kojoj su postojale protonacionalne identifikacije (etničke, religiozne ili neke druge) među običnim ljudima, one su još uvijek predstavljale prepreke nacionalnoj svijesti, umjesto da joj idu u prilog, i lako su mogle poslužiti mobiliziranju ljudi protiv nacionalista; odatle i stalni napadi na imperijalističku politiku "Zavadi pa vladaj", protiv imperijalističkog poticanja osjećaja pripadnosti plemenu, zajednici ili bilo čemu drugom što je moglo dijeliti narode koji su trebali biti jedinstvena nacija, a ipak to nisu bili.

Štoviše, s iznimkom nekolicine relativno trajnih političkih entiteta poput Kine, Koreje, Vijetnama, možda Irana i Egipta koji bi bili priznati kao "povijesne nacije" da su bili u Evropi

teritorijalne su jedinice za čiju su se neovisnost takozvani nacionalni pokreti borili u najvećem broju slučajeva u stvari stvorene imperijalističkim osvajanjima i često su bile stare tek nekoliko desetljeća, ili su pak predstavljale religijsko-kulturne zone, a ne "nacije" u značenju koje je ta riječ imala u Evropi. Borci za oslobođenje bili su "nacionalisti" samo zato što su prihvatili zapadnu ideologiju koja je izvrsno odgovarala rušenju stranih vlasti, no i ovako su obično to bile tek neznatne manjine domorodačkih *évolués*. Kulturni ili geopolitički pokreti poput panarabizma, panlatinoamerikanizma ili panafrikanizma nisu bili nacionalistički čak ni u ovom ograničenom smislu, već nadnacionalistički, iako su bez svake sumnje ideologije imperijalističke ekspanzije rođene u srcu nacionalne Evrope, poput pangermanizma, ukazivale na povezanost s nacionalizmom. Ovi su bili u potpunosti tvorevine intelektualaca koji se nisu mogli usredotočiti ni na što bliže pravoj državi ili naciji. Prve arapske nacionaliste nalazimo u otomanskoj Siriji, koja jedva da je zemlja u pravom smislu riječi, a ne u Egiptu, gdje su pokreti bili više egipatske orijentacije. Bilo kako bilo, ti su pokreti izražavali tek nedvojbenu činjenicu da su ljudi koji su obrazovanje stekli na nekom od jako raširenih jezika kulture jezično kvalificirani za intelektualne poslove bilo gdje unutar tog kulturnog područja, što i dandanas dobro dođe latinskoameričkim intelektualcima, većina kojih će vjerojatno određeno vrijeme provesti u političkom egzilu, te fakultetski obrazovanim Palestincima koji se mogu lako zaposliti od Perzijskog zaljeva do Maroka.

S druge strane teritorijalno orijentirani pokreti za oslobođenje morali su graditi na temeljima onih zajedničkih elemenata koje je njihovom teritoriju namrla kolonijalna sila ili kolonijalne sile, budući da je često to bila jedino što je njihovu buduću zemlju ujedinjavalo i tvorilo nacionalna obilježja. Jedinstvo nametnuto osvajanjem i administracijom ponekad je uspijevalo na kraju krajeva stvoriti narod koji je sam sebe smatrao "nacijom", baš kao što je postojanje neovisnih država ponekad urodilo osjećajem građanskog patriotizma. Alžir nema ništa zajedničko kao zemlja osim francuske uprave od 1830. i, što je još važnije, borbe protiv te uprave, no možemo pretpostaviti da je alžirski nacionalni karakter danas bar isto tako jasno utvrđen kao i karakter "povijesnih" političkih jedinica Magreba, Tunisa

i Maroka. Još je očitije da je baš zajedničko iskustvo cionističkog naseljavanja i osvajanja stvorilo palestinski nacionalizam koji se veže uz teritorij koji do 1918. nije imao ni najneznatiji regionalni identitet u okviru južne Sirije, kojoj je pripadao. No to nije dovoljno da bismo države koje su se pojavile nakon dekolonizacije, uglavnom poslije 1945, nazvali "nacijama", ili pokrete koji su doveli do njihove dekolonizacije – pod pretpostavkom da su u pitanju bile reakcije na postojeći ili očekivani pritisak da do nje dođe – "nacionalističkim" pokretima. Svježiji primjere iz zavisnog svijeta razmotrit ćemo u daljem tekstu.

U međuvremenu, vratimo se prvotnom domu nacionalizma u Evropi.

Tu je rekonstrukcija zemljopisne karte po nacionalnim linijama nacionalizmu oduzela njegovo oslobodilačko i unificirajuće obilježje, jer je većina nacija uglavnom postigla ciljeve za koje se do tada borila. Na neki je način tadašnja situacija u Evropi nalikovala situaciji u politički dekoloniziranom "Trećem svijetu" nakon II. svjetskog rata i Latinskoj Americi, tom laboratoriju preuranjenog neokolonijalizma. Teritorijalne su države uglavnom postigle političku neovisnost. Stoga više nije bilo tako lako pojednostavljivati, ili prikrivati, probleme koje nosi buđućnost odlažući razmatranje tih problema za vrijeme nakon ostvarenja neovisnosti ili samoodređenja, koje, kako je sada postalo očito, nije vodilo njihovom automatskom rješavanju.

Što je preostalo od starog nacionalizma koji oslobađa i ujedinijuje? S jedne strane, i kod većine nacionalnosti, ostale su neotkupljene manjine izvan granica nacionalne države, poput Mađara u Rumunjskoj i Slovenaca u Austriji; s druge je pal strane ostala nacionalna ekspanzija koju su takve nacionalne države vršile na račun stranaca ili domaćih manjina. Naravno bilo je još nekih nacionalnosti bez država, kako u istočnoj tako i zapadnoj Evropi, poput Makedonaca i Katalonaca. No, dok je do 1914. tipični nacionalni pokret bio usmjeren protiv država ili političkih aglomeracija koje se smatralo višenacionalnim ili nadnacionalnim, poput Habsburškog i Otomanskog Carstva poslije 1919. u cjelini uzevši on je u Evropi bio usmjeren protiv nacionalnih država. Stoga je bio, gotovo po definiciji, separatistički a ne unificirajući, iako su separatističke težnje mogle biti ublažene političkim obzirima, ili, kao u slučaju alsterskih unio

nista, skrivene iza privrženosti drugoj zemlji. No, tomu je tako bilo već dugo. Nova je bila pojava takvih težnji kod nominalno nacionalnih, ali u stvarnosti višenacionalnih država zapadne Evrope, i to u političkom a ne u prvom redu kulturnom obliku, iako nekolicina takvih novih nacionalističkih organizacija, poput, primjerice, velške i škotske nacionalne partije koje su se pojavile između dva rata, još nije imala masovnu podršku, budući da su tek ušle u "fazu B" svog razvoja.

Doista, s iznimkom Iraca, manji su nacionalizmi u zapadnoj Evropi do 1914. bili prilično diskretni. Baskijska nacionalna partija koja je stekla nešto masovnije podršku poslije 1905. i odnijela praktički stopostotnu pobjedu na lokalnim izborima 1917-1919. (osim među radničkom klasom Bilbaoa) prilična je iznimka. Njeni su mladi militantni članovi nadahnuće crpli direktno od revolucionarnog nacionalizma Iraca iz razdoblja 1916-22, a baza u narodu učvrstila se za (i zbog) centralističke diktature Prima de Riverere, a konačno i za još nemilosrdnije i jače centralističke represije generala Franca. Katalonizam je i dalje bio vezan u prvom redu uz lokalnu srednju klasu, uglednike iz provincijskih gradića i intelektualce, jer se militantna i uglavnom anarhistička radnička klasa, kako katalonska tako i imigrantska, iz klasnih razloga sumnjičavo odnosila prema nacionalizmu. Tekstovi anarhističkog pokreta svjesno su se i namjerno izdavali na španjolskom. I opet su se regionalna ljevica i desnica sastale pod Primom de Riverom, putem neke vrste pučke fronte protiv monarhije u Madridu zasnovane na zahtjevima za autonomijom u Kataloniji. Republika i Francova diktatura učvrstit će masovni katalonizam, koji je, u posljednjih nekoliko godina diktature i nakon Francove smrti možda uistinu uspio prouzročiti masovni jezični preokret u korist jezika koji sada nije više samo govorni idiom već i prihvaćeni i institucionalizirani jezik kulture, bez obzira na to što su 1980. najtiražniji magazini na katalonskom bili namijenjeni intelektualcima i srednjoj klasi, kojih je bilo začuđujuće mnogo. Te je godine tek 6,5% dnevnika koji su se prodavali u Barceloni bilo na katalonskom.⁴ No, dok 80% svih stanovnika Katalonije govori katalonski i 91% stanovnika Galicije (čiji je regionalni po-

⁴ *Le Monde*, 11. siječnja 1981.

kret daleko neaktivniji) govore lokalnim galješkim, tek 30% stanovnika baskijske zemlje govorilo je baskijski 1977. – zadnje se brojke izgleda nisu izmijenile⁶ – koja je činjenica možda povezana s time što su baskijski nacionalisti skloniji totalnoj neovisnosti, a ne autonomiji. Razilaženje baskijskog i katalonskog nacionalizma, kojeg je ovo samo jedan pokazatelj, vjerojatno s vremenom povećalo, uglavnom zato što je katalonizam postao, i mogao postati, masovna snaga samo pomakom ulijevo, je je time uključio i snažni i neovisni radnički pokret, dok je baskijski nacionalizam uspio izolirati i na kraju praktički eliminirati tradicionalne socijalističke pokrete među radničkom klasom, a to je činjenica koju čak ni revolucionarna marksistička frazeologija separatističke ETA-e ne može prikriti. Onda nam možda neće iznenaditi to što je katalonizam s tako spektakularno više uspjeha asimilirao imigrante (uglavnom radničku klasu) u Kataloniji nego baskijski pokret koji na okupu države uglavnom ksenofobija. Dok je 1977. 54% stanovnika Katalonije koji nisu ondje rođeni govorilo katalonski, samo je 8% onih koji su živjeli u Baskiji, a rođeni su negdje drugdje govorilo baskijski, iako bi trebalo uzeti u obzir to što je baskijski daleko težak.

Što se tiče drugog zapadnoevropskog nacionalizma koji se pretvarao u značajnu političku snagu, flamanski je pokret ušao u novu i opasniju fazu 1914. kad je dio pokreta surađivao s Nijemcima koji su pokorili i okupirali veći dio Belgije. Suradivao je s Nijemcima još dramatičnije i u II. svjetskom ratu. No, tek je nakon 1945. flamanski nacionalizam, kako se činilo ozbiljno ugrozio belgijsku jedinstvenost. Ostali su se mali zapadnoevropski nacionalizmi i dalje mogli zanemariti. Nacionalističke partije Škotske i Walesa tek su izbile na površinu tijekom godina međuratne depresije, no ostale su na marginama politike njihovih zemalja, o čemu svjedoči i činjenica da je osnivač Plaid Cymru bio blizak kontinentalnim reakcionarima tipa

⁶ H.-J. Puhle, "Baskischer Nationalismus im spanisches Kontext" u H. A. Winkler (ur.), *Nationalismus in der Welt von Heute* (Göttingen, 1982), str. 53-4.

⁶ Puna usporedba katalonskog i baskijskog mnijenja i jezične prakse, zasnovana na ispitivanju uzoraka, nalazi se u M. García Ferrando, *Regionalismo y autonomías en España* (Madrid, 1982) i E. López Aranguren, *La conciencia regional en el proceso autonómico español* (Madrid, 1983).

Charlesa Maurrasa, a još k tome i rimokatolik.⁷ Ni jedna ni druga partija nisu imale nikakvu podršku birača do poslije II. svjetskog rata. Većina drugih pokreta te vrste jedva da se izdizala iznad folklorističkog tradicionalizma i provincijalnog jala.

No, još nešto valja primijetiti kod nacionalizma poslije 1918, a ta primjedba odvođi nas – a i taj nacionalizam – dalje od tradicionalnog područja graničnih sukoba, izbora/plebiscita i jezičnih zahtjeva. Nacionalna je identifikacija u ovom razdoblju našla nova sredstva izražavanja u modernim, urbaniziranim, tehnološki razvijenim društvima. Dva ključna sredstva moramo spomenuti. Prvi, o kojem ne trebamo mnogo raspravljati, jest razvoj suvremenih masovnih medija: tiska, kina i radija. U tim su se medijima popularne ideologije mogle ne samo standardizirati, homogenizirati i transformirati, već i (očito) eksploatirati u svrhe smišljene propagande privatnih interesa i država. (Prvo ministarstvo koje je nedvosmisleno opisano kao ministarstvo propagande i "prosvjetljenja javnosti" osnovala je u Njemačkoj 1933. nova vlada Adolfa Hitlera.) No, smišljena propaganda je gotovo sasvim sigurno manje značajna od sposobnosti masovnih medija da nacionalne simbole pretvori u dio svakodnevnog života pojedinaca, i da na taj način sruši barijere između privatne i lokalne sfere u kojima je većina građana normalno živjela, i društvene i nacionalne sfere. Prerastanje britanske kraljevske obitelji u ikonu nacionalne identifikacije za domaću i javnu upotrebu omogućili su suvremeni masovni mediji, a njezin je najsmišljeniji ritualni izraz u stvari posebno smišljen baš za radio – te kasnije prilagođen televiziji: kraljeva (ili kraljčina) božićna poruka, ustanovljena 1932.

Jaz između privatnog i javnog svijeta premostio je i *sport*. Između dva rata sport se iz masovnog spektakla pretvorio u beskrajni niz gladijatorskih natjecanja osoba i momčadi koji su simbolizirali državne nacije, što je danas dio globalnog života. Do tada su manifestacije poput Olimpijskih igara i međunarodnih nogometnih utakmica zanimale uglavnom publiku iz srednje klase (iako su Olimpijske igre počele poprimiti duh takmičenja među nacijama još prije 1914), a međunarodne su utak-

⁷ Vidi E. Sherrington, "Welsh nationalism, the French Revolution and the effluence of the French right" u D. Smith (ur.), *A People and a Proletariat: Essays in the History of Wales 1780-1980* (London, 1980), str. 127-47.

mice u stvari ustanovljene s ciljem integracije nacionalni komponenti višenacionalnih država. One su simbolizirale jedinstvenost takvih država, jer je prijateljski takmičarski duh među tim nacijama učvršćivao osjećaj da svi trebaju biti zajedno putem institucionalizacije redovitih natjecanja koja su predstavljala sigurnosni ventil za grupne napetosti, koje su se imale bezopasno isprazniti na te simboličke pseudoborbe. Teško je prepoznati taj element ritualne deaktivacije u prvim redovitim internacionalnim nogometnim utakmicama organiziranim u Evropi: utakmicama između Austrije i Mađarske.⁸ Lako je doći u iskušenje da se u povećanju broja natjecatelja u međunarodnim rugby utakmicama, kad su se 1880-ih Engleskoj i Škotskoj pridružili Wales i Irska, vidi reakcija na jačanje nacionalni osjećaja u Britaniji tog doba.

Između dva rata, međutim, međunarodni je sport postao kako je George Orwell ubrzo shvatio, izraz nacionalne borbe, i sportaši predstavnici svoje nacije ili države kao primarni izraz svoje zamišljene zajednice. U tom su razdoblju Tour de Franceom počeli dominirati nacionalni timovi, u Kupu Mitropa se protstavile su se vodeće momčadi srednje Evrope, svjetski je nogomet dobio Svjetski kup, a, kao što je dokazano 1936, Olimpijske su igre nedvojbeno postale prilika za natjecateljsko nacionalno samodokazivanje. Sport je bio tako jedinstveno djelovanje medij za usađivanje nacionalnih osjećaja, u najmanju ruku muškarcima, zato što se čak i onima koje najmanje zanima politika ili javni život lako identificirati s nacijom kad simboliziraju mladi ljudi koji se uspješno bave onim u čemu je praktički svaki čovjek bar jednom u životu htio biti uspješan. Zamišljena zajednica koja broji milijune čini se stvarnijom u obliku momčadi koju čini jedanaest ljudi s imenom i prezimenom. Pojedinaac, čak i onaj koji samo navija, postaje i sam simbol svoje nacije. Autor se sjeća kako je s nervozom slušao radio-prijenos prve međunarodne utakmice između Engleske i Austrije koja se igrala u Beču 1929. u kući prijatelja, koji su obećali odmazdu u slučaju engleske pobjede, što je, poznavajući reputaciju momčadi, bilo vjerojatno. Ja sam, kao jedini Engleondje prisutan, predstavljao Englesku, baš kao što su oni bili

⁸ E. J. Hobsbawm, "Mass-Producing traditions", u E. J. Hobsbawm i J. Ranger (ur.) *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983), str. 300-1.

Austrija. (Na svu je sreću utakmica završila neriješeno.) Na taj su način dvanaestogodišnjaci pojam privrženosti momčadi širili na naciju.

Međuratnim su nacionalizmom u Evropi, dakle, dominirali nacionalizmi učvršćenih nacionalnih država i njihovih iredenta. Kod bivših je zaraćenih strana rat, naravno, učvrstio nacionalizam, osobito nakon što je plima revolucionarnih nada jenjala početkom 1920-ih. Fašistički i drugi desničarski pokreti odmah su to počeli eksploatirati. To su učinili u prvom redu da bi srednje slojeve i druge koji su strahovali od socijalne revolucije mobilizirali protiv crvene opasnosti koju je bilo lako – osobito u njenom boljševičkom obliku – identificirati s militantnim internacionalizmom i s antimilitarizmom (koji se svodio na isto) kojem su pridonijela ratna iskustva 1914-1918. Privlačnost takve nacionalističke propagande bila je to djelotvornija, čak i među radnicima, što je za neuspjeha i slabosti okrivljavala vanjske neprijatelje i domaće izdajnike. A neuspjeha i slabosti za koje je trebalo tražiti krivce bilo je napretek.

Bila bi pretjerana tvrdnja da je takav militantni nacionalizam tek odraz očaja, iako je očito da su neuspjesi, frustracije i indignacija za velike ekonomske depresije natjerali mnoge ljude u Nacističku partiju i druge ultradesničarske pokrete širom Evrope. No, značajna je razlika između reakcije Nijemca na poraz 1918. i reakcije Zapadnih Nijemaca na poraz 1945. Za Weimarske su Republike praktički svi Nijemci, pa i komunisti, bili duboko uvjereni da je Versajski sporazum nepodnošljivo nepravedan, pa je borba protiv sporazuma predstavljala jednu od glavnih snaga masovne mobilizacije u svim partijama, desnim i lijevim. No, uvjeti nametnuti Njemačkoj 1945. bili su neusporedivo oštriji i proizvoljniji od onih 1919. Štoviše su se u Saveznoj Republici Njemačkoj našli milijuni bijesnih i nacionalistički nastrojenih Nijemaca, brutalno istjernih iz srednje i istočne Evrope, koje ništa nije moglo uvjeriti da je to pravedna kazna za daleko veće užase koje su nad drugim narodima provodili njemački nacisti. No, militantni politički revizionizam imao je uvijek skromnu i sve manju ulogu u političkom životu Zapadne Njemačke, i bez svake je sumnje i danas minorni čimbenik. Razloge za razliku između Weimara i Bonna nije teško naći. U Saveznoj Republici Njemačkoj većini je građana od kraja 1940-ih krenulo zapanjujuće dobro, dok je Weimarska Republika upala u groznu depresiju tek što se, na pola desetljeća,

izvukla iz poraza, revolucije, ekonomske depresije i galopirajuće inflacije.

Čak i ako u ponovnom oživljavanju militantnog nacionalizma ne vidimo tek puki refleks očaja, on je očito predstavljao način da se ispuni praznina koju su za sobom ostavili neuspjeh, nemoć i prividna nesposobnost drugih ideologa, političkih projekata i programa da ostvare nadanja ljudi. On je bio utopiju onih koji su izgubili stare utopije iz vremena prosvjetiteljstva, program onih koji su izgubili vjeru u druge programe, potporonima koji su izgubili potporu nekadašnjih političkih i društvenih izvjesnosti. Ovoj ćemo se misli vratiti kasnije.

No, kao što smo pokušali dokazati u prethodnom poglavlju, nacionalizam se ne može, i u to se doba nije mogao, identificirati s onima kojima je predstavljao isključivi, sveobuhvatni, najviši politički imperativ. Kao što smo vidjeli, osjećaj nacionalne identifikacije, ili patriotizma (kao građanskog prava i obaveze) nije se pojavljivao isključivo u tom obliku. Bitno je razlučiti isključivi nacionalizam država ili desničarskih političkih pokreta koji sebe predstavlja kao zamjenu za sve druge oblike političke i socijalne identifikacije, i konglomeratnu nacionalno/građansku, društvenu svijest koja je u modernim državama tlo iz kojeg izrastaju svi drugi politički osjećaji. U ovom se smislu "nacija" i "klasa" nisu mogle lako razdvojiti. Ako prihvatimo da je klasna svijest u praksi imala građansko-nacionalnu dimenziju, i da je građansko-nacionalna ili etnička svijest imala socijalnu dimenziju, onda je vjerojatno da je radikalizacija radničke klase u Evropi poslije I. svjetskog rata mogla učvrstiti njenu potencijalnu nacionalnu svijest.

Kako da drugačije objasnimo izvanredan uspjeh ljevice u nefašističkim zemljama koja je uspjela ponovo predočiti nacionalne i patriotske osjećaje za razdoblja antifašizma? Jer, ne može se poreći da se otpor nacističkoj Njemačkoj, osobito za II. svjetskog rata, često pozivao i na nacionalne osjećaje i na nade u socijalnu obnovu i oslobođenje. Sigurno je da je sredinom 1930-ih komunistički pokret namjerno prekinuo s tradicijom Druge i Treće internacionale, koje su simbole patriotizma – čak i one koji su bili tako blisko vezani s revolucionarnom, dapače, socijalističkom prošlošću, poput "Marseljeze"⁹ – prepustile buržo-

⁹ O zamjeni "Marseljeze" "Internacionalom" u Njemačkoj i Francuskoj, vid M. Dommanget, *Eugène Pottier* (Paris, 1971), poglavlje III. O patriotizmu

skim i sitnoburžoaskim političarima. Uslijedili su pokušaji da se ti simboli ponovo osvoje, i da se, na neki način, vojskama zla ne ostavi monopol nad najboljim koračnicama. Ponekad su poprimali bizarne oblike, barem kad ih se promatra izvana i u retrospektivi, kao kad je Komunistička partija SAD proglasila – bez uspjeha, što je malo koga iznenadilo – da je komunizam amerikanizam 20. st. No, ipak je uloga komunista u otporu protiv fašista dala priličnu vjerodostojnost njihovom prigrljivanju patriotizma, osobito nakon 1941; bez sumnje sasvim dovoljnu da bi zadala brige generalu De Gaulleu.¹⁰ Osim toga je i u unutar i izvan pokreta kombinacija crvene i nacionalne zastave bila uistinu popularna.

Teško je utvrditi da li je došlo do stvarnog bujanja nacionalnih osjećaja na ljevici ili je u pitanju jednostavno bio tradicionalni revolucionarni patriotizam jakobinskog tipa kojem je dopušteno da se još jednom pojavi na sceni, nakon dugog vremena provedenog u zapečku, kamo su ga stjerali službeni antinacionalizam i antimilitarizam ljevice. O takvim pitanjima ima malo istraživanja, iako su vrijedna ozbiljnog propitivanja, a tadašnja politička dokumentacija jednako je loš vodič u tim stvarima kao i sjećanje suvremenika. Očito je da je ponovni brak socijalne revolucije i patriotskih osjećaja bio izuzetno složen fenomen. U iščekivanju daljnjih proučavanja, možemo barem skicirati neke od složenosti.

Prvo, antifašistički se *nacionalizam* pojavio u kontekstu *internacionalnog* ideološkog građanskog rata, u kojem se jedan dio brojnih nacionalnih vladajućih klasa naizgled opredijelio za internacionalno političko svrstavanje po desnici, i za države koje su se s njim identificirale. Takve su domaće partije desnice tako odbacile pozivanje na ksenofobni patriotizam, koji im je prije tako korisno poslužio. Kao što rekoše Francuzi: "Bolje Hitler nego Léon Blum". Možda je značenje te fraze imalo biti "bolje Nijemac nego Židov", no vrlo ju je lako bilo protumačiti "bolje strana zemlja nego naša vlastita". To je olakšalo ljevici ponovno preuzimanje nacionalne zastave iz oslabljenog stiska

vidi, primjerice, Maurice Thorez, *France To-day and the People's Front* (London, 1936), XIX, str. 174-85, osobito 180-1.

¹⁰ Charles De Gaulle, *Mémoires de Guerre*, II (Paris, 1956), str. 291-2. Što se tiče SAD, Earl Browder, *The People's Front in the United States* (London, 1937), osobito str. 187-96, 249-69.

desnice. Slično se tomu u Britaniji daleko lakše protivila politička ustupanja Hitleru ljevica nego konzervativci koji su u njemu neizbježno i posve ispravno vidjeli moćnu utvrdu protiv boljševizma, a ne prijetnju Britanskom Imperiju. Unekoliko se uspon antifašističkog patriotizma mogao tako legitimno smatrati dijelom trijumfa neke vrste internacionalizma.

Drugo, i radnici i intelektualci također su se odlučili za *internacionalizam*, ali na način koji je, pukim slučajem, osnaživao nacionalni osjećaj. Nedavna istraživanja britanskog i talijanskog komunizma u 1930-im naglašavaju ulogu antifašističkih mobilizacija u privlačenju kako mladih radnika, tako i intelektualaca, a iznad svega ulogu građanskog rata u Španjolskoj. No, podrška Španjolskoj nije bila tek puki čin međunarodne solidarnosti, poput antiimperijalističkih kampanja za Indiju i Maroko, koje su privukle užu krug ljudi. U Britaniji je borba protiv fašizma bila stvar Britanaca, u Francuskoj Francuza, ali poslije srpnja 1936. glavna se linija fronte te borbe nalazila kraj Madrida. Problemi koji su u biti bili domaći problemi svake od tih zemalja hirovima povijesti rješavali su se borbom na bojnim poljima u zemlji koja je bila tako daleka i nepoznata većini radnika da je prosječnom Britancu jedina asocijacija bila asocijacija s borbom koja se ticala njih. Povrh toga, u onoj mjeri u kojoj su se fašizam i rat identificirali s određenim stranim zemljama, Njemačkom i Italijom, na kocki nije bila samo unutarnja budućnost Britanije ili Francuske, ili rat i mir općenito već obrana britanske i francuske nacije od Nijemaca.

Treće, antifašistički je nacionalizam bio osobito angažiran i u socijalnom i u nacionalnom sukobu, što je postalo jasno potkraj II. svjetskog rata. I za Britance i za pokrete otpora u Evropi pobjeda i transformacija društva bile su neodvojive. To što je rat u Britaniji završio izbornim porazom Winstona Churchilla voljenog i obožavanog ratnog vođe i simbola britanskog patriotizma, i premoćnom pobjedom Laburističke stranke, definitivno dokazuje tu tvrdnju; jer, na stranu euforija pobjede u drugim zemljama, izbori u Britaniji 1945. se kao promišljeni izraz javnog mnijenja ne mogu dovesti u pitanje. I konzervativci:

¹¹ Hywel Francis, *Miners Against Fascism: Wales and the Spanish Civil War* (London, 1984); Paolo Spriano, *Storia del Partito Comunista Italiano* svezak III (Torino, 1970), poglavlje IV.

laburisti zalagali su se za pobjedu, no samo se jedna stranka službeno zalagala za pobjedu i društvenu transformaciju.

Osim toga, za mnoge je britanske radnike sam rat imao socijalnu dimenziju. Nije slučajnost što je posljedica njemačkog napada na SSSR 1941. bila golemi val filozofizma među britanskim radnicima, uniformiranim i neuniformiranim; na taj val nije uopće utjecalo ponašanje kako SSSR-a tako i domaćih komunista od rujna 1939. i lipnja 1941. Nije u pitanju bilo tek to što se Britanija konačno više ne bori sama. Oni među nama koji su takav slijed događaja iskusili kao obični vojnici u radničkim jedinicama britanske vojske, savršeno jasno vide da je glavina politički osviještenih vojnika, tj. laburista i sindikalista, u tim jedinicama i dalje na neki način Sovjetski Savez smatrala "državom radnika". Čak i sindikalni vođa koji je bio tako odlučan i impresivan antikomunist, Ernest Bevin, tu je pretpostavku odbacio tek kasnije za II. svjetskog rata.¹² U toj je mjeri sam rat, čini se, imao elemente i rata između klasa i rata između država.

Nacionalizam je tako stvorio jake veze s ljevicom tijekom antifašističkog razdoblja, i ta je asocijacija kasnije još i učvršćena tijekom antiimperijalističke borbe u kolonijalnim zemljama. Jer, borci za oslobođenje kolonija na razne su načine bili usko povezani s međunarodnom ljevicom. Svoje su političke saveznike u matičnim zemljama gotovo bez iznimaka nalazili na toj strani. Teorije o imperijalizmu (tj. antiimperijalizmu) već su dugo tvorile organski dio korpusa socijalističke misli. To što je sovjetska Rusija i sama bila većim dijelom azijska zemlja, i što je svijet gledala uglavnom iz neevropske (u međuratnom razdoblju u prvom redu iz azijske) perspektive, moralo je upasti u oči aktivistima iz dijela svijeta koji se još nije nazivao "Trećim". I obratno, od Lenjinovog su otkrića da je oslobađanje potlačenih kolonijalnih naroda značajan potencijalni oslonac svjetskoj revoluciji, komunistički revolucionari na svaki način nastojali potpomoći borbama za kolonijalno oslobođenje, koje su im odgovarale u najmanju ruku zato što je sve čega su se grozili imperijalisti u zemlji matici moralo biti dobro za radnike.

¹² Usp. govor iz 1941. u A. Bullock, *The Life and Times of Ernest Bevin*, svak 2 (1967), str. 77. H. Pelling, *The Labour Governments 1945-51* (London, 1984), str. 120.

Odnosi ljevice i nacionalizma zavisnih zemalja bili su dakako tako složeni da se ne mogu iskazati jednostavnom formulom. Bez obzira na njihove ideološke preference, antiimperijalistički je revolucionare, unatoč teoretskom internacionalizmu, zanimala samo neovisnost njihove vlastite zemlje i ništa više. Nisu htjeli prihvatiti sugestije da bi trebali odložiti ili modificirati svoje ciljeve u interesu širih globalnih ciljeva – kao što je pobjeda u ratu protiv nacističke Njemačke i Japana, koji su bili neprijatelji carstva kojeg su oni bili dio, i koje su (slijedeći tradicionalni fenijski princip) mnogi od njih smatrali saveznicima svoje nacije, osobito tijekom godina kad je izgledalo sasvim izvjesno da će i pobijediti. Sa stanovišta antifashijske ljevice bilo je teško shvatiti osobu poput Franka Ryana: irski republikanski borac koji je bio tako lijeve orijentacije da se borio u Španjolskoj Republici u internacionalnim brigadama, no koji je na kon što su ga zarobile snage generala Franca završio u Berlinu gdje je dao sve od sebe ne bi li Njemačkoj prodao podršku IRA-a za ujedinjenje Sjeverne i Južne Irske kad Njemačka pobijedi.¹³ Sa stanovišta tradicionalnog irskog republikanstva u Ryanu se mogla vidjeti osoba koja vodi konzistentnu politiku, mada možda ne baš promišljenu. Može se podići i optužba protiv Subhasa C. Bose ("Netaji"), heroja bengalskih narodnih masa, koji je nekad bio značajna radikalna ličnost u Indijskom nacionalnom kongresu, koji se pridružio Japancima i organizirao protubritansku Indijsku narodnu armiju od indijskih vojnika zarobljenih u prvih nekoliko mjeseci rata. No, ne možemo ga optužiti da je krivo procijenio položaj Saveznika u Aziji 1942: uspješna japanska invazija na Indiju bila je sasvim moguća. Rado bismo zaboravili koliko je vođa antiimperijalističkih pokreta u Njemačkoj i Japanu vidjelo svoju priliku da se oslobode Britanaca i Francuza, osobito prije 1943.

Unatoč tomu opći se pokret za neovisnost i dekolonizaciju osobito nakon 1945, neprijeporno identificirao sa socijalističkim/komunističkim antiimperijalizmom, čime se možda može objasniti činjenica što se toliko dekoloniziranih zemalja koje su tek stekle neovisnost, i to ne samo onih u kojima su socijalisti

¹³ Vidi Sean Cronin, Frank Ryan, *The Search for the Republic* (Dublin 1980); no također i Frank Ryan (ur.) *The Book of the XV Brigade* (Newcastle on Tyne, 1976, prvo izdanje Madrid, 1938).

komunisti odigrali značajnu ulogu u borbi za slobodu, proglasilo na neki način "socijalističkim". Nacionalno je oslobođenje postalo parolom ljevice. Paradoks je u tome što su tako novi etnički i separatistički pokreti zapadne Evrope preuzeli socijalističko-revolucionarnu i marksističko-lenjinističku frazeologiju koja se tako loše uklapala u njihove ideološke korijene u ultradesnici od prije 1914. i profašističkom, pa čak i kolaboracionističkom (za vrijeme rata) prošlošću nekih starijih militanata.¹⁴ To što su se mladi intelektualci s instant ljevice sjatili u takve pokrete kad nakon 1968. nije uslijedilo očekivano zlatno doba, dodatno su podstakli tu transformaciju nacionalističke retorike, prema kojoj su narodi kojima nije dopušteno pravo na samoodređenje (taj koncept više nije bio u modi) preklasificirani u "kolonije" koje se oslobađaju imperijalističke eksploatacije.

Moglo bi se tvrditi da je od 1930-ih do 1970-ih dominantni diskurs nacionalne emancipacije odražavao teorije ljevice, a posebno promjene u kominternskom marksizmu. To što je alternativni idiom nacionalnih težnji u tolikoj mjeri diskreditiran povezanošću s fašizmom da ga se cijela jedna generacija morala odreći samo je naglasilo hegemoniju ljevičarskog diskursa. Hitler i dekolonizacija kao da su obnovili savezništvo nacionalizma i ljevice, koje se do 1848. doimalo tako prirodnim. Tek su se 1970-ih pojavili alternativni pokušaji da se legitimira nacionalizam. Na Zapadu su se veći nacionalistički pokreti u tom razdoblju, budući da su uglavnom bili upravljani protiv komunističkih režima, vratili jednostavnijim i instinktivnijim oblicima nacionalne afirmacije, čak i onda kad nisu u biti odbacili ideologije koje nameću vladajuće komunističke partije. U "Trećem svijetu" je uspon vjerskog integralizma, napose u raznim islamskim oblicima, ali i u drugim vjerskim varijantama (npr. budizam kod singaleških ultraša na Sri Lanki) stvorio temelje kako za revolucionarni nacionalizam tako i za nacionalnu represiju. U retrospektivi se ideološka hegemonija ljevice koja traje od 1930-ih može doimati kao nešto privremeno, pa čak i kao iluzija.

¹⁴ O kolaboracionizmu mnogih sadašnjih "etničkih" aktivista u Francuskoj, vidi William R. Beer, "The social class of ethnic activists in contemporary France", u Milton J. Esman (ur.), *Ethnic Conflict in the Western World* (Ithaca, 1977), str. 157.

Ostaje jedno važno pitanje: kako je na sudbinu nacionalizma utjecalo širenje nacionalističkih osjećaja i pokreta izvan zemljopisnih regija gdje su se oni po prvi puta javili? Iako su evropski promatrači 1920-ih nacionalizam u zavisnom svijetu – što u praksi znači u Aziji i islamskim zemljama – počeli shvaćati ozbiljno, možda i ozbiljnije no što to mi činimo danas u retrospektivi,¹⁶ ipak nisu smatrali da je potrebno modificirati načine analiziranja koji su korišteni u Evropi. Najveća je skupina nezavisnih država izvan Evrope koju su činile latinskoameričke republike privlačila vrlo malo pažnje, osim u SAD, i nacionalizam se u ovom području smatrao ili ruritanskom šalom ili ga se asimiliralo s *indigenismom*, kulturnim vraćanjem na odgovarajuće indijanske civilizacije i tradicije, dok neke grupe nisu 1930-ih i 1940-ih počele pokazivati simpatije za evropski fašizam, čime su omogućile da ih se lako strpa u taj koš. Iako je očito bio *sui generis*, Japan se mogao smatrati počasnom zapadnom imperijalističkom silom, a time i nacionalnom i nacionalističkom državom veoma nalik zapadnim modelima. S iznimkom Afganistana i možda Sijama (Tajlanda), u ostalim se afroazijskim regijama koje nisu u stvari bile vlasništvo i pod upravom neke metropole nalazila tek jedna država koja je zaista imala prostora za nezavisno manevriranje, a to je postimperijalna Turska.

Praktički su se svi značajniji antiimperijalistički pokreti mogli klasificirati u tri grupe (pa su ih u metropolama uglavnom tako i klasificirali): lokalne obrazovane elite koje oponašaju evropsko "nacionalno samoodređenje" (kao u Indiji), pučka protuzapadna ksenofobija (univerzalna karakteristika koja se često koristila, napose u Kini) i urođena temperamentnost ratničkih plemena (u Maroku ili u pustinjama Arabije). U ovom su posljednjem slučaju upravljači carstva i intelektualci, svjesni mogućnosti da se takvi čvrsti momci, obično neskloni politiziranju, uključe u armije carstva, znali zažmiriti na jedno oko, a bijes su onda iskaljivali na agitatorima u urbanim sredinama, osobito obrazovanijima. Ni u jednom od ovih slučajeva nije im

¹⁶ Djela Hansa Kohna *History of Nationalism in the East* (New York, 1933) i *Nationalism and Imperialism in the Hither East* (New York, 1932), prvotno izdan na njemačkom 1928, odnosno 1930. vjerojatno su prve veće rasprave o toj temi. Autora su možda na to da se usredotoči na tu regiju nagnali njegovi cionistički interesi.

se činilo da je potrebno teoretsko razmatranje, iako je primjer narodnih pokreta u islamskim zemljama, pa i Gandhijeve popularnosti među indijskim masama, ukazivao na to da religija ima veću mobilizirajuću ulogu nego što je to bilo uobičajeno u modernoj Evropi. Možda je jedini rezultat promišljanja nacionalizma koji su potakla zbivanja u Trećem svijetu – izvan revolucionarne ljevice – opća skepsa u pogledu univerzalne primjenjivosti "nacionalnog" koncepta. Imperijalnim se promatračima činilo da je on u zavisnom svijetu često uvezen izvana, prihvaćen od strane manjina *évolués* koje nemaju veze sa širokim slojevima svojih zemljaka, čiji su pojmovi o zajednici i političkoj lojalnosti posve drugačiji. Takve su primjedbe često bile ispravne, iako su onda navodile imperijalne vladare ili evropske naseljenike da ne uoče pojavu masovne nacionalne identifikacije kad je do nje došlo, kao što se dogodilo cionistima i izraelskim Židovima u slučaju palestinskih Arapa.

Možda se najzanimljivije međuratno promišljanje "nacionalnog pitanja" u zavisnom svijetu odvijalo u međunarodnom komunističkom pokretu, iako nije izlazilo iz krutih okvira lenjinističkog marksizma, kodificiranog između dva rata. No, problem kojim su se uglavnom bavili marksisti bio je odnos klasa (uključujući i onih koje su se trebale posvetiti klasnoj borbi jedna protiv druge, poput buržoazije i proletarijata kolonijalnih zemalja) unutar širokog antiimperijalističkog pokreta za nacionalno i socijalno oslobođenje: to jest, u onoj mjeri u kojoj je u kolonijalnim društvima postojala klasna struktura koju se moglo analizirati u zapadnjačkim okvirima, koja je situacija još otežala marksističku analizu. Sama je definicija "nacija" koje se bore za slobodu, s druge strane, preuzeta od postojećih nacionalističkih pokreta, bez mnogo razmišljanja. Tako je indijsku naciju sačinjavalo stanovništvo Indijskog potkontinenta, prema tvrdnjama Indijskog nacionalnog kongresa, a irska je nacija bila ono što su pod njom podrazumijevali fenijci.¹⁶ Za svrhe ove knjige nije potrebno dublje zalaziti u ovo zanimljivo područje.

¹⁶ *Die nationale Frage und Österreichs Kampf um seine Unabhängigkeit: Ein Sammelband*, Predgovor Johanna Kopleniga (Pariz, 1939) prikazuje glavni iznimku: Austriju. Marksisti su stanovnike Austrije koji govore njemački do tada smatrali pripadnicima njemačke nacije, što je bio glavni razlog za sklonost austrijske Socijaldemokratske partije uniji s Njemačkom, koja je počela predstavljati problem kad je Njemačka došla pod Hitlerovu vlast. Dok su

Budući da su se tek malobrojni antiimperijalni "nacionalni" pokreti Trećeg svijeta poklapali s političkim ili etničkim entitetom koji je postojao prije dolaska imperijalista, do razvoja i nacionalizma u smislu u kojem se taj termin odnosi na Evropu 19. st. došlo uglavnom poslije dekolonizacije, tj. uglavnom nakon 1945. On je stoga većim dijelom bio uperen ne protiv stranog imperijalističkog ugnjetavača, već protiv tek emancipiranih država koje su za sebe tvrdile da su nacionalno homogene, što nisu bile. Drugim riječima, bunili su se protiv "nacionalne", tj. etničke, ili kulturne nerealnosti teritorija na koje je era imperijalizma rascjepkala zavisni svijet, a ponekad i protiv nerealnosti ideologija zapadnjačkog porijekla, koje su preuzele modernizirajuće elite naslijedivši moć bivših vladara.

No, da li su se oni bunili – da li se bune – u ime nečega što odgovara starom "principu nacionalnosti" i zahtjevu za samoodređenjem? U nekim slučajevima očito govore istim jezikom, koji vjerojatno ne vuče više porijeklo direktno od Mazzinija, već indirektno, preko međuratnog marksizma, koji je izvršio najznačajniji ideološki utjecaj na intelektualce u mnogim područjima zavisnog svijeta. To je očito slučaj sa Sri Lankom, i među singaleškim i tamilskim ekstremistima, iako se singaleški komunalizam također oslanjao na zapadnjačke jezične/rasne ideje iz 19. st. da bi dokazao arijevsku superiornost.¹⁷ No, iz toga ne proizlazi da je komunalne sukobe i suparništva i afirmaciju etničkih skupina u Trećem svijetu najbolje promatrati u ovom svjetlu, tj. kao potencijalno državotvorne pokrete kojima je logičan cilj uspostava teritorijalne države. Nesposobnost "tribalizma" koji očito ima vrlo jaku podršku u mnogim dijelovima Afrike "da se odupre aparatu koji vrši sankcioniranje čak i u

socijaldemokrati i dalje držali iste pozicije, do te mjere da je Karl Renner (kasnije prvi predsjednik druge austrijske republike) čak pozdravio *Anschluss* 1938, austrijski su komunisti razvili teoriju u zasebnoj austrijskoj nacionalnoj vezi kojom su izbjegli takve blamaže.

¹⁷ Kumari Jayawardene, *Ethnic and Class Conflicts in Sri Lanka* (Dehiwala, 1985); "The national question and the left movement in Sri Lanka" (*South Asia Bulletin*, VII, 1 i 2, 1987, str. 11-22) istog autora; Jayadeva Uyangoda, "Reinterpreting Tamil and Sinhala nationalism" (*ibid.* str. 39-46); R. N. Kearney, "Ethnic conflict and the Tamil separatism movement in Sri Lanka" (*Asian Survey*, 25, 9. rujna 1985, str. 898-917).

relativno rudimentarnim državama¹⁸ treba nas nagnati da na tren zastanemo, baš kao i (da okrenemo medalju) nesposobnost područja koja se raspadaju na svoje komunalne komponente (kao što je Libanon) da održe nacionalnu ili bilo kakvu državu u najširem smislu riječi.

Naravno, poslije 1945. stvorene su nove države koje se mogu očito podijeliti na mali broj – dvije do četiri – regije koje se znatno razlikuju po svojoj sociopolitičkoj strukturi, kulturi, etničkom sastavu i drugim politički relevantnim karakteristikama, i koje bi se, da nije međunarodne situacije, mogle raspasti po tim linijama loma, što se ponekad i događa (npr. istočni i zapadni Pakistan, turski i grčki Cipar). Sudan i Čad (muslimanski/arapski sjever i kršćanski/animistički crnački jug) i Nigerija (Muslimani i Hause na sjeveru, Yorube na jugozapadu, Ibo na jugoistoku) dobri su primjeri za to. No, značajno je da je situacija u Nigeriji po svemu sudeći dovedena pod kontrolu nakon neuspjeha otcjepljenja Biafre (s Ibo stanovništvom) 1967, razbijanjem tri dominantne zajednice i zamjenom prvotne tripartitne podjele s 19 manjih država, koja usput naglašava činjenicu da plemena Hausa, Yoruba i Ibo zajedno ne predstavljaju ni 60% cjelokupnog stanovništva Nigerije. Također je jasno da je unutarnja situacija u onim državama u kojima moć ima jedna hegemonistička zajednica nestabilna, osobito ako ta zajednica tek treba uspostaviti dominaciju nad cijelim teritorijem države. To je čini se slučaj s Etiopijom, gdje je u 19. st. došlo do uspona carstva zasnovanog na manjinskoj kršćanskoj zajednici – govornici amharskog tvore 25% stanovništva koje se dijeli na 40% kršćana, 40% muslimana i 20% ostalih – koji je prekinut kratkotrajnim razdobljem talijanske kolonizacije, restauracijom proširenog carstva i revolucijom 1974. Usprkos svemu tome, teritorijalni integritet ove nesretne gladi i ratom uništene zemlje vjerojatno ne bi bio ozbiljno ugrožen, da nije bilo pokušaja da se pripoji Eritreja, koja je bila u poziciji da razvije vlastite političke pokrete i teritorijalni identitet, kao talijanska kolonija i pod britanskom upravom, dok nije pripojena zbog međunarodnih obzira Etiopiji, kojoj nikad prije nije pripadala.

¹⁸ Fredrik Barth (ur.), *Ethnic Groups and Boundaries* (Boston, 1989), str. 34.

Očito je da postoje brojne etničke, plemenske ili komunalne napetosti u mnogim državama koje su nedavno stekle neovisnost, kako u Africi tako i u Aziji, ali – s iznimkom zemalja koje su po svemu sudeći uspjele uspostaviti neku vrstu efikasnog multietničkog *modus vivendi* – ne može se sa sigurnošću tvrditi da svi ti narodi koji ih sačinjavaju, pa čak ni njihovi vođe i glasnogovornici, na umu imaju državni separatizam.

Pravi je problem etničkih i komunalnih skupina, osobito onih koje se suočavaju s dramatičnim socioekonomskim promjenama za koje ih njihovo povijesno iskustvo nije pripremio, sasvim druge prirode. Daleko je manje sličan problemu formiranja novih nacija nego što je sličan problemu masovne migracije u stare (ili nove) industrijske zemlje: kako se prilagoditi novom svijetu u višetetničkom društvu. Naravno, takvi imigranti, kao što smo uočili, teže povezivanju u grupe s ostalima iz "stare domovine" iz nesigurnosti i nostalgije, u svrhu međusobnog pomaganja, kao reakcija protiv netrpeljivosti kojoj su izloženi ljudi poput njih i, što je također bitno, putem moćnog organizacijskog medija izborne politike, ondje gdje on postoji. Kao što zna svaki lokalni političar u Sjevernoj Americi, oni se odazivaju na etničke pozive i reagiraju pozitivno na podršku koja se pruža nacionalnoj stvari u zemljama njihovog porijekla, osobito kad je migracija dijelom politička ili ideološka: Irci na podršku IRA-i, Židovi na neprijateljstvo prema Jaseru Arafatu, Latvijci na ponovnu uspostavu baltičkih republika. No, svaki političar znade i to da su floskule o Sinn Feinu, PLO i staljinizmu samo manji dio političkih zadaća zastupnika takvih izbornih okruga, a da im je glavna zadaća paziti na njihove interese kao *Amerikanaca* ili *Kanađana*. U plurietničkom ili komunalnom društvu to u biti znači da se trebaju pogađati oko toga koliko će sredstava koje država nudi otpasti na tu grupu, a ne na neku drugu, braniti grupu od diskriminacije i, općenito govoreći, pružiti članovima grupe što više prilike za uspjeh i smanjiti moguće štete. Nacionalizam u smislu zahtjeva za zasebnom teritorijalnom državom, pa čak i jezičnom autonomijom, nije ovdje relevantan, iako može usrećiti dijasporu.

Slučaj Crnaca u SAD posebno jasno ilustrira ovu poantu, zato što rasa na tako očit način dominira njihovim položajem kao grupe, i zato što im (usprkos znatnom stupnju do kojeg su segregirani ili getoizirani) teritorijalni separatizam tako očito

ne znači ništa, osim što ga je nemoguće provesti – bilo u vidu masovnog egzodusa u neku drugu (afričku) zemlju, bilo u vidu odvajanja nekog dijela SAD za njih. Ovaj prvi tip separatizma ponekad zna dobiti prilično jaku emocionalnu podršku među crncima zapadne hemisfere, no nikad ga se nije smatralo ozbiljnim programom. To su činili samo mahnuti ultradesničari koji snuju masovno protjerivanje ("repatrijaciju") obojenih imigranata.

Ovaj drugi tip bio je predlagan u jednom razdoblju, u skladu s ortodoksnom doktrinom "nacionalnog samoodređenja" komunističke Internationale, ali nije uspio zainteresirati Crnce. Ucartavanjem na kartu okruga u južnim državama gdje po popisu stanovništva postoji crna većina, na papiru se može dobiti više-manje kontinuiran pojas (s brojnim enklavama i eksklavama) za koji bi se tako moglo tvrditi da je "nacionalni teritorij" američkih Crnaca, koji bi mogao postati crnom republikom.¹⁹ Apsurdnost ove kartografske fantazije leži u pretpostavci da bi separatizam mogao na neki način eliminirati problem suživota u (pretežno) bijelim SAD iz života američkih Crnaca. Osim toga, već je tada bilo očito da bi uspostava crne republike negdje u zoni *country bluesa* imala vrlo malo utjecaja na gradska geta na sjeveru i zapadu u koja su se već slijevale rijeke Crnaca. Njihova je koncentracija u gradovima, gdje je 1970. živjelo 97% nejužnjačkih Crnaca (trećina je južnjačkih Crnaca još uvijek bila ruralna) dala Crncima u SAD znatni izborni utjecaj, iz kojih su izvukli određene prednosti, ali tako što su se trsili da za svoju etničku skupinu zadobiju što više sredstava ili olakšica koje nudi društvo. Teritorijalna segregacija u geta u pluralnim društvima može postati snažan poticaj na etničku koheziju, kao što pokazuju i Belfast i Beirut, no ona u stvari u velikoj

¹⁹Partija je jačala borbu za jednaka prava Crnaca i pravo na samoodređenje do otcjepljenja "crnog pojasa". (*Die Kommunistische Internationale vor dem VII Weltkongress: Materialien*. Moskva-Lenjingrad, 1935, str. 445), izvještaj o "odlukama u jesen godine 1930.". O "oštrom razilaženju" glede slogana u prilog crne republike za crnačko stanovništvo u SAD u diskusiji odgovarajuće potkomisije VI. Kongresa Internationale 1928, vidi priloge Forda i Jonesa na kongresu (*Compte-Rendu Sténographique du VIe Congress de l'Internationale Communiste 17 juillet-1 septembre 1928*. U *La Correspondance Internationale*, br. 125, 19. listopada 1928, str. 1292-3; br. 130, 30. listopada 1928, str. 1418).

većini slučajeva *eliminira* klasičnu perspektivu samoodređenja kroz formiranje teritorijalnih država.

Povrh toga, urbanizacija i industrijalizacija, koje počivaju na masovnom i raznoličnom kretanju, migracijama i selidbama ljudi, potkopava drugu osnovnu nacionalističku pretpostavku o teritoriju koji nastava u biti etnički, kulturno i jezično homogena populacija. Oštra ksenofobna ili rasistička reakcija domaćeg stanovništva u zemljama ili regijama u koje se stječe masovni priliv "stranaca" nažalost je poznata pojava u SAD od 1980-ih i u zapadnoj Evropi od 1950-ih. No, ksenofobija i rasizam su simptomi, a ne lijekovi. Etničke zajednice i grupe osuđene su na suživot u modernim društvima, bez obzira na retoriku koju sanja o povratku na čistu naciju. Masovna ubojstva i masovno protjerivanje ("repatrijacija") uspjeli su drastično pojednostaviti etničku kartu Evrope, i mogu se pokušati primijeniti u drugim regijama. No, kretanje je naroda u međuvremenu ponovo dovelo do etničke složenosti koju su barbari nastojali iskorijeniti. Samo što je danas tipična "nacionalna manjina" u većini zemalja koje su cilj migracije arhipelag otočića, a ne koherentni kontinent. Njihove probleme možda može riješiti Otto Bauer, ali ne i Mazzini.

U osnovi, takav je položaj etničkih skupina u polietničkim i polikomunalnim državama Trećeg svijeta, tj. u većini bivših kolonijalnih država većih od karipskih otočića – pa čak i u nekim mini-državama. Etničke i komunalne grupe unutar njih često su dobro organizirane kao takve – uglavnom, u novim državama, kroz političke partije i lobije koji *de facto* zastupaju njihove etničke interese. Glavni je cilj pristup položajima u državnoj i javnoj službi koji je, u mnogim takvim država, jedini put ka bogatstvu i akumulaciji kapitala za one koji se ne razumiju u moderno poduzetništvo – kojim se tradicionalno bave neke manjinske zajednice i bijelci.²⁰ Ondje gdje se taj pristup ostvaruje školovanjem (osim u malobrojnim slučajevima vojnih udara koje nisu izvršili školovani časnici) "konkurentne etničke grupe", kako primjećuje Fredrik Barth sa sebi svojstvenom oštromnošću, "... počinju se razlikovati po razini obrazovano-

²⁰ Takve manjine, razumije se, djeluju i kroz privilegirani pristup državnim moćnicima.

sti i po pokušajima da kontroliraju ili monopoliziraju obrazovne ustanove".²¹

Po tome što se ove grupe natječu za pristup ili kontrolu nad položajima u mašineriji (teritorijalne) države, takva etnička natjecanja imaju nešto zajedničko s usponom "sitnoburžoaskog" nacionalizma o kojem smo raspravljali u poglavlju 4. U ekstremnim slučajevima ono može dovesti do separatizma, kao među Tamilima na Sri Lanki, koji su (geografski djelomično otcjepiva) manjina čiji je udio u javnim službama bio nesrazmjeran njihovoj brojnosti za britanske vladavine, a vjerojatno i u višem školstvu, i koja je sada pod pritiskom vrlo dominantne singaleške većine, posebno otkad je 1956. uveden singaleški kao jedini službeni nacionalni jezik. (Da hinduskim jezikom govori 72% stanovništva Indije, a ne 40%, iskušenje da se engleski eliminira iz službene upotrebe bilo bi veće, a veća bi bila i opasnost od tamilskog i drugih separatizama na indijskom kopnu.)²² No, teritorijalni je nacionalizam poseban i ograničen slučaj. Čak su i na Sri Lanki separatističke težnje zamijenile federalističke tek nekih dvadeset i pet godina nakon stjecanja nezavisnosti. Najčešće nailazimo na koegzistenciju u suparništvu potpomognutu ondje gdje je to potrebno raznim tipovima decentralizacije i autonomije. I što je više urbanizirano i industrijalizirano društvo, to su umjetniji pokušaji da se etničke zajednice koje funkcioniraju u širem gospodarstvu ograniče na teritorijalne domovine. Južnoafrički pokušaj da se to učini s pravom se smatra ne klasičnom izgradnjom nacije Afrikanaca, već projektom kojem je cilj nastavljanje rasnog potlačivanja.

No, kao što Barth opet ukazuje,²³ grupni odnosi u takvim složenim polietničkim/komunalnim društvima razlikuju se i manje su stabilni od takvih odnosa u tradicionalnim društvima. U prvom redu grupe koje ulaze u moderna ili naprednija društva imaju tri moguće (možda ne sasvim razgraničene) strategije

²¹ Vidi Barth (ur.), *Ethnic Groups*, str. 34-7.

²² Vidi Sunil Bastian, "University admission and the national question" i Charles Abeysekera, "Ethnic representation in the higher state services" u *Ethnicity and Social Change in Sri Lanka* (referati podnijeti na seminaru koji je organizirala Social Scientists' Association, prosinac 1979), Dehiwala, 1985; str. 220-32, 233-49.

²³ Barth (ur.), *Ethnic Groups*, str. 33-7.

je. Pripadnici tih grupa mogu nastojati da se asimiliraju ili da "prođu pod" članove naprednijeg društva, a rezultat je taj da će neki možda uspjeti, no zajednica će kao cjelina biti "lišena izvora unutarnje diversifikacije i vjerojatno će opstati kao kulturno konzervativna... grupa niskog statusa u širem društvenom sistemu". Druga je alternativa prihvaćanje statusa manjine i nastojanje da se smanje nepovoljnosti za manjine, uz insistiranje na održavanju svog specifičnog karaktera "u sektorima neartikulacije". Neće, dakle, biti očite pojave polietnički organiziranog društva, i, u industrijskim društvima, vjerojatno će doći do konačne asimilacije. Na kraju se grupa može odlučiti da naglasi svoj etnički identitet, "koristeći ga za razvoj novih položaja i struktura... kojih do tada nije bilo u njihovim društvima ili koji nisu adekvatni za nove svrhe". To je strategija koja će, po Barthovom mišljenju, najprije proizvesti postkolonijalni etnički nacionalizam ili moguće stvaranje države, iako, kako sam nastojao dokazati, to nije uobičajeni cilj niti nužna implikacija ove strategije. U svakom slučaju, analizu ne olakšava svođenje svih ovih oblika opstanka etničkih grupa pod isti nazivnik "nacije": "nacionalizma": Québécois, grčki i baltički imigranti, Algonkinci Inuit, Ukrajinci i Angloškoti – da navedemo tek jedan multietnički slučaj.

U drugom redu, tradicionalne je interetničke odnose često, možda i u većini slučajeva stabilizirao razvoj segmentiranu društvene podjele rada, tako da "stranac" ima priznatu funkciju i, bez obzira na to kakvih trvenja može biti između "nas" i njegove zajednice, on se ne natječe s "nama", već nas upotpunjuje. Prepuštena sama sebi, takva se etnički segmentirana tržišta rada i strukture usluga razvijaju prirodno, čak i u svijesti zapadnjačke industrijalizacije i urbanizacije, dijelom zato što na takvim tržištima postoje niše koje treba popuniti, a po najviše zato što se neslužbena mreža međusobnog potpomaganja migranata iz jednog područja te niše popunjava prijateljima, rođacima i šticeenicima iz stare domovine. Tako je čak danas u New Yorku uobičajeno vidjeti lica Korejaca u voćarnama, a među graditeljima nebodera nesrazmjerno je mnogo Mehikanaca, prodavači novina i časopisa indijskog su porijekla (kao i u Londonu), a osoblje indijskih restorana imigranti su iz područja Sylhet u Bangladešu.

Ako uzmemo da su "tradicionalni polietnički sistemi tako često naglašeno ekonomski" (Barth), upada u oči da se pokreti u pluralnim državama koji naglašavaju etnički identitet tako rijetko bave ovom vrstom društvene podjele, već se bave konkurentskim položajem svoje grupe u interkomunalnom povuci-potegni unutar države. Mnogi navodni postkolonijalni nacionalizmi odražavaju posljedicu toga, a to je nestabilnost grupnih odnosa koji nisu zasnovani na stvarnoj etnoekonomskoj podjeli rada ili funkcije, već na ravnoteži (ili prevazi) političke moći.

Etnička i komunalna trvenja i sukobi dakle su sasvim vidljivi u svijetu izvan zone gdje se nacionalizam prvo javio i ponekad se čini da slijede "nacionalni" model.

Pa ipak, recimo još jednom, sve ovo nije isto što i "nacionalno pitanje" o kojem su raspredali marksisti, i na temelju kojeg su prekrojene zemljopisne karte. Ili, ako hoćemo, širenje "nacionalizma" izvan regije njegovog porijekla stavlja ga izvan dometa početne analize tog fenomena – o čemu svjedoči spontana pojava novih termina da bi ga se moglo shvatiti, poput riječi *ethnie* (za "etničku grupu", što bismo bili nazivali "nacionalnošću") koja je čini se novijeg datuma.²⁴ To se dugo podrazumijevalo, iako su raniji promatrači nezapadnog nacionalizma, mada sasvim svjesni toga da se "suočavamo s fenomenom koji je posve drugačiji od evropskog nacionalizma", smatrali "besciljnim" izbjegavati taj termin "u svjetlu toga da je općeprihvaćen".²⁵ Unatoč tome, koristili mi termin ili ne, fenomen postavlja nova pitanja u nekoliko pogleda. Jedno od njih možemo ukratko spomenuti u zaključku ovog poglavlja: jezik.

Nije uopće izvjesno da će se klasični obrazac jezičnog nacionalizma (po kojem se jedan etnički idiom razvija u novi univerzalni standardni "nacionalni" književni jezik, koji onda postaje službenim) nastaviti, ili da je to uopće moguće. (Čak unutar

²⁴ Iako *Trésor de la Langue Française* (svezak VIII, Pariz, 1980) navodi da je riječ *ethnie* iz 1896, ne bilježi upotrebu prije 1956. Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford, 1986) koristi taj termin u velikoj mjeri, no očito ga smatra francuskim neologizmom koji još nije postao dijelom engleskog jezika. Sumnjam da ga se može naći, osim u rijetkim slučajevima, u raspravama o nacionalizmu prije kasnih 60-ih.

²⁵ John H. Kautsky, "An essay in the politics of development" u John H. Kautsky (ur.), *Political Change in Underdeveloped Countries: Nationalism and Communism* (New York-London, 1962), str. 33.

davno standardiziranih jezika ove vrste postoji tendencija novijeg datuma da se govorne podvarijante ili dijalekti pretvaraju u potencijalne medije za školsku nastavu, npr. "crnački engleski" ili jako anglizirani francuski *joual* nižih klasa u Montrealu.) U praktične je svrhe multilingvalnost danas u većini država neizbježna, bilo stoga što migracija u većini zapadnih gradova stvara "etničke" kolonije, bilo stoga što većina novih država danas sadrži tako veliki broj međusobno nerazumljivih govornih jezika da su mediji nacionalne (a danas je poželjno i internacionalne) interkomunikacije prijeko potrebni (u što se ne ubrajaju skromnije *lingue francae*). (Papua Nova Gvineja u kojoj stanovništvo od 2 500 000 govori više od 700 jezika možda je najstremniji slučaj.) U ovom drugom slučaju već je očito da su politički najprihvatljiviji jezici tvorevine koje služe komunikaciji, a koje nemaju lokalne etničke identifikacije, poput *pidgin* ili *bahase*, ili stranog (po mogućnosti svjetskog) jezika, u prvom redu engleskog, koji ni jednu etničku grupu ne stavljaju u povlašten položaj. Ta situacija, koja može objasniti "ono što se doima kao izuzetna jezična fleksibilnost indonezijske elite i nedostatak intenzivne emocionalne privrženosti 'materinskom jeziku'",²⁶ očito nije ona koja je česta u evropskim nacionalističkim pokretima. Niti je to politika modernog multietničkog popisivanja stanovništva u Kanadi, ako ga usporedimo s onim u starom Habsburškom Carstvu (vidi str. 106-107). Jer, znajući da pripadnici imigrantskih etničkih grupa, ako moraju izabrati između pripadnosti etničkoj grupi i kanadskoj naciji, sebe smatraju Kanađanima, i znajući kako im je engleski privlačan, etnički se lobiji opiru pitanjima o jeziku ili etničkoj samoidentifikaciji u popisima stanovništva, i sve donedavno se u popisima stanovništva moralo navesti etničko *porijeklo* po ocu i samo su američki Indijanci mogli navesti "kanadsko" ili "američko" kao odgovor. Takva etnička pripadnost, u stvari umjetni produkt popisivanja na kojoj su isprva insistirali francuski Kanađani, ne bi li time povećali svoj broj izvan središnjeg područja Quebeca također služi ciljevima etničkih i imigrantskih vođa, budući da zabašuruje činjenicu da je od 315 000 onih koji su naveli da su poljskog porijekla u popisu 1971. samo 135 000 navelo da im je

²⁶ N. Tanner, "Speech and society among the Indonesian elite" u J. B. Pridmore i J. Holmes (ur.), *Sociolinguistics* (Harmondsworth, 1972), str. 127.

poljski materinski jezik i samo se 70 000 njime doista i služilo kod kuće. Slični su podaci i za Ukrajince.²⁷

Ukratko, moguće je da se etnički i jezični nacionalizam razilaze, i da su sve manje zavisni o moći nacionalne države. Čini se da je sve češći, nazovimo ga tako, nekonkurentski multilingvizam ili bilingvizam koji je analogan odnosu između službenog jezika kulture/države i podređenih dijalekata ili *patoisa* u 19. st. Tendencija da se vernakularima daje službeni status uz nacionalne/internacionalne jezike kulture – španjolski u Latinskoj Americi, francuski u dijelovima Afrike, još šire engleski (na kojem se vrši srednjoškolska nastava na Filipinima i, barem do revolucije, u Etiopiji) – ne smije nas zavesti.²⁸ Model možda više nije borba za prevlast, kao u Quebecu, nego podjela funkcija, kao u Paragvaju, gdje se i španjolski i *guaraní* podučavaju i njima govori urbana elita, no španjolski je medij svake pismene komunikacije s iznimkom, možda, *belles lettres*. Nije vjerojatno da će *quechua*, koji je 1975. dobio jednak službeni status u Peruu, težiti da zamijeni španjolski kao jezik, recimo, dnevnog tiska i sveučilišta. Bez obzira na službeni status nekog vernakulara u bivšim britanskim kolonijama u Africi i Pacifiku do obrazovanja, bogatstva i moći i dalje vodi put engleskog.²⁹

Ta nas spekulacija dovodi do nekoliko zaključnih misli o budućnosti nacija i nacionalizma.

²⁷ Robert F. Harney, "So great a heritage as ours.' Immigration and the survival of the Canadian polity" (*Daedalus*, svezak 117/4, jesen 1988), str. 68-9, 83-4.

²⁸ O značenju engleskog, vidi François Grosjean, *Life with Two Languages* (Cambridge MA, 1982), gdje se tvrdi da u samo 38 država engleski 1974. nije imao nikakv službeni status. U 20 zemalja (u kojima se ne govori engleski) on je bio jedini službeni jezik, u još 36 koristio se na sudovima i kao glavni medij nastave u školama (str. 114). O problemima natjecanja s engleskim, vidi i L. Harries, "The nationalization of Swahili in Kenya" (*Language and Society*, 5, 1976, str. 153-64).

²⁹ Na neke su načine moderni (oralni i vizualni) masovni mediji "koji ne zahtijevaju teški put ka pismenosti" (David Riesman, Uvod u Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society* (New York, 1958), str. 4, smanjili korisnost književnosti na vernakularu za monoglotu koji više ne ovisi o njoj za primanje informacija o svijetu. Tranzistor je glavni izvršilac ove kulturne revolucije. Vidi npr. Howard Handelman, *Struggle in the Andes: Peasant Political Mobilization in Peru* (Austin, 1974), str. 58. Pažnju mi je na tu revoluciju prvo skrenuo pokojni José María Arguedas koji je ukazao na sve veći broj lokalnih radio-emisija na quechua jeziku za imigrante u Limi, koje su se obično emitirale u vrijeme kad su samo Indijanci koji rade bili budni.

6.

**NACIONALIZAM KONCEM
DVADESETOG STOLJEĆA**

Otkako je ova knjiga prvi puta tiskana početkom 1990. stvoreno je, ili se upravo stvara, više novih nacionalnih država nego tijekom cijelog ovog stoljeća. Raspadom SSSR-a i Jugoslavije broj se međunarodno priznatih suverenih entiteta povećao za šesnaest, i trenutno je teško predvidjeti kraj daljnje eskalacije otcjepljivanja nacija. Sve su države danas službeno "nacije", svako političko agitiranje bit će upravljeno protiv stranaca koje praktički sve države kinje i nastoje zadržati izvan granica. Stoga zaključiti ovu knjigu razmatranjem opadanja važnosti nacionalizma kao vektora povijesne promjene, u usporedbi s njegovom ulogom u stotinu godina od 1830. do kraja II. svjetskog rata, može izgledati kao namjerno sljepilo.

Doista bi bilo apsurdno nijekati da raspad Sovjetskog Saveza i regionalnog i međunarodnog sistema kojeg je on, kao jedna od supersila, bio stožerom četrdesetak godina označava duboku i vjerojatno trajnu povijesnu promjenu, implikacije koje su, dok ovo pišem, potpuno nejasne. No, one uvode nove elemente u povijest nacionalizma samo utoliko što je raspad SSSR-a 1991. znatno nadišao (privremeni) raspad carističke Rusije 1918-20, koji je uglavnom pogodio njene evropske i transkavkasko regije.¹ Jer, u osnovi, "nacionalna pitanja" 1989-90. nisu nova. Ona većinom spadaju u tradicionalno rasadište nacionalnih pitanja, Evropu. Za sada još nema znakova ozbiljnog političkog separatizma u Sjevernoj i Južnoj Americi, u najmanju ruku ne južno od američko-kanadske granice. Malo što ukazuje na to da islamski svijet, ili bar rastući fundamentalistički pokreti unutar njega, teže umnažanju državnih granica. Oni se žele vratiti pravoj vjeri svojih osnivača. Dapače, teško je zamisliti na koji bi ih način separatizam kao takav mogao zanimati. Separatistička previranja (uglavnom teroristička) očito potresaju rubove južnoazijskog potkontinenta, no do sada su se zemlje-nasljednice (uz iznimku otcjepljenja Bangladeša) uspjele održati na okupu. U stvari, postkolonijalni nacionalni režimi, i to ne samo u ovoj regiji, još uvijek uglavnom prihvaćaju tradicionalni, kako liberalni tako i revolucionarno-demokratski nacionalizam 19. st.

¹ Pa ipak, "panturanske" ambicije Turske u središnjoj Aziji, koje na svu sreću nije gajio Kemal Atatürk, već njegovi poraženi politički suparnici poput Enver paše, te japanski interes za ruske teritorije na pacifičkom Dalekom istoku, naznačavaju teme o kojima će biti mnogo više govora 1990-ih.

Gandhi i Nehruovi, Mandela i Mugabe, pokojni Zulfikar Bhutu i Bandaranaike, i, mogao bih se okladiti, utamničena čelnica Burme (Myanmara), gđa. Aung-San Su Xi, nisu nacionalisti u onom smislu u kojem su to Landsbergis i Tuđman. Oni su bili odnosno jesu, na istoj valnoj dužini kao Massimo d'Azeglio (vid str. 49-50).

U mnogo će više postkolonijalnih afričkih država doći do raspada i kaosa kao što se nedavno dogodilo u nekima od njih uključujući – mada se nadamo da do toga neće doći – i Južnu Afriku. No, vrlo je nategnuto uzrok raspadu Somalije ili Etiopije je vidjeti u neotuđivom pravu naroda da tvore nezavisne suverene nacionalne države. Trvenja među etničkim skupinama i sukobi, često vrlo krvavi, među njima stariji su od političkog programa nacionalizma i nadživjet će ga.

U Evropi nagla eksplozija separatističkog nacionalizma ima još specifičnije povijesne korijene u 20. st. Jajašca položena u Versaillesu i Brest-Litovsku još uvijek se legu. U biti je konačni raspad Habsburškog i Turskog Carstva i kratkotrajan raspad carističke Rusije urodio istim skupom nacionalnih država-nasljednica s istim problemima, koji su dugoročno nerješivi osim masovnim ubijanjem i prisilnim masovnim raseljavanjem. Eksplozivni problemi 1988-92. bili su isti oni koji su stvoreni 1918-21. Česi su tada prvi put združeni sa Slovancima, a Sloveni (nekad dio Austrije) s Hrvatima (koji su nekad bili vojna krajina protiv Turaka) i – prelazeći preko tisućljeća povijesne razdvojenosti – sa Srbima koji su pravoslavne vjere i koji su bili pod otomanskom vladavinom. Podvostručenje veličine Rumunjske urodilo je trvenjem među sastavnim nacijama. Pobjednički su Nijemci stvorili tri male baltičke nacionalne države bez ikakvog povijesnog presedana, a i – barem u slučaju Estonije i Latvije – bez primjetnog nacionalnog htijenja.² Na životu su ih održavali Saveznici kao dio "karantenskog pojasa" protiv boljševičke Rusije. U času najveće slabosti Rusije, njemački je utjecaj potakao stvaranje nezavisnih država Gruzije i Armenije, a britanski je podržao autonomiju naftom bogatog Azerbajdžana. Transkavkaski nacionalizam (ukoliko to nije prejak

² To proizlazi iz podataka o glasovanju za rusku Ustavotvornu skupštinu u studenom 1917, koje je analizirao O. Radkey u *Russia Goes to the Polls* (Ithaca 1989).

termin za opći antiarmenski osjećaj među azerbajdžanskim Turcima) nije predstavljao ozbiljan politički problem prije 1917: Armence je, iz očitih razloga, više zabrinjavala Turska nego Moskva, Gruzijci su podržavali nominalno marksističku sverusku partiju (menjševike), kao svoju nacionalnu partiju. No, za razliku od Habsburške Monarhije i Otomanskog Carstva, višenacionalno je rusko carstvo preživjelo još tri generacije, zahvaljujući oktobarskoj revoluciji i Hitleru. Pobjeda u građanskom ratu uklonila je mogućnost ukrajinskog separatizma, a povratom transkavkaskog područja uklonjeni su lokalni nacionalizmi, iako je – budući da je povrat postignut dijelom pregovorima s Kemalovom Turskom – ostalo nekoliko osjetljivih točaka za buduću nacionalističku netrpeljivost, u prvom redu problem armenske enklave u Nagorno Karabahu u Azerbajdžanu.³ 1939-40. SSSR je u praksi povratio sve ono što je caristička Rusija izgubila, s izuzetkom Finske (kojoj je Lenjin dopustio da se mirnim putem otcijepi) i nekadašnje ruske Poljske.

Očitu eksploziju separatizma 1988-92. najjednostavnije je opisati kao "posao iz 1918-21. koji je ostao nedovršen". I obratno, ispostavilo se da prastara i duboko ukorijenjena nacionalna pitanja koja su se činila opasnim evropskim državama prije 1914. uopće nisu eksplozivna. Raspad Jugoslavije nije prouzročilo "makedonsko pitanje", dobro poznato znanstvenicima po bitkama stručnjaka u pola tuceta područja koje su se vodile na međunarodnim kongresima. Naprotiv, Socijalistička Republika Makedonija učinila je sve što je mogla da se ne da uplesti u srpsko-hrvatski sukob, do onog trenutka kad je došlo do konačnog raspada Jugoslavije i kad su se sve njene republike, u čistoj samoobrani, morale pobrinuti za vlastiti opstanak. (Karakteristično je da međunarodno priznanje Makedonije sada sabotira Grčka, koja je 1913. anektirala veliki dio makedonskog teritorija.) Slično tomu, jedini dio carističke Rusije u kojem je posto-

³ Armenci su primjer za to kako je teško vezati nacionalnost za teritorij. Sadašnja Republika Armenija (s Erevanom kao glavnim gradom) nije imala većeg značenja za taj zlosretni narod prije 1914. "Armenija" je u prvom redu bila u Truskoj. Ruski su Armenci bili sastavljeni i od ruralnog transkavkaskog stanovništva, i od značajne urbane populacije – koja je vjerojatno tvorila većinu stanovništva u gradovima Tbilisiju i Bakuu – te velike nacionalne i internacionalne dijaspore. "Armenija" je bila, gotovo bismo mogli reći, ono što je ostalo nakon što su Armenci istrijebljeni ili izgnani sa svih drugih područja.

jao pravi nacionalni pokret prije 1917, iako taj nije bio separatistički, bila je Ukrajina. No Ukrajina je ostala relativno mirna dok su baltičke i kavkaske republike zahtijevale otcjepljenje, ostala je pod vodstvom lokalne Komunističke partije i pomirila se s otcjepljenjem tek nakon što je neuspjeli državni udar u kolovozu 1991. uništio SSSR. Osim toga, definicija "nacije" i njene aspiracije koje je, paradoksalno, Lenjin dijelio s Wilsonom, automatski je stvorila linije po kojima će se višenacionalne tvorevine komunističkih država razlomiti, baš kao što će kolonijalne granice stvorene 1880-1950. tvoriti državne granice postkolonijalnih država, budući da drugih nije bilo. (Većina stanovnika tih država nije znala što su to granice, ili na njih nije obraćala pažnju.) U Sovjetskom Savezu možemo otići i korak dalje: upravo se komunistički režim namjerno dao na stvaranje etnolingvističkih teritorijalnih "nacionalnih administrativnih jedinica", tj. "nacija" u današnjem smislu ondje gdje nikakvih nacija nikad prije nije bilo, niti se na njih pomišljalo kao među azijskim muslimanskim narodima – ili, što se toga tiče, Bjelorusima. Zamisao o sovjetskim republikama zasnovanim na kazačkoj, kirgiskoj, uzbečkoj, tađičkoj i turkmenskoj "naciji" bila je teoretski konstrukt sovjetskih intelektualaca i ne primordijalna aspiracija ovih srednjoazijskih naroda.⁴

Teorija po kojoj su ti narodi, bilo zbog "nacionalne potlačeno sti" bilo zbog svoje islamske svijesti, sovjetski sistem izvirgaval nepodnošljivom pritisku koji je odveo do njegovog raspada, djeluje kao samo još jedan oblik opravdane užasnutosti nekih zapadnjačkih promatrača sovjetskim sistemom i njihovog uvjerenja da on ne može biti duga vijeka. U stvari je središnja Azija ostala politički inertna do samog raspada Sovjetskog Saveza, s izuzetkom nekih pogroma nad nacionalnim manjinama koje je Staljin često gonio u ta daleka područja. Nacionalizam koji se razvija u tim republikama je postsovjetski fenomen.

Promjene tijekom i nakon 1989. tako nisu u biti posljedica nacionalnih tenzija, koje su uspješno kontrolirane čak i ondje gdje su zaista postojale, kao u Poljskoj i među narodima Jugoslavije, sve dotle dok je postojala središnja vlast Partije, već su u prvom redu bile posljedica pokušaja sovjetskog režima da se

⁴ Usp. Graham Smith ur., *The Nationalities Question in the Soviet Union* dio IV: Muslim Central Asia (London i New York, 1990), npr. str. 215, 230 i 262.

sam reformira i da u tom procesu a) povuče vojnu podršku satelitskim režimima, b) potkopa strukturu središnje uprave i autoriteta koja je omogućavala njegovo funkcioniranje i u skladu s tim također c) potkopa temelje čak i nezavisnih komunističkih režima na Balkanu. Nacionalizam se okoristio tim razvojem događaja, no nije bio, ni u kojem ozbiljnom smislu, značajno utjecao na njih. Odatle, dakako, i potječe sveopća zapanjenost nad naglim raspadom istočnih režima, koji je bio posve neočekivan, čak i u Poljskoj, gdje je jedan duboko nepopularan režim pokazao da može držati pod kontrolom masovni organizirani pokret oporbe gotovo cijelo desetljeće.

Treba samo usporediti ujedinjenje Njemačke 1871. i 1990. da bi se uočila razlika. Prvo se ujedinjenje smatralo dugoočekivanim ostvarenjem cilja koji je, na ovaj ili onaj način, bio glavnom brigom svakoga koji se bavio politikom u njemačkim zemljama, pa čak i onih koji su mu se protivili. Čak su i Marx i Engels osjećali da Bismarck "(tut) jetzt, wie im 1866, ein Stück von unserer Arbeit in seiner Weise".⁵ No, do jeseni 1989. ni jedna veća stranka u Saveznoj Republici nije godinama davala ništa više do formalne podrške stvaranju jedinstvene njemačke države. To nije bilo samo zato što je ono očito bilo neostvarivo do časa kad ga je Gorbačov učinio ostvarivim, već i zato što su nacionalističke organizacije i agitiranje bili politički na margini. Niti je Demokratskoj Republici Njemačkoj težnja za ujedinjenjem Njemačke motivirala političku oporbu a ni one Istočne Nijemce čiji je masovni egzodus prethodio kolapsu režima. Nedvojbeno je da, usprkos svim sumnjama i nesigurnosti koju donosi budućnost, većina Nijemaca pozdravlja ujedinjenje dvije Njemačke, ali već i to što je do njega došlo tako naglo i očito bez ikakve ozbiljne pripreme pokazuje da je ono, bez obzira na izjave u javnosti, nusprodukt neočekivanih događaja van Njemačke.

Što se tiče SSSR-a, on se nije raspao, kao što su neki sovjetolozi predviđali, zbog unutarnjih nacionalnih tenzija,⁶ ma kako one bile neporecive, već zbog ekonomskih poteškoća. Glasnost, koje je reformirano komunističko rukovodstvo zemlje smatralo

⁵ Engels Marxu, 15. kolovoza 1870. (Marx-Engels Werke svezak 33, str. 40, Berlin 1966).

⁶ Helene Carrere d'Encausse, *L'empire éclate* (Pariz, 1978); ista autorica, *La gloire des nations, ou La Fin de l'empire soviétique* (Pariz, 1990).

nužnim preduvjetom za perestrojku ponovo je uvela slobodu rasprave i agitiranja i oslabila centralizirani sistem zapovijedanja na kojem su počivali i režim i društvo. Neuspjeh perestrojke, tj. sve veće pogoršanje uvjeta života običnih građana, potkopao je vjeru u svesovjetsku vlast, kojoj je pripisana odgovornost za to, te je štoviše podsticao, pa čak i nametao, regionalna i lokalna rješenja problema. Može se slobodno reći da prije Gorbacova ni jedna sovjetska republika nije razmišljala o otcjepljenju od SSSR-a, s izuzetkom baltičkih republika, ali čak je ondje nezavisnost tada bila samo san. Niti se može tvrditi da su samo strah i prisila držali SSSR na okupu, iako su bez sumnje pridonijeli da etničke i socijalne tenzije u miješanim područjima ne prerastu u nasilje, do čega je u međuvremenu došlo. Dapače, u dugoj Brežnjevljevoj eri lokalna i regionalna autonomija nisu nipošto postojale samo na papiru. Štoviše, a na to su se Rusi vječito žalili, većina je republika živjela bolje od stanovnika RSFSR. Nacionalna dezintegracija SSSR-a, i uspu rečeno, njegovih konstitutivnih republika, koje su sve u stvari višenacionalne, očito je prije posljedica događaja u Moskvi nego njihov uzrok.

Paradoksalno, nacionalni pokreti koji su u stanju potkopati postojeće režime daleko su jači na Zapadu, gdje takva previranja potresaju neke od najstarijih nacionalnih država: Ujedinjeno Kraljevstvo, Španjolsku, Francusku, pa čak i, na nešto skromniji način, Švicarsku, o Kanadi da i ne govorimo. O tome da li će do potpunog otcjepljenja Quebeca, Škotske ili koje druge regije doista doći u ovom času (1992) možemo tek spekulirati. Izvan nekadašnjeg evrosovjetskog crvenog pojasa izuzetno su rijetka uspješna otcjepljenja poslije II. svjetskog rata, a odvajanja mirnim putem su praktički nezabilježena. No ipak, o mogućem otcjepljenju Škotske ili Quebeca možemo danas raspravljati kao o realnoj mogućnosti, što nije bio slučaj prije dvadeset i pet godina.

II.

Pa ipak nacionalizam, ma koliko neizbježan, jednostavno više nije ona povijesna sila kao što je to bio u razdoblju između francuske revolucije i kraja imperijalističkog kolonijalizma nakon II. svjetskog rata.

U "razvijenom" svijetu 19. st. izgradnja brojnih "nacija" koje su spajale nacionalnu državu i nacionalnu ekonomiju predstavljala je očito središnju činjenicu povijesne transformacije, i to se i uviđalo. U "zavisnom" svijetu prve polovice 20. st., a osobito, očito je i zašto, u koloniziranom dijelu tog svijeta, pokreti za nacionalno oslobođenje i nezavisnost bili su glavni pokretači političke emancipacije većeg dijela zemaljske kugle, a to znači pokretači eliminacije imperijalne administracije i, što je još važnije, izravne vojne dominacije imperijalnih sila, koja bi se situacija činila gotovo nezamislivom čak i prije pola stoljeća.⁷ Dok su, kao što smo vidjeli, ti nacionalnooslobodilački pokreti u Trećem svijetu u teoriji slijedili model zapadnog nacionalizma, u praksi su države koje su nastojali izgraditi bile, kao što smo također vidjeli, najčešće baš suprotnost etnički i jezično homogenim entitetima koji su postali standardnim oblikom "nacionalne države" na Zapadu. Pa ipak, čak su i u ovom pogledu oni *de facto* više nalikovali nego što su se razlikovali od zapadnog nacionalizma liberalnog razdoblja. Oba su tipično težila kako unifikaciji tako i emancipaciji, iako je u slučaju drugog želudac bio veći od očiju mnogo češće nego kod prvog.

Sadašnja faza u osnovi separatističkog i razdvajajućeg "etničkog" grupnog uspostavljanja nema takvog pozitivnog programa ili plana. To nam pokazuje već i sama činjenica da, u nedostatku ikakvog stvarnog povijesnog projekta, on nastoji oživjeti prvobitni macinijevski model etnički i jezično homogene teritorijalne nacionalne države ("svaka nacija jedna država – samo jedna država za svaku naciju"). To je već na prvi pogled nerealno – i, kao što smo vidjeli (str. 173 – 175), u potpunosti je u neskladu s trenutnim jezičnim i kulturnim stanjem krajem 20. st.

Kao što ćemo vidjeti, on je potpuno irelevantan za problem kraja 20. st., za koji ne nudi nikakvo opće rješenje, niti, osim katkada sretnim slučajem, lokalna rješenja. On samo otežava zadaću hvatanja ukoštac s tim problemima.

⁷ Ratovi popriličnih razmjera koje su vodile supersile, koristeći pritom sve svoje oružje s iznimkom nuklearnog (i kemijsko/biološkog) pokazali su se upravo spektakularno neuspješnima, na što nam ne bi mogla ukazati povijest prije II. svjetskog rata – npr. u Koreji i Vijetnamu.

Pa ipak, snaga osjećaja koji navode grupe "nas" da si pridaju "etnički"/jezični identitet protiv "njih", koji su stranci i koj ugrožavaju, ne može se poreći. Ponajmanje krajem 20. st. ka je, popraćen sveopćim patriotskim oduševljenjem, vođen sulud rat između zamišljenih britanskih "nas" i simboličkih argentinskih "njih" oko komada močvarnog tla i škrtog pašnjaka u ju. nom Atlantiku, i kada je ksenofobija postala najraširenija masovna ideologija na svijetu. No, ksenofobija, koja tako lako prelazi u rasizam – još rašireniju pojavu u Evropi i Sjevernoj Americi 1990-ih nego čak u doba fašizma, nudi manje povijesnog programa čak i od macinijevskog nacionalizma. Ona se, da pače, vrlo rijetko pravi da je išta više od krika tjeskobe ili bijesa. Osim toga, čak i romantični pobornici suverene nezavisnosti odabranih malih naroda rijetko će naglašavati da Le Pen Nationalni front ima dva lica. On ima jedno lice, i većina nas radije bi da nema ni to jedno.

Kakva je priroda tog krika jada ili bijesa? Oni kao da u većini slučajeva predstavljaju reakcije slabosti i straha, pokušaje da se podignu barikade snagama modernog svijeta, i u tom su pogledu sličniji neprijateljskim osjećajima praških Nijemaca koje je u kut satjerala češka imigracija nego osjećajima nadolazećih Čeha. To nije slučaj samo s malim jezičnim zajednicama osjetljivim i na najmanje demografske promjene, poput rijetko naselejenih brda i obala Walesa gdje se govori velški, ili Estonije, gdje oko milijun govornika estonskog predstavljaju najnižu granicu populacije koja je u stanju održavati modernu jezičnu kulturu na svim razinama. Ne iznenađuje nas da je u oba područja najeksplozivnije pitanje nekontrolirana imigracija jednojezičnih govornika engleskog, odnosno ruskog jezika. No, na slične reakcije možemo naići i među znatno većim populacijama čija jezična/kulturna egzistencija nije, ili se bar čini da nije, ničim ugrožena. Najapsurdniji je primjer za to pokret s kraja 1980-ih (koji je u nekim državama SAD postao politički faktor) da se engleski proglasi službenim jezikom SAD. Jer, iako je hispanofona imigracija u nekim dijelovima SAD dovoljno masovna da je poželjno, a ponekad i prijeko potrebno, da im se u javnosti obraća na njihovom jeziku, pomisao da je prevlast engleskog u SAD u opasnosti, ili da bi to mogla biti, simptom je političke paranoje.

Takve obrambene reakcije protiv stvarnih ili izmišljenih prijetnji podstiče sklop međunarodnih kretanja stanovništva i ultrabrzih, temeljnih i u povijesti nezabilježenih transformacija koje su obilježile treću četvrtinu stoljeća. Francuska Kanada može ilustrirati ovu kombinaciju intenzificiranog sitnoburžoaskog jezičnog nacionalizma i masovnog šoka budućnosti. Na papiru se sudbina francuskog jezika čini sasvim sigurnom: njime se kao materinskim jezikom služi četvrtina populacije Kanade, zajednica koja je otprilike upola manja od zajednice izvornih govornika engleskog u Kanadi, podupire ga službena dvojezičnost federacije, međunarodna potpora francuske kulture i preko 130 000 studenata na frankofonim sveučilištima (1988). A ipak je stav nacionalizma u Quebecu stav naroda u bezglavom povlačenju pred povijesnim silama u čijem se napredovanju vidi potencijalni poraz, a ne pobjeda.⁸ Nacionalizam je u Quebecu štoviše *de facto* ostavio na cjedilu velike frankofone manjine u New Brunswicku i Ontariju da bi se zabarikadirao unutar autonomne ili čak separatističke pokrajine Quebec. Na osjećaj nesigurnosti među Canadiensima ukazuje i vjerovanje da je službeni kanadski "multikulturalizam" u stvari zavjera kojoj je cilj "slamanje posebnih potreba Francophonie pod političkom težinom multikulture",⁹ a učvršćuje ga to što 3 500 000 poslijeratnih imigranata očito preferira da im se djeca školuju na engleskom, koji im otvara daleko veće mogućnosti karijere u Sjevernoj Americi nego francuski. No, na papiru je prijetnja imigracija manja u frankofonoj nego u anglofonoj Kanadi, budući da se između 1946. i 1971. tek 15% novopridošlica naselilo u Quebecu.

Iza straha i nesigurnosti francuskih Kanadana očito leži socijalna kataklizma koje je indikator dramatično iznenađan kolaps Katoličke crkve u društvu koje je tako dugo bilo konzervativno, katoličko, klerikalno, s visokim natalitetom, ne samo

⁸ Léon Dion, "The mystery of Quebec" (Daedalus, svezak 117/4, jesen 1988, str. 283-318) je dobar primjer; npr., "Ova nova generacija ne pokazuje onu želju da stane u obranu francuskog jezika koju su pokazivale starije generacije, jer se osjeća zaštićenom... Poveljom o francuskom jeziku... a dijelom i zato što govornici engleskog i drugih jezika u Kanadi postaju sve tolerantniji prema francuskom (str. 310).

⁹ R. F. Harney, "So great a heritage as ours'. Immigration and the survival of the Canadian polity" (Daedalus, svezak 117/4, jesen 1988), str. 75.

među farmerima nego i među gradskim stanovništvom. Po nekim je podacima tijekom 1960-ih broj onih koji pohađaju crkvu pao s više od 80% na 25%, a natalitet je u Quebecu postao jedan od najnižih u Kanadi.¹⁰ Bez obzira na to što se krilo iza takve zaprepašujuće transformacije običaja stanovnika Quebeca, neizbježna je posljedica dezorijentirana generacija gladnih novih izvjesnosti koje će zamijeniti stare što su u raspadu. Tvrdi se čak da je uspon militantnog separatizma surogat za izgubljeno tradicionalno katoličanstvo. To nagađanje – a teško bi ga bilo uvjerljivo verificirati ili falsificirati – nije nevjerovatno, u najmanju ruku za autora ove knjige, koji je promatrao kako se među mladom generacijom u jednom dijelu sjevernog Walesa rađa jedan sasvim netradicionalni, štoviše, u svojoj ljubavi prema krčmama i alkoholu, sasvim kontratradicionalni, militantni velški nacionalizam, kad su crkve prazne, propovjednik i uče njak-amater više nisu glas zajednice, a slabljenjem javnog zalaganja za trezvenjaštvo nestaje najočitiji način na koji su pojedinci dokazivali svoju pripadnost puritanskoj kulturi i njenoj zajednici.

Masovna pokretnost stanovništva prirodno pojačava tu dezorijentaciju, baš kao i ekonomski pomaci, od kojih su neki povezani s usponom lokalnog nacionalizma.¹¹ Gdje god mi živjeli u urbaniziranom društvu, susrećemo strance: ljude bez svojih korijena koji nas podsjećaju na krhkost, ili isušivanje korijena naših vlastitih obitelji.

U slučaju zapadnih eks-komunističkih društava, ova je socijalna dezorijentacija još pojačana raspadom života koji je bio blizak većini stanovnika i koji su na njega bili navikli. Naciona-

¹⁰ Gérard Pelletier, "Quebec: different but in step with North America" (Daedalus, svezak 117/4, jesen 1988, str. 271); R. F. Harney, "So great a heritage as ours", str. 62.

¹¹ Nacionalizam u Quebecu je 1970-ih uzrokovao veliki egzodus biznisa iz Montreala, koji je dotad bio i najveći kanadski grad i centar kanadskog biznisa, u korist Toronta. "Grad se hvata ukoštac sa skromnijom sudbinom regionalnog centra Quebeca i istočne Kanade." No ipak, utjecaj manjinskih jezika u Montrealu koji je primjetno manji nego u ostalim gradovima, ne djeluje kao da je smanjio jezičnu militantnost. U Torontu i Vancouveru bijeli angloprotestanti više ne tvore većinu stanovništva, dok u Montrealu francuski Kanadani tvore 66% stanovništva. Usp. Alan F. J. Artibise, "Canada as an urban nation" (Daedalus, svezak 117/4, jesen 1988, str. 237-64).

lizam ili etnicitet – da citiramo Miroslava Hrocha, koji piše o suvremenoj srednjoj Evropi, jest

"zamjena za faktore integracije u društvu koje se dezintegriira. Kada društvo zakaže, nacija se čini kao krajnja garancija."¹²

U socijalističkim i bivšim socijalističkim gospodarstvima, kojima je u biti vladala, kao što reče Janos Kornai, "ekonomija nestaje"¹³, etnička pripadnost, baš kao i srodstvo i druge mreže potencijalne recipročnosti ili šticeništva, već je imala konkretniju funkciju. "Pripadnicima iste grupe davala je prednost pred pripadnicima 'drugih' grupa"¹⁴, koji su se borili za škrtu sredstva; i obratno, definirala je "druge" čiji su zahtjevi bili manje važni od "naših". Ondje gdje se nekad općenacionalno društvo i vlast raspadnu do kraja, kao u bivšem Sovjetskom Savezu, "stranac", "autsajder", bespomoćan je. "Gradovi (administrativni okruzi), republike, utvrđuju se protiv "migracijske potražnje"; lokalne točkice za hranu dijele tržište u zasebne mini-ekonomije i "štite sredstva... od 'stranaca'".¹⁵

No, u postkomunističkim društvima etnički ili nacionalni identitet je iznad svega sredstvo za definiranje zajednice ne-dužnih i identifikaciju onih koji su krivi za "našu" nevolju; osobito kad više nema komunističkih režima da posluže kao žrtvena janjad. Netko je jednom rekao za Češkoslovačku:

Zemlja je prepuna drugosti. Svima otpadaju prsti od silnog upiranja u druge i njihovog ocrnjivanja.¹⁶

¹² M. Hroch, "Nationale Bewegungen früher und heute. Ein europäischer Vergleich" (rukopis, 1991), str. 14. Ne trebam uopće napominjati da Hroch insistira na tome da prividno oživljavanje starih nacionalnih previranja u Istočnoj srednjoj Evropi (najčešće) nije nastavljanje stare nacionalističke tradicije, već neka vrsta iznova izmišljene tradicije, "Illusion der reprise". "Kao što su se, primjerice, češki patrioti 19. st. predijevali u husitake borbe, tako se danas patrioti iz današnjih istočnoevropskih nacionalnih pokreta predijevaju u patriote 19. st." str. 11.

¹³ J. Kornai, *The Economics of Shortage* (Amsterdam-North Holland, 1980).

¹⁴ Katherine Verdery, rukopis koncepta djela "Nationalism and the 'Road to democracy'", str. 36.

¹⁵ Caroline Humphrey, "'Icebergs', barter and the mafia in provincial Russia." (*Anthropology Today* 7 *2) 1991, str. 8 – 13.

¹⁶ Andrew Lass, citiran u Katherine Verdery, loc. cit. str. 52.

No, to je univerzalna, a ne tek postkomunistička situacija. Na "njih" se može, mora, svaliti krivica za sve jade, neizvjesnost i dezorijentaciju koje toliko mnogo nas osjeća nakon četrdeset godina za kojih je došlo do najbržih i najdubljih preokreta u ljudskom životu koje bilježi povijest. A tko su "oni"? Očito, i gotovo po definiciji, to su oni koji "nisu mi" – stranci, koje samo činjenica da su stranci čini neprijateljima. Današnji stranci, jučerašnji stranci, pa čak i samo pojam stranaca, kao u Poljskoj gdje antisemitizam i dalje nalazi krivce za poljske nedaće iak Židova uopće nema. Kad stranaca sa svojim podlim trikovima ne bi bilo, valjalo bi ih izmisliti. No, krajem ovog tisućljeća rijetko se ukazuje potreba da ih se izmišlja: posvuda su prisutni i lako prepoznatljivi u našim gradovima, kao javna opasnost i zagađivači, posvuda prisutni, izvan naših granica i naše kontrole, no puni mržnje kuju zavjere protiv nas. U zlosretnijim zemljama oni su naši susjedi, što su odvajkada i bili, no baš taj naš suživot s "njima" sada potkopava isključivu izvjesnost pripadnosti našem narodu i našoj zemlji. Što je (ako uopće ista) zajedničko takvim etničkim/nacionalističkim reakcijama i nedavnom usponu "fundamentalizma" u mnogim dijelovima svijeta, koji po nekim opisima poziva "ljude koji ne mogu podnijeti slučajnu, neizvjesnu egzistenciju i neobjašnjene okolnosti (te se tako) često pridružuju onima koji nude najkompletnije, sveobuhvatne i ekstravagantne poglede na svijet".¹⁷ Smatra ga se "uvijek reaktivnim, reakcionarnim". "Čovjek mora naći neku silu, tendenciju ili neprijatelja koji potencijalno ili stvarno razara, nagriza ili ugrožava pokret kojem on pripada ili ono što taj pokret poštuje." "Fundamentalne stvari", koje naglašava fundamentalizam, "uvijek potječu iz nekog ranijeg, pretpostavlja se, primarnog i čistog ... stupnja vlastite svete povijesti". "Koriste se za uspostavu granica, privlačenje vlastite vrste i otuđivanje drugih, za demarkaciju". I poklapaju se sa starom opservacijom Georgea Simmela po kojoj

Grupe, a osobito manjine, koje žive u sukobu... često odbacuju pokušaje približavanja ili tolerancije s druge strane. Zatvorena priroda njihove opozicije, bez koje ne mogu nastaviti borbu, bila bi zamućena... Unutar nekih

¹⁷ Martin E. Marty, "Fundamentalism as a social phenomenon" (Bulletin, The American Academy of Arts and Sciences, 42/2. studenog 1988, str. 15-29).

grupa može biti čak i politički mudro pobrinuti se za to da negdje postoje neki neprijatelji kako bi članovi ostali jedinstveni i da bi grupa i dalje bila svjesna jedinstva kao svog vitalnog interesa.¹⁸

Sličnosti s brojnim nedavnim etničkim/nacionalističkim pojavama očite su, osobito ondje gdje su one same povezane, ili žele ponovo uspostaviti veze s religijom koja se veže uz određenu grupu – kao među Armencima (kršćanima) koji se bore s azerbajdžanskim Turcima (muslimanima), ili u nedavnoj izrazito starozavjetnoj fazi cionizma Likuda u Izraelu, koja se tako razlikuje od agresivno svjetovne, pa čak i protureligiozne ideologije osnivača pokreta.¹⁹ Vrlo je vjerojatno da bi vanzemaljac u posjeti Zemlji vidio etničku isključivost i sukobe, ksenofobiju i fundamentalizam kao aspekte istog općeg fenomena. No, jedna važna razlika ipak postoji. Fundamentalizam, bez obzira na to o kojoj se religioznoj verziji radi, pruža detaljan i konkretan program i pojedincu i društvu, čak i ako se radi o programu probranom iz tekstova i tradicija čija je prihvatljivost za kasno 20. st. dvojben. Na prvi je pogled sasvim jasno što predstavlja alternativu sadašnjem degeneriranom i zlom društvu: žene se opet skrivaju od pogleda, ili se udatim ženama odsijeca kosa; lopove se opet kažnjava odsijecanjem ruku ili nogu; uvodi se prohibicija na alkohol ili druge ritualno zabranjene stvari; a Koran, ili Biblija, ili što već predstavlja autoritativni zbir vječne mudrosti jest kompletan praktični i moralni vodič u svim stvarima, u skladu s interpretacijama onih kojima je posao da ga interpretiraju. Zov etničke pripadnosti ili jezika uopće ne može biti vodič ka budućnosti, čak ni u onim slučajevima kada se nove države stvaraju na osnovi tih kriterija. On je tek protest protiv statusa quo ili, još točnije, protiv "drugih" koji ugrožavaju etnički definiranu grupu. Jer, za razliku od fundamentalizma, koji, ma kako uzak ili sektaški nastrojen bio u svojoj stvar-

¹⁸ *Ibid.* str. 20-1.

¹⁹ Nije jasno do koje je mjere uistinu tradicionalna židovska religiozna ortodoksija, koja se, dakako, protivno uspostavi jedne države za sve Židove u Izraelu prije povratka Mesije, ublažila ili napustila svoje protivljenje cionizmu. U svakom slučaju, židovski naseljenici na okupiranim područjima koji mašu religioznim parafernalijama ne smiju se automatski identificirati s drugim (vjerojatno sve jačim) krilom židovskog fundamentalizma koji nastoji iznova nametnuti svjetovnom društvu ritual u svoj svojoj krutosti.

noj privlačnosti, snagu dobiva iz prisvajanja univerzalne istine koja se teoretski može primijeniti na sve, nacionalizam po definiciji isključuje iz svog djelokruga sve koji ne pripadaju toj "naciji", tj. veliku većinu ljudskog roda. Osim toga, dok se fundamentalizam može, bar donekle, pozivati na ono što je preostalo od pravih običaja i tradicije ili nekadašnjih navada koje su utje lovljene u religioznim običajima, kao što smo vidjeli, nacionalizam je po sebi ili neprijateljski raspoložen prema stvarnim običajima iz prošlosti, ili izrasta iz njihovih ruševina.

S druge strane nacionalizam ima jednu prednost pred fundamentalizmom. Baš ta njegova neodređenost i nedostatak programatskog sadržaja daje mu mogućnost univerzalne podrške unutar vlastite zajednice. Osim u uistinu tradicionalnim društvima, koja se opiru prvom udarnom valu suvremenosti, fundamentalizam se u svim slučajevima doima kao manjinski fenomen. Tu činjenicu može prikriti bilo moć režima koji ga na meću narodu, htio narod to ili ne (kao u Iranu), bilo sposobnost fundamentalističkih manjina da efikasno mobiliziraju strateški važne glasove u demokratskim sistemima, kao u Izraelu ili SAD. No, može se uzeti zdravo za gotovo da danas "moralna većina" nije prava (izborna) većina, baš kao što ni "moralna pobjeda" (tradicionalni eufemizam za poraz) nije prava pobjeda. No etnička pripadnost može mobilizirati veliku većinu za jednice – ukoliko se poziva na nešto što je dovoljno neodređeno ili nevažno. Ne treba sumnjati da je većina Židova izvan Izraela "za Izrael", da većina Armenaca podržava prelazak regije Na gornji Karabah iz ruku Azerbajdžana u Armeniju; i da se većina Flamanaca svim silama trudi da izbjegava francuski. Naravno ta se jedinstvenost raspada čim se nacionalna stvar identificira ne s općenitostima, već sa specifičnim stvarima koje uzrokuju podjele: ne s "Izraelom" općenito, već s politikom Begin, Shamira ili Sharona; ne s Walesom općenito, već s prevlasti velškog jezika; ne s flamanstvom koje je u protivnosti s francuštinstvom, već s određenom flamanskom nacionalističkom strankom.²⁰ U toj će mjeri pokreti ili stranke koji se nedvoismisleno zalažu za "nacionalistički" program, uglavnom separatistički, vjerojatno biti izraz mjesnih ili manjinskih interesa, ili će pak

²⁰ Od 1958. do 1974. tri glavne belgijske stranke (u flamanskim verzijama) nikad nisu zajedno skupile više od 81,2% glasova u Flandriji. Vidi A. Zolberg u M. Esman (ur.), *Ethnic Conflict in the Western World* (Ithaca, 1977), str. 118

politički fluktuirati i biti nestabilni. Nagle promjene u članstvu i izbornim uspjesima škotskih, velških, kvebečkih, a nesumnjivo i drugih nacionalističkih partija u proteklih dvadeset godina ilustriraju tu nestabilnost. Takve partije se kao i obično vole izjednačavati s osjećajima kolektivne zasebnosti, neprijateljstvom prema "njima" i "zamišljenom zajednicom" koji mogu biti gotovo univerzalni u njihovoj "naciji", no vrlo je mala vjerojatnost da će oni biti jedini izraz takvog nacionalnog konsenzusa.

III.

Tjeskoba i dezorijentacija koja se ispoljava u toj težnji da se pripada, pa odatle i u "politici identiteta" – ne nužno nacionalnog identiteta – nije u ništa većoj mjeri pokretačka snaga povijesti nego što je to težnja za "redom i zakonom", koja je jednako razumljiva reakcija na jedan drugi aspekt društvene dezorganizacije. I jedna i druga simptomi su bolesti a ne dijagnoze, a još manje terapija. No ipak, one stvaraju iluziju da su nacije i nacionalizam sila koja nezadrživo jača, spremna da uđe u treće tisućljeće. Ta se snaga doima još većom zbog semantičke iluzije koja danas sve države službeno pretvara u "nacije" (i članove Ujedinjenih naroda), čak i onda kad one to očito nisu. Sukladno tomu, svi pokreti koji traže teritorijalnu autonomiju za sebe mislit će da zasnivaju "nacije" čak i onda kada to očito nije slučaj; a svi pokreti koji se zalažu za regionalne, lokalne, pa čak i mjesne interese protiv središnje vlasti i državne birokracije nastojat će na svaki način navući nacionalnu nošnju, po mogućnosti u etničko-jezičnom stilu. Nacije i nacionalizam se, dakle, doimaju utjecajnijima i sveprisutnijima nego što to doista jesu. Aruba se namjerava otcijepiti od ostatka Nizozemske Zapadne Indije jer joj se ne sviđa da bude povezana s Curaçaom. Da li je to čini nacijom? Ili Curaçao ili Surinam, koji već jest članom Ujedinjenih naroda? Stanovnici Cornwalla sretni su jer mogu svoja regionalna nezadovoljstva oslikati u privlačnim bojama keltske tradicije, što ih čini vidljivijima, iako neke od njih navodi da iznova izmisle jezik koji se ne govori već 200 godina, i iako je jedina pučka javna tradicija sa istinskim korijenima na selu veslijanski metodizam. Imaju više sreće od, primjerice, Merseysidea koji u obranu jednako teško pogođenih lokalnih interesa može mobilizirati samo sjećanje na Beatlese, generaci-

ju lokalnih komičara i ponosnu tradiciju suparničkih nogometnih momčadi, pazeći pritom da se kloni bilo čega što bi stanovnike moglo podsjetiti na boje koje izazivaju razdor, narančastu i zelenu. Merseyside ne može udarati u nacionalne bubnjeve, Cornwall može. No, da li su okolnosti koje izazivaju nezadovoljstvo u jednom području bitno drugačije od onih koje ga izazivaju u drugom?

U stvari, jačanje separatističkih i etničkih previranja dijelom je posljedica činjenice da, suprotno općem mišljenju, princip stvaranja država poslije II. svjetskog rata, za razliku od onog poslije I. svjetskog rata, nije imao nikakve veze s wilsonovskim nacionalnim samoodređenjem. Odražavao je tri sile: dekolonizaciju, revoluciju i, naravno, intervenciju vanjskih sila.

Dekolonizacija znači da su općenito uzevši nezavisne države stvarane od postojećih područja pod kolonijalnom upravom, unutar njihovih kolonijalnih granica. Prilikom iscrtavanja tih granica stanovništvo nitko nije ništa pitao, a ponekad se nije o njemu ništa niti znalo, pa nisu imale nikakvog nacionalnog, pa čak ni protonacionalnog značenja za ondašnja stanovništva; s iznimkom u koloniji obrazovanih i pozapađenih domaćih manjina, uglavnom ne baš brojnih. Druga je mogućnost bila ta da se ondje gdje su te teritorije premalene ili porazbacane, kao u slučaju mnogih koloniziranih arhipelaga, one kombiniraju ili cijepaju kako se našlo za shodno, ili kako je odgovaralo lokalnoj politici. Odatle i stalni, a konačno često uzaludni, pozivi vođa takvih novih država da se nadvlada "tribalizam", "komunalizam" ili već onaj utjecaj na koji je prebačena krivnja za neuspjeh novopečenih stanovnika Republike X da se u prvom redu osjećaju patriotskim građanima Republike X, a ne članovima drugih kolektiviteta.

Ukratko, većina se tih "nacija" i "nacionalnih pokreta" pozivala upravo na suprotno od onog na što se poziva nacionalizam, koji nastoji povezati one za koje se drži da posjeduju zajedničku etničku pripadnost, jezik, kulturu, povijest i drugo. Oni su u biti bili internacionalistički. Internacionalizam vođa kadrova nacionalnooslobodilačkih pokreta u Trećem svijetu očitiji je ondje gdje su takvi pokreti odigrali vodeću ulogu u oslobađanju svojih država nego ondje gdje su zemlje dekolonizirane odozgo, jer je mnogo dramatičniji slom (do kojeg dolazi poslije stjecanja nezavisnosti) onog što je prije funkcioniralo, i

se barem tako činilo, kao jedinstveni pokret "naroda". Ponekad, kao u Indiji, jedinstvo pokreta lomi se i prije nezavisnosti.

Uobičajenije je da se ubrzo nakon nezavisnosti počnu razvijati napetosti između sastavnih dijelova pokreta za nezavisnost (npr. u Alžiru, između Arapa i Berbera), između naroda koji su aktivno sudjelovali u njemu i onih koji nisu, ili između emancipiranog sekularizma čelnika, koji nisu vođeni lokalnim interesima, i osjećaja masa. No, dok slučajevi lomova multietničkih i multikomunalnih država, ili onih koje se nalaze pred raspadom, prirodno privlače najviše pažnje – podjela indijskog potkontinenta 1947, cijepanje Pakistana, zahtjevi tamilskog separatizma na Sri Lanki – ne smije se zaboraviti da su to specijalni slučajevi u svijetu u kojem su multietničke i multikomunalne države norma. I dalje su u biti istinite riječi napisane prije gotovo trideset godina: "Zemlje koje sadrže mnoge jezične i kulturne grupe, kao što je većina afričkih i azijskih, nisu se raspale, a one koje preuzimaju samo dio jedinstvene jezične grupe, poput arapskih i sjevernoafričkih nisu se ujedinile."²¹

I konačno, intervencija vanjskih sila očito je nenacionalistička kako po motivaciji tako i po efektu, osim čistom igrom slučaja. To je toliko očito da i ne zahtijeva ilustraciju. No, isto je takav i utjecaj socijalne revolucije, iako je prilično neefikasniji. Socijalne su revolucije uvijek bile i te kako svjesne snage nacionalizma, a također su se i ideološki zalagale za nacionalnu autonomiju, čak i kad je ona bila zapravo nepoželjna, kao među lužičkim Slavenima, čiji se jezik polako povlači, usprkos zadivljujućim naporima koje je Njemačka Demokratska Republika za svog postojanja ulagala njegovo održanje. Jedini oblik ustavnih odredbi koje su socijalističke države ozbiljno shvatile poslije 1917. jesu formule nacionalne federacije i autonomije. Dok su ostali ustavni tekstovi, ondje gdje su uopće postojali, dugo bili čista fikcija, nacionalna autonomija uvijek je imala određenu operativnu realnost. No, utoliko što se takvi režimi, barem u teoriji, ne identificiraju ni sa jednom od nacionalnosti koje ih sačinjavaju²² i interese svake od njih smatraju sekundarnima u usporedbi s višim zajedničkim ciljem, oni su nenacionalni.

²¹ John H. Kautsky, "An essay in the politics of development" u John H. Kautsky (ur.), *Political Change in Underdeveloped Countries: Nationalism and Communism* (New York-London, 1962), str. 36.

²² Namjerna politika romanizacije u Ceaurescuovoj Rumunjskoj jedna je od

Dakle, kao što možemo vidjeti u žalostivoj retrospektivi, najveći je domet komunističkih režima u multinacionalnim zemljama bilo ograničavanje katastrofalnih posljedica nacionalizma unutar njih. Jugoslavenska je revolucija uspjela spriječiti nacionalnosti unutar svojih državnih granica da se međusobno masakriraju duže nego što su to ikad prije u svojoj povijesti (što je bilo gotovo neizbježno), iako je to dostignuće sada propalo. Potencijal za nacionalne razdore u SSSR-u, tako dugo držane pod kontrolom (osim u II. svjetskom ratu) sad je očit. U stvari, "diskriminacija", pa čak i "potlačivanje" protiv koje su se nekad bunili glasnogovornici raznih sovjetskih nacionalnosti u inozemstvu, bila je daleko manja²³ od posljedica povlačenja sovjetske sile. Službeni sovjetski antisemitizam (koji se nesumnjivo mogao lako primijetiti od osnutka izraelske države 1948) more se suditi u usporedbi s jačanjem popularnog antisemitizma otako je ponovo dopuštena politička mobilizacija (pa je mogu vršiti i reakcionari), da i ne spominjemo masakriranja Židova, znatnih razmjera, koja su vršili lokalni elementi u baltičkim državama i Ukrajini dok su Nijemci nastupali, no prije nego što je započelo sistematsko njemačko ubijanje Židova.²⁴ Doista, može se kazati da je tekući val etničkih ili minietničkih previranja odgovor na pretežno neetničke i nenacionalističke principe formiranja država u većem dijelu svijeta 20. st. No, to ne znači da takve etničke reakcije u bilo kojem smislu nude alternativni princip za političko restrukturiranje svijeta u 21. st.

Treća opservacija to potvrđuje. "Nacija" danas očito sve više gubi značajan dio svojih starih funkcija, a to je tvorenje teritorijalno ograničene "nacionalne ekonomije" koja je predstavljala ciglu u većoj "svjetskoj ekonomiji", barem u razvijenim regijama svijeta. Poslije II. svjetskog rata, a osobito poslije 1960-ih, ulogu "nacionalnih ekonomija" podrivaju ili barem dovode u

rjetkih iznimaka. Ona ruši pomno razrađene odredbe o nacionalnoj autonomiji uspostavljene pošto su komunisti preuzeli vlast nakon II. svjetskog rata.

²³ Ovu izjavu ne treba shvatiti kao mirenje s masovnim transferima čitavih stanovništava na osnovi njihove nacionalnosti, do kojeg je dolazilo tijekom rata. To je neoprostivo u bilo kojim okolnostima, osim ako se time takvo stanovništvo štiti od istrebljenja.

²⁴ Arno Mayer, *Why Did the Heavens not Darken? The 'Final Solution' in History* (New York, 1989), str. 257-62.

pitanje velike transformacije na međunarodnom tržištu rada, čije su osnovne jedinice transnacionalna ili multinacionalna poduzeća svih veličina, i odgovarajući razvoj međunarodnih centara i mreža ekonomskih transakcija koje su, iz praktičnih razloga, izvan kontrole državnih vlasti. Broj se međuvladinih međunarodnih organizacija popeo sa 123 godine 1951. na preko 280 1972. i konačno na 365 1984; broj međunarodnih nevladinih organizacija penje se sa 832, na preko 2 173 1972, više se nego udvostručujući do 4 615 u sljedećih 12 godina.²⁵ Vjerojatno je jedina "nacionalna ekonomija" koja funkcionira potkraj 20. st. japanska.

Niti su stare (razvijene) "nacionalne ekonomije" zamijenjene kao glavni građevni elementi u svjetskom sistemu tek većim savezima ili federacijama "nacionalnih država", poput Evropske ekonomske zajednice, i međunarodnim entitetima pod kolektivnom kontrolom poput Međunarodnog monetarnog fonda, iako je njihova pojava također simptom povlačenja svijeta "nacionalnih ekonomija". Važni dijelovi sistema međunarodnih transakcija, poput tržišta eurodolara izvan svake su kontrole.

Sve su to, naravno, omogućile i tehnološke revolucije u transportu i komunikacijama, i dugo razdoblje u kojem su se proizvodne snage slobodno kretale većim dijelom svijeta, što je uslijedilo nakon II. svjetskog rata. Posljedica je i masovni val internacionalne i interkontinentalne migracije, najveći poslije onog do kojeg je došlo u deset godina prije 1914, koji je, uzgred budi rečeno, zaoštrio interkomunalna trvenja, napose u obliku rasizma, i svijet nacionalnih teritorija koje "pripadaju" isključivo domaćem stanovništvu koje strance drži ondje gdje im je mjesto, učinio još nerealnijom opcijom za 21. st. nego što je to bila u 20. st. Trenutno živimo u čudnoj kombinaciji tehnologije kasnog 20. st., slobodne trgovine 19. st. i ponovnog rođenja one vrste tampon centara koji su bili karakteristični za svjetsku trgovinu u srednjem vijeku. Gradovi-države poput Hong Konga i Singapura oživljavaju, ekstrateritorijalne "industrijske zone" množe se unutar tehnički suverenih nacionalnih država poput hanzeatskih željezara a također i utočišta za porezne obveznike na

²⁵ David Held, "Farewell nation-state" (Marxism Today, prosinac 1988), str. 15.

inače bezvrijednim otocima čija je jedina funkcija upravo ta da ekonomske transakcije izmaknu kontroli nacionalnih država. Ideologija nacija i nacionalizma nije relevantna ni za jedan od ovih razvoja.

To ne znači da su se ekonomske funkcije država smanjile ili da će vjerojatno nestati. Naprotiv, i u kapitalističkim i u nekapitalističkim državama one su ojačale, unatoč tendenciji u oba lagersa da se potiče privatno ili nedržavno poduzetništvo tijekom 1980-ih. Na stranu to što je i dalje važno državno usmjerenje, planiranje i upravljanje, čak i u zemljama koje su u teoriji pristalice neoliberalizma, čista težina onoga što u gospodarstvima država predstavljaju državni prihodi i rashodi, ali iznad svega njihova rastuća uloga kao faktora velikih preraspodjela društvenog dohotka putem fiskalnog mehanizma i mehanizma socijalne skrbi, vjerojatno su nacionalnu državu učinili važnijim faktorom u životima stanovnika svijeta nego što je to ona bila prije. Nacionalna gospodarstva, ma kako ih potkopavalo transnacionalno gospodarstvo, koegzistiraju i isprepliću se s njim. No, s iznimkom najzakopčanijih – a koliko je takvih preostalo nakon što se čak i Burma čini se ponovo priključuje svijetu – i možda Japana kao druge krajnosti, stara "nacionalna ekonomija" nije što je nekad bila. Čak su i SAD, koje su se 1980-ih još doimale dovoljno velikim i dominantnim da se mogu uhvatiti ukoštac sa svojim ekonomskim problemima bez obraćanja pažnje na ikog drugog, potkraj tog desetljeća spoznale da su "znatnu kontrolu nad svojom ekonomijom prepustile stranim investitorima... (koji) sada mogu utjecati na to da ekonomija SAD nastavi rasti, ili da se strmoglavi u recesiju" (*The Wall Street Journal*, 5. prosinca 1988, str. 1). Što se tiče svih malih i praktički svih država srednje veličine njihova gospodarstva očito više nisu autonomna, ukoliko su to ikad bila.

Nameće se još jedna opservacija. Osnovni politički sukobi koji će vjerojatno odlučiti o sudbini svijeta danas imaju makveze s nacionalnim državama, jer već pola stoljeća ne postoji nijedan internacionalni državni sistem tipa onog koji je postojao u Evropi 19. st.

Politički je svijet poslije 1945. bio bipolaran, organiziran oko dvije supersile koje bi se možda mogle opisati kao mamutski nacije, no nipošto kao dijelovi internacionalnog državnog sistema.

ma onog tipa koji je postojao u 19. st. ili do 1939. U najboljem slučaju države treće strane, bilo da su svrstane uz jednu od supersila ili nesvrstane, mogle su biti kočnica djelovanju supersila, iako nema nepobitnih dokaza da su to s većim uspjehom činile. Povrh toga, što se tiče SAD – no rudimentarno je to vjerojatno vrijedilo i za SSSR prije Gorbačova – osnovni je sukob bio ideološki, tako da se trijumf "prave" ideologije izjednačavao s prevlašću odgovarajuće supersile. Svjetska je politika poslije 1945. u osnovi bila politika revolucije i kontrarevolucije, a nacionalna pitanja upliću se samo da bi naglasila ili pomrsila glavnu temu. Kao što je poznato taj se model raspao 1989. kada je SSSR prestao biti supersilom; dapače, model svijeta podijeljenog oktobarskom revolucijom već je neko vrijeme prije toga izgubio vezu sa zbiljom kasnog 20. st. Neposredni je rezultat bio svijet koji je ostao bez ikakvog međunarodnog sistema ili principa reda, mada se preostala supersila pokušala nametnuti sama kao svjetski policajac, koja uloga je vrlo vjerojatno iznad njene ekonomske i vojne moći, baš kao i bilo koje druge države.

Danas tako više nema nikakvog sistema. A da etničko-jezično odjeljivanje ne predstavlja nikakvu osnovu za stabilan, pa čak ni kratkoročno otprilike predvidivo uređenje zemaljske kugle, bit će nam jasno 1992. godine ako samo bacimo pogled na veliki prostor od Beča i Trsta na zapadu do Vladivostoka na istoku. Bilo kakve zemljopisne karte jedne petine površine Zemlje nesigurne su i provizorne. I jedina neprijeporna stvar čak i o njenoj kartografskoj budućnosti jest da će ona ovisiti o šačici velikih igrača izvan same regije, s iznimkom Rusije (koja će vjerojatno i dalje biti politički entitet većeg značenja). Oni su veliki igrači baš zato što do sada još nisu potresani separatističkim previranjima: Njemačka, Turska, Iran, Kina, Japan – i – SAD.²⁶

Jer, nova "Evropa nacija", ili još dalje, "svijet nacija" ne bi stvorio čak ni skup nezavisnih i suverenih država. U vojnom pogledu nezavisnost malih država ovisi o međunarodnom po-

²⁶ U vrijeme dok ovo pišem Evropska zajednica se kao takva još nije pokazala sposobnom za kolektivnu akciju na planu međunarodne diplomacije, a Ujedinjeni narodi tek su produžena politika SAD. Ovakvo stanje, dakako, ne mora biti trajno.

retku, bez obzira na njegovu prirodu, koji ih štiti od grabežljivih jačih susjeda, kao što se pokazalo na Bliskom istoku odmah po nestanku ravnoteže supersila. Dok se ne pojavi novi međunarodni poredak, trećina postojećih država – onih sa 2 500 000 i manje stanovnika – nema djelotvornih garancija svoje nezavisnosti. Stvaranje još nekoliko novih malih država tek bi povećalo broj nesigurnih političkih entiteta. A kada se pojavi takav novi međunarodni poredak, mali i slabi igrat će u njemu isto tako nevažnu stvarnu ulogu kao Oldenburg ili Mecklenburg-Schwerin u politici Njemačkog saveza u 19. st. Što se tiče ekonomije, kao što smo vidjeli, čak i mnogo jače države ovise o globalnoj ekonomiji nad kojom nemaju nikakve kontrole a koju uvjetuje njihove unutrašnje poslove. Latvijska ili baskijska "nacionalna" ekonomija, odvojena od nekog većeg entiteta kojeg tvori dio, jednako je toliko besmislen pojam kao i pariška ekonomija zasebna u odnosu na Francusku.

Najviše što možemo reći jest da male države danas nisu ništa manje sposobne za ekonomski opstanak od velikih država, u svjetlu uzmicanja "nacionalne ekonomije" pred transnacionalnom. Moglo bi se čak tvrditi da "regije" tvore racionalnije podjedinice velikih ekonomskih entiteta poput Evropske ekonomske zajednice od povijesnih država koje su službeno članovi te zajednice. Obje su primjedbe ispravne, po mom mišljenju, no logički su nepovezane. Zapadnoevropski separatistički nacionalizmi poput škotskog, velškog, baskijskog i katalonskog danas rado zaobilaze svoje nacionalne vlade i obraćaju se direktno Bruxellesu kao "regije". No, nemamo zašto pretpostaviti da manja država *ipso facto* prije tvori ekonomsku regiju od veće (uzmimo, Škotsku i Englesku) i obrnuto nema ni razloga zašto bi se ekonomska regija *ipso facto* podudarala s potencijalnom političkom jedinicom sastavljenom po etničko-jezičnim ili povijesnim kriterijima.²⁷ Osim toga, kada separatistički pokreti malih nacija svoju najbolju šansu za uspjeh vide u tome da postanu podjedinice većih političko-ekonomskih entiteta (u ovom slučaju Evropske zajednice) oni praktički odbacuju klasični cilj

²⁷ To nam mora biti jasno iz djela Sydneya Pollarda *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760-1970* (Oxford, 1981) u kojem se tema retira kao "u biti jedna od regija u evropskom kontekstu".

takvih pokreta, a to je uspostava nezavisnih i suverenih nacionalnih država.

Pa ipak, argument protiv Kleinstaatereia danas, u najmanju ruku protiv njegovog etničko-jezičnog oblika, jest ne samo to da on ne pruža rješenje stvarnih problema današnjice, već da te probleme, u onoj mjeri u kojoj ima moć da ostvaruje svoju politiku, čini još težima. Kulturna sloboda i pluralizam su trenutno gotovo nedvojbeno sigurniji u velikim državama koje su svjesne svoje plurinacionalnosti i plurikulturalnosti nego u malim državama koje slijede ideal etničko-jezične i kulturne homogenosti. Nimalo ne iznenađuje to što je prvi zahtjev slovačkog nacionalizma 1990. bio da se "slovački proglašeni jedini službenim jezikom i da se 600 000 pripadnika etničke manjine Mađara nagna da se u službenom ophođenju koriste isključivo slovačkim."²⁸ Alžirski nacionalistički zakon s kraja 1990. po kojem "arapski postaje nacionalni jezik i nameću se visoke novčane kazne za korištenja bilo kojeg drugog jezika u službene svrhe" u toj će zemlji biti viđen ne kao oslobođenje od francuskog utjecaja, već kao atak na trećinu Alžiraca koji govore berberski.²⁹ Ispravno je primijećeno da "moderna verzija svijeta nepristrane lokalne povezanosti prije 19. st. zvuči dobro, ali se po svemu sudeći današnji razgraditelji nacionalne države ne kreću u tom smjeru... Oni svi ciljaju na države zasnovane ne na tolerantnim i prilično otvorenim malim zemljama, već na zaslijepjenom stavu da narod na okupu treba držati etnička, vjerska ili jezična jedinstvenost."³⁰

Monolitne aspiracije tog tipa već su dovele do autonomaških i separatističkih aspiracija ugroženih manjina unutar takvih nacionalističkih entiteta, i do onih pojava koje možemo bolje opisati terminima libanonizacija i balkanizacija. Turci i Rusi pokušavaju se otcijepiti od Moldavije, Srbi proglašavaju nezavisnost od Hrvatske, drugi kavkaski narodi odbacuju gruzijsku prevlast, dok se, obratno, čuje ultranacionalističko gundanje u Vilniusu koje izražava dvojbu da li vođa čije ime ukazuje na

²⁸ Henry Kamm, "Language Bill Weighed as Slovak Separatists Rally" *New York Times* 25. 20. 1990.

²⁹ "Algerians Hit at Language Ban" (*Financial Times* 28. 12. 1990.

³⁰ "The State of the Nation State" *The Economist* 22. 12. 1990 - 4. 1. 1991, str. 78.

njemačko porijeklo može u potpunosti shvatiti najdublje tisućljetne snove Litavaca. U svijetu, u kojem vjerojatno jedva desetak država od 180 može s uvjerljivošću tvrditi da njihovi građani u bilo kojem realnom smislu pripadaju jednoj etničkoj ili jezičnoj skupini, nacionalizam zasnovan na stvaranju takve homogenosti ne samo da nije poželjan, već je u vrlo velikoj mjeri autodestruktivan.

Ukratko, u svom klasičnom wilsonovsko-lenjinističkom obliku, slogan o samoodređenju do otcjepljenja kao opći program ne nudi rješenja za 21. st. Može se shvatiti kao simptom krize koncepta "nacionalne države" iz 19. st. u škripcu između onog što u "Economistu" nazivaju "supranacionalizmom" i "infranacionalizmom"³¹ No, kriza velike nacionalne države je istovremeno i kriza malih, bile one stare ili nove.

Prema tome, mi ne dovodimo u sumnju jačinu ljudske težnje za grupnim identitetom, kojeg je nacionalnost jedan oblik, no ne i jedini (kao što pokazuje islamski svijet). Niti jačinu reakcije protiv centralizacije i birokratizacije državne, ekonomske ili kulturne moći, tj. protiv njene udaljenosti i nemogućnosti njene kontrole. Niti treba sumnjati da si gotovo svako lokalno, pa čak i mjesno nezadovoljstvo koje se može umotati u šarene barjake, rado nalazi nacionalno opravdanje.³² Skeptici dovode u sumnju navodnu neodoljivost težnje da se tvore homogene nacionalne države i korisnost kako koncepta tako i programa za 21. st. Čak i u regijama gdje bi se moglo očekivati da će klasične težnje za zasebnim nacionalnim državama biti snažne, uspješna decentralizacija ili regionalizacija ih je preduhitрила, pa čak i preokrenula. Državni je separatizam na oba američka kontinenta, u najmanju ruku južno od Kanade, u stalnom padu od doba američkog građanskog rata. I značajno je da su države poražene u II. svjetskom ratu, kojima je nametnut visok stupanj devolucije – pretpostavlja se kao odgovor na fašističku centralizaciju – nemaju separatističkih pokreta kao ostatak za-

³¹ The Economist, loc. cit.

³² "Klasni sastav aktivističkih vođa... (okcitanškog pokreta) ukazuje da razlozi nezadovoljstva ne leže toliko u regionalno nejednolikom ekonomskom razvoju koliko u problemima koje osjećaju stručnjaci i bijeli ovratnici... u cijeloj Francuskoj." William R. Beer, "The Social class of ethnic activists in contemporary France" u Milton J. Esman (ur.), *Ethnic Conflict in the Western World* (Ithaca, 1977), str. 158.

padne Evrope, iako su na papiru Bavarska i Sicilija u najmanju ruku jednako tako logična rasadišta takvih pokreta kao Škotska i frankofoni dijelovi Bernske Jure. U stvari, separatistički pokret koji se razvio na Siciliji poslije 1943. bio je kratkoga vijeka, iako njegov nestanak i danas malobrojni oplakuju kao "kraj sicilijanske nacije".³³ Ubilo ju je donošenje zakona o regionalnoj autonomiji 1946.

Tako nacionalizam danas odražava krizu čije se postojanje samo djelomično priznaje, stare wilsonovsko-lenjinističke ideologije i programa. Kao što smo vidjeli, čak su i brojni stari, jaki i odlučni nacionalistički pokreti u dilemi oko stvarne državne nezavisnosti, čak i u onim slučajevima kada i dalje kao cilj navode potpuno odjeljivanje od država čiji su sada dio (poput baskijskih i škotskih nacionalista). Staro "irsko pitanje" (još uvijek bez adekvatnog odgovora) ilustrira tu nesigurnost. S jedne strane nezavisna Republika Irska insistira na svojoj potpunoj političkoj autonomiji u odnosu na Britaniju – što je naglašeno njenom neutralnošću u II. svjetskom ratu – a u praksi se slaže s popriličnom obostranom povezanošću s Ujedinjenim Kraljevstvom. Niti je irskom nacionalizmu teško prilagoditi se zanimljivoj situaciji u kojoj irski građani u Britaniji uživaju puna građanska prava Ujedinjenog Kraljevstva baš kao da se Irska nije od njega otcijepila, tj. *de facto* dvojno državljanstvo. S druge strane, vjera u klasični program jedne ujedinjene nezavisne Irske brzo hlapi. Tako bi se vjerojatno i vlada u Dublinu i vlada u Londonu složile glede (relativne) poželjnosti jedinstvene ujedinjene Irske. No, većina bi, čak i u Republici Irskoj, takvo ujedinjenje smatrala najmanje lošim od svih loših rješenja. Obratno, ako bi Ulster u tom slučaju proglasio nezavisnost i od Britanije i od Irske, većina bi protestanata u Ulsteru taj krajnji čin odbacivanja papinstva doživjela kao manje zlo. Ukratko, tek bi šačica fanatika, možemo sa sigurnošću tvrditi, smatrala to dostignuće nacionalnog/komunalnog samoodređenja više nego marginalno boljim od izrazito nezadovoljavajućeg *statusa quo*.

Možemo otkriti i krizu nacionalne svijesti u starim nacijama, a razlozi su slični. Ta svijest, koja se javlja u Evropi 19. st.

³³ Marcello Cimino, *Fine di una nazione* (Palermo, 1977); G. C. Marino, *Storia del separatismo siciliano 1943-1947* (Rim, 1979).

nalazila se negdje u četverokutu koji opisuju točke Narod-Država-Nacija-Vlast. U teoriji ta su se četiri elementa poklapala. Po Hitlerovim se riječima (a njemu Volk znači i "narod" i "naciju". Njemačka sastojala od "Ein Volk, ein Reich, ein Führer", tj. jednog naroda/nacije, jedne države, jedne vlasti. U praksi su ideje države i vlasti često određivali politički kriteriji tipični za taj period od vremena velikih revolucija, no ideju "naroda" i "nacije" određivali su uglavnom pretpolitički kriteriji koji su pridonosili stvaranju zamišljene i fiktivne zajednice. Politika je stalno težila da preuzme i preoblikuje takve pretpolitičke elemente da bi poslužili njenim ciljevima. Organska povezanost četiri elementa uzimala se zdravo za gotovo. No, to više nije moguće u povijesnim ili davno uspostavljenim velikim nacionalnim državama.

To možemo ilustrirati ispitivanjem javnog mnijenja u Saveznoj Republici Njemačkoj 1972.³⁴ To je kao što je poznato ekstremni primjer, jer je Njemačka iz teoretski najkompletnijeg pangermanskog političkog jedinstva došla u situaciju u kojoj su koegzistirale najmanje dvije države koje su za sebe mogle tvrditi da sadrže cijelu ili dio njemačke nacije. No, upravo nam ta situacija omogućava da otkrijemo nesigurnosti i dvosmislenosti u glavama većine građana, u tome kako oni misle o "naciji".

Iz tog ispitivanja prvo se vidi znatna nesigurnost. 83% Zapadnih Nijemaca mislilo je da zna što je to kapitalizam, 78% nije sumnjalo što je to socijalizam, no tek ih se 71% usudilo izraziti mišljenje o "državi", a 34% nije imalo pojma kako da definira ili opiše "naciju". Među manje obrazovanima nesigurnost je bila još veća. 90% Nijemaca sa završenim srednjim obrazovanjem smatralo se obavještenima o sva četiri termina, no tek je 54% (nekvalificiranih) Nijemaca sa osnovnim obrazovanjem osjećalo da zna što je to "država", a tek 47% da zna što je to "nacija". Ta nesigurnost potječe upravo iz raspada stare kongruencije "naroda", "nacije" i "države".

Na pitanje "Da li su nacija i država jedno te isto, ili se radi o različitim stvarima?" 43% Zapadnih Nijemaca – 81% najobrazovanijih – dalo je očiti odgovor, da nisu isto, budući da postoje dvije njemačke države. No, 35% vjerovalo je da su nacija i država

³⁴ *Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen, Materialien zum Bericht zur Lage der Nation, 3 sveska. (Bonn, 1971, 1972, 1974), III, str. 107-13, osobito str. 112.*

va nedjeljive, pa je tako, sasvim logično, 31% radnika – 39% posto mladih od 40 godina – zaključilo da Njemačka Demokratska Republika sada tvori zasebnu naciju, jer je zasebna država. Primijetimo također da se grupa s najjačim uvjerenjima o istovjetnosti države i nacije – 42% – sastojala od kvalificiranih radnika; grupa s najsnažnijim uvjerenjima da se Njemačka sastoji od jedne nacije podijeljene u dvije države sastojala se od onih koji glasaju za socijaldemokrate. 52% njih bilo je tog mišljenja, za razliku od 36% onih koji glasaju za demokršćane. Mogli bismo reći da je stotinu godina od ujedinjenja Njemačke tradicionalni pojam "nacije" iz 19. st. preživio najviše među radničkom klasom.

Ovo nam ukazuje da je ideja "nacije", kad je istrgnemo, kao oštrigu, iz naizgled tvrde školjke "nacionalne države", vrlo nestalnog oblika.

To, dakako, ne znači da su Nijemci istočno i zapadno od Elbe prestali o sebi misliti kao o "Nijemcima" čak i prije ujedinjenja dvije države, iako se vjerojatno većina Austrijanaca nakon 1945. prestala smatrati dijelom velike Njemačke, a većina ih je tako mislila između 1918. i 1945; a Švicarci njemačkog govornog područja aktivno su se distancirali od bilo kakve naznake mogućeg njemačkog identiteta. Istočni i Zapadni Nijemci nisu bili sigurni, sasvim opravdano, o političkim ili drugim implikacijama "bivanja Nijemcima". I uopće nije očito da je uspostava jedinstvene Savezne Republike Njemačke 1990. u potpunosti uklonila tu nesigurnost. Može se pretpostaviti da bi slična ispitivanja u ostalim povijesnim "nacionalnim državama" rezultirala sličnim zbunjenim odgovorima. Koji je, primjerice, odnos, osjećaja da su Francuzi baš Francuzi i *francophonie* (termin koji još nedavno nije postojao – prvi se put bilježi 1959)? Bez obzira na to da li mu je to bila namjera ili ne, De Gaulle je bio u potpunoj suprotnosti s tradicionalnom i nejezičnom definicijom pripadnosti francuskoj naciji kad se obratio stanovnicima Quebeca kao Francuzima u inozemstvu. Nacionalistička teorija u Quebecu je pak "više-manje napustila termin domovina (*la patrie*) i umjesto toga upustila se u beskrajnu debatu o vrlinama i manama termina kao što su nacija, narod, društvo i država."³⁶ Do 1960-ih je "pripadnost britanskoj naciji" za zakon i

³⁶ Léon Dion, "The mystery of Quebec", str. 302. Degolistička verzija Quebeca kao francuskog, izrečena u izjavi francuskog kabineta 31. srpnja 1967.

upravu značila tek činjenicu da je netko rođen od britanskih roditelja, na britanskom tlu, stupio u brak s britanskim građaninom, ili se naturalizirao. Danas to više nije tako jednostavno.

Ništa od ovoga ne znači da nacionalizam nije vrlo prominentan u današnjoj svjetskoj politici, ili da ga je manje nego prije. Ono što ja nastojim dokazati jest da je, usprkos prividno istaknutoj ulozi, nacionalizam povijesno izgubio na značenju. On više na neki način nije globalni politički program, kao što je to bio 19. i početkom 20. st. On je faktor koji dovodi do najtežih komplikacija, ili katalizator za druge razvoje. Nije neprihvatljivo predstaviti povijest evrocentričnog svijeta 19. st. kao povijest "izgradnje nacija", kako je to učinio Walter Bagehot. Povijest većih evropskih država u Evropi poslije 1870. i dalje prikazujemo na taj način, kao u naslovu djela Eugena Webera *Peasants into Frenchmen*.³⁶ Da li će itko napisati povijest svijeta krajem 20. st. i početkom 21. st. na taj način? Mala je vjerojatnost da hoće.

Naprotiv, nju će morati pisati kao povijest svijeta koji se više ne može ograničavati "nacijama" i "nacionalnim državama" kako su nekad definirane, bilo politički, ili ekonomski, ili kulturno, pa čak i jezično. Bit će uglavnom supranacionalna i infranacionalna, no čak će i infranacionalnost, bez obzira da li se zaodjene u ruho mininacionalizma, odražavati propast stare nacionalne države kao funkcionirajućeg entiteta. "Nacionalne države", "nacije" ili etničke/jezične grupe u prvom će redu prikazati kako se povlače, odupiru, prilagođavaju, bivaju apsorbirane ili uzdrmane uslijed novog supranacionalnog prestrukturiranja svijeta. Nacije i nacionalizam postojat će u toj povijesti, no u sporednim, a često i sasvim minornim ulogama. To ne znači da nacionalna povijest i kultura neće imati veliku ulogu – možda i veću nego ranije – u obrazovnom sistemu i kulturnom životu pojedinih država, osobito manjih, ili da one neće doživjeti lokalni procvat unutar daleko šireg supranacionalnog okvira,

bila je ta da Francuska ne može "izgubiti interes za sadašnju i buduću sudbinu stanovništva koje vuče porijeklo od njenog vlastitog naroda i koje je zadivljujuće vjerno svojoj zemlji porijekla i Kanadu smatra stranom zemljom kao i bilo koju drugu." (Canadian News Facts, svezak I, br. 15, 14. kolovoza 1967), str. 114.

³⁶ Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France, 1870-1914* (Stanford, 1976).

kao što, primjerice, katalonska kultura danas doživljava procvat, no pod prešutnom pretpostavkom da će Katalonci komunicirati s ostatkom svijeta na španjolskom ili engleskom, budući da je mali broj onih koji ne žive u Kataloniji s kojima će moći komunicirati na lokalnom jeziku.³⁷

Kao što sam pokušao ukazati, "nacija" i nacionalizam" više nisu adekvatni termini kojima bi se opisali, a nekmoli analizirali politički entiteti koji se tako opisuju, pa čak ni osjećaji koji su nekad tim riječima opisivani. Nije nemoguće da će nacionalizam propasti s propašću nacionalne države, bez koje je to što je netko Englez, Irac ili Židov, ili kombinacija svih troje, tek jedan od brojnih drugih načina da ljudi opišu svoj identitet, kojim se koriste već prema prilikama.³⁸ Bilo bi apsurdno tvrditi da je taj dan već blizu. No, nadam se da ga je barem moguće zamisliti. Na kraju krajeva, sama činjenica da povjesničari počinju napredovati u proučavanju i analiziranju nacija i nacionalizma ukazuje na to da je ta pojava, kako je to često slučaj, prošla najvišu točku razvoja. Minervina sova koja donosi mudrost, reče Hegel, izlijeće u suton. Dobar je znak to što sada oblijeće oko nacija i nacionalizma.

³⁷ U inozemstvu se dvije trećine Katalonaca izjašnjavalo kao "Španjolci" 1970-ih. M. García Ferrando, *Regionalismo y autonomías en España* (Madrid, 1982), Tabela 11.

³⁸ Jedan od rijetkih teoretičara koji dijele moje sumnje u snagu i dominantnost nacionalizma jest John Breuilly u *Nationalism and the State*. On kritizira Gellnera i Andersona jer pretpostavljaju "da bjelodan uspjeh nacionalizma znači da je nacionalizam čvrsto ukorijenjen u mislima i ponašanju ljudi" ("Reflections on nationalism" u *Philosophy and Social Science*, 15/1, ožujak 1985, str. 73).

KAZALO IMENA I POJMOVA

- Afganistan 71, 164
 Afrika (*vidi također* pojedine države) 74, 78, 151, 166, 167-8, 175
 Albanci 71, 76, 117
 jezici 58, 126
 nacionalizam 59, 60, 76, 117, 126
 Albert, princ - suprug engleske kraljice Viktorije 93
 Aleksandar II, ruski car 95
 Alžir 151, 195, 201
 Amerika, *vidi* Kanada; Latinska Amerika; Sjedinjene Američke Države
 Amhara 78, 167
 Anderson, Benedict 6, 53, 66
 antisemitizam, *vidi pod* Židovi
 Antwerpen 128, 129
 Anzelmo Kanterberijski 65
 Anzelmo Laonski 65
 Aragon 43b
 Arana, Sabino 118
 arapski nacionalizam 74, 117, 151, 165, 195, 201
 Argentina 75
 "arijska" rasa 119, 120, 166
 Armenci 79, 82-3, 117, 136, 147, 180, 181, 191, 192
 Armstrong, J. 6
 Aruba 193
 Ataturk, Mustafa Kemal paša 179b, 181
 Atena 83
 Atlaski Berberi 71
 Aung-San Su Xi 180
 Australija 84
 Austrija (*vidi također* Habsburško Carstvo) 1918-50 37-8, 45, 100-1, 141 156-7, 165b, 205
 antisemitizam 45, 70, 132, 133
 Slovenci u Austriji 148, 152, 180
 Austroromski 9, 39
 Austrougarska, *vidi* Habsburško Carstvo
 Azerbajdžan 180, 181, 191, 192
 Bagehot, Walter 3, 5, 28, 30, 206
 bahasa (jezik) 103, 174
 Baku 181b
 Balkan 183
 balkanizacija 201
 Bamako 124
 Banac, Ivo 49b, 61b, 70b, 75b, 82b
 Bandaranaike, Sirimavo 180
 Bangladeš 77, 123, 172, 179
 Barcelona 153
 Barère de Vieuzac, Bertrand 26, 27
 Baski 71, 76b, 117, 118
 jezik 58, 130, 131, 154
 nacionalizam i protonacionalizam (*vidi također* Euskadi) *do* 1894. 34, 48, 71, 76b *od* 1894. 117, 118, 130, 131, 153, 154, 200, 203
 Bauer, Otto 4, 10, 49, 170
 Bavarska 203
 Bayone 58
 Beatlesi 193
 Beč 138, 156, 199
 Begin, Menahem 192
 Belgija (*vidi također* Flamanci) nacionalizam (belgijski) 28, 35, 42, 92, 115
 Belli, Gioachino Giuseppe 42

- Bentham, Jeremy 32b
 Berberi 71, 195, 201
 Berlin 81
 Bernolák, Anton 61
 Bernska Jura 203
 Bernstein, Edouard, 46b
 Bevin, Ernest 161
 Bhutto, Zulfikar 180
 Biafra 78, 167
 Bilbao 153
 Birmingham 124
 Bismarck, Otto Edvard Leopold
 183
 Bizant 83
 Bjelorusi 182
 Bliski istok 200
 Blum, Leon 159
 Böckh, Richard 26, 108
 boljševizam (*vidi također* komu-
 nizam) i nacionalizam 145,
 157, 180
 Bonnie Prince Charlie 47
 Bose, Subhas Chandra ("Netaji")
 162
 Bosna, Bosanci 77, 138
 Brazil 19, 75
 Brecknock (Wales), Nonkonfor-
 mistički koledž 41
 Brest-Litovsk 180
 Bretonci 36, 39, 48, 76b, 127
 jezik 127, 130
 Breuilly, John 6, 207b
 Brežnjev, Leonid Iljič 184
 Britanija (*vidi također* Škotska;
 Wales) 90b, 200, 203
 oružane snage 92
 kulturne manjine 21, 39, 47,
 116
 i falklandski rat 186
 interniranje Nijemaca 148
 jezici i dijalekti (*vidi također*
 engleski jezik) 21, 47
 nacionalizam (engleski) 13,
 20, 42, 82, 94, 101, 207
 antifašizam 159, 160, 161
 i monarhija 79, 93
 ponos pripadnika miješanog
 nacionalnog porijekla 120
 i regija 76
 i sport 156-7
 Bruxelles 200
 Budimpešta 138
 budizam, *vidi pod* religija
 Bugarska, Bugari 28, 49, 119
 jezik 61
 Burma 180, 195

 Cairnes, J.E. 31
 Cannan, Edwin 31
 Carey, Henri Charles 34
 Cavour, Camilo Benso conte di
 35, 107
 Ceausescu, Nicolae 195b
 Cejlon, *vidi* Sri Lanka
 Celje 104
 Chamberlain, Houston Stewart
 119
 Charleroi 128
 Charles X, francuski kralj 27
 Charles Edward, vladar iz dina-
 stije Stuart, *vidi* Bonnie
 Prince Charlie
 Cherniavsky, Michael 56, 57
 Chevalier, Michel 32
 Churchill, Winston 160
 cionizam, *vidi pod* Židovi
 Cipar 84, 167
 Cohn, Gustav 36
 Cole, John W. 6
 Connolly, James 136
 Cornwall 193, 194
 Crnogorci 70
 Curaçao 193

 Čad 167
 Čartizam 97
 Čehoslovačka 146, 147, 149, 189
 Česi (*vidi također* Čehoslovačka)
 38, 40, 41, 115, 180, 186

- u Habsburškom Carstvu 103,
104-5, 124, 138, 139, 140
jezik 62, 103, 115, 124
nacionalizam 62, 138, 139, 140,
149
Češka 81, 103, 138
- Danska 107
darwinovski evolucionizam 119
d'Azeglio, Massimo 50, 180
Deutsch, Karl W. 5
Dickinson, Lowes G. 44
Djevica Marija, kao "sveta iko-
na" 53, 78
Dreyfus, Alfred 27, 132
Drumont, Eduard 132
Dublin 203
Durham, Edith 60
- Egipat 74, 150, 151
Eisteddfodau (festival) 78, 118
Emmet, Robert 148
Engels, Friedrich 40, 46, 49, 183
Engleska, *vidi* Britanija
engleski jezik
u Indiji 68-9, 102, 103, 123,
129, 149, 171
izvorni 62
u SAD 127
kao svjetski jezik 44, 174, 175
- Enver paša 179b
Erevan 181b
Eritreja 167
Eshil 83
esperanto 44
Estonija, Estonci 55, 180, 186
ethnie 173
Etiopija 167, 175, 180
etnička pripadnost, i nacionali-
zam 69-73, 101-2
1870-1918. 114, 116, 117-120
od 1918. 163b, 166-173, 174-5,
186, 192
- Euripid 83
Euskadi 118, 137
- Evropska ekonomska zajednica
197, 199b, 200
- Falklandsko otočje (Malvini) 84,
186
fašizam 133, 141, 157, 158-62,
163, 164, 186, 202
Fenijski 42, 118, 148-9, 165
Ficker, Adolf 108
Filipini 103b, 175
Finska 95, 118, 136, 181
finski jezik 115-16, 118, 124-5,
126
- Fishman, J. 6
Flamanci
jezik 42, 61b, 69, 106, 127, 128,
130-31, 192
nacionalizam
do 1914. 42, 48, 76b, 106,
117, 130-31, 192
od 1914. 137, 154
- Franco, Francisco 153
"francophonie" (frankofonija),
vidi Kanada - Francuski Ka-
nađani
- Francuska (*vidi također* Baski;
Bretonci; Korzika; okcitan-
ski pokret) 200
antisemitizam 27, 45, 119, 132
i Francuski Kanađani 174,
187, 205, 206b
vladini službenici 90-1
jezici i dijalekti (*vidi također*
francuski jezik) 21, 36, 58,
62
nacionalizam 20, 39, 42, 80,
99, 179
antifašizam 159, 160
i etnička pripadnost (*vidi ta-
koder* antisemitizam) 70,
101-2, 120
francuska revolucija 23-6,
27, 46, 96, 97, 113, 184
i jezik 26, 27, 62, 67, 106,
107, 108, 123

- i monarhija 27-8, 79
 Rajna kao "prirodna granica" 100, 107, 108
 tirolski seljački ustanak protiv, *vidi pod* Tirol
 francuski jezik 62, 67, 108, 114, 127
 u Africi 175
 u Kanadi, *vidi* Francuski Kanadani *pod* Kanada
 i francuski nacionalizam 25-7, 62, 67, 106, 107, 123
 značenje izraza *nation* i *patrie* 20, 21, 96, 97, 99, 132
 "franglais" 62
 Franjo II, njemačko-rimski car 82
 Friedrich Veliki, pruski kralj 81
 Frizijci, *vidi pod* Nizozemska
 Froissart, Jean 20
 fundamentalizam, *vidi i* Islamski svijet 190, 191, 192
- Gaj, Ljudevit, 61
 Galicija 153
 Gana 74
 Gandhi, Mahatma 103, 123, 165, 180
 Garnier-Pagès, Etienne Joseph Louis 35
 Gaule, Charles de 159, 205
 Gdanjsk 37
 Gellner, Ernest 6, 11, 12, 13, 77, 84, 207b
 gelski jezik
 irski 115, 117-18, 122, 130, 133-4
 škotski 127
 Gent 128, 129
 George, David Lloyd, *vidi* Lloyd George
 George III, engleski kralj 25, 93
 Gladstone, William 94
 "glasnost" (*vidi također* SSSR) 184
- Glatter, dr. 106
 Gobineau, Joseph Artur comte de 80
 Goldoni, Carlo 42
 Gorbačov, Mihail 183, 184, 199
 Grant, Ulysses S. 44
 Grčka, Grci
 antička 50-1, 65, 71, 78, 83
 jezik 62, 66
 suvremena 28, 71, 106, 119, 147, 181
 i Cipar 84, 167
 jezik 66
 nacionalizam 38, 79b, 83, 92, 181
- Gregoire, Henri 126b
 Griffith, Arthur 35
 Griffiths (svećenik) 41
 Gross, Mirjana 80b, 131b, 149b
 Gruzija, Gruzijci 117, 136, 180, 181
- Habsburško Carstvo (Austro-garska) (*vidi također* Mađarska; Tirol) 43, 91, 94-5, 180, 181
 antisemitizam 132, 133
 jezici u 48, 64, 103-5, 106, 108-9, 124
 nacionalizam 28, 39, 116, 117, 129, 138-40
 Česi u 103-4, 105, 124, 138, 139, 140
 Poljaci u 65, 105, 138, 140
 Slovenci u 39, 64, 65-7, 104
- Hamilton, Alexander 34
 Hanak, Hans 70
 Hanák, Peter 138, 139, 140, 141
 Hanover 29, 42
 Haugen, Einar 122
 Hayes, Carleton B. 4
 hebrejski jezik 60, 66-7, 122, 124
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 207
 Helsinki 95

- Henrik IV, francuski kralj 45
 Herder, Johann Gottfried von
 55, 59, 64, 66
 Herodot 65
 hindi (jezici) 103, 123, 129, 150,
 171
 Hitler, Adolf 108b, 147, 155, 160,
 163, 181, 204
 Hofer, Andreas 71, 83
 Holandija, *vidi* Nizozemska
 holandski jezik, *vidi pod* Nizo-
 zemska
 Hong-Kong 197
 Hroch, Miroslav 6, 14, 115, 116,
 189
 Hrvati, Hrvatska (*vidi također*
 Jugoslavija) 38, 76, 140, 146-
 7, 180, 201
 hrvatski nacionalizam 49, 80,
 82, 117, 131, 136, 149
 i ilirski nacionalizam 61, 117,
 131, 149
 jezik (*vidi također* srpsko-
 hrvatski) 60-61
 husitska ideologija 81
 ikone, nacionalne (*vidi također*
 monarhija) 77-79
 ilirski nacionalizam (jugoslavi-
 zam) 61, 117, 131, 149
 Indija (*vidi također* Pakistan)
 antiimperijalistički pokret 77,
 117, 160, 164, 165
 emigracija u SAD 172
 Indijska narodna armija 162
 jezici u 69, 103, 123, 129, 149-
 50, 171
 podjela (1947) 77, 149-50, 167,
 195
 Tamili 129, 137, 171
 Indijanci, američki
 latinoamerički, *vidi pod* La-
 tinska Amerika
 sjeveroamerički 159
 Indonezija 103, 174
 infranacionalizam, *vidi* naciona-
 lizam *od* 1950.
 Innsbruck 70
 "Internacionala" 158b
 Irak 95
 Iran 76, 77, 95, 150, 192, 199
 Irci (*vidi također* Irska)
 na engleskoj sceni 41
 jezik, *vidi* gelski
 u SAD 121, 168
 Irska (*vidi također* Irci; Irska
 Republika)
 Anglo-irski sporazum (1921)
 146
 jezik, *vidi* gelski
 nacionalizam 14, 35, 36, 38,
 42, 90b, 94, 116, 203, 207
 fenijci 42, 118, 148-9, 165
 utjecaj na druge nacionali-
 stičke pokrete 117
 i jezik 115, 117, 122, 133
 i religija 56, 57, 74, 75, 76,
 135
 i sport 156
 alsterski unionisti 149, 152-3
 u II. svjetskom ratu 162
 Irska Republika 203
 islam, *vidi pod* religija
 Islamski svijet 179, 182, 202
 fundamentalizam 95, 179, 192
 Islandani 62
 Istra 64
 Italija (*vidi također* talijanski je-
 zik; Sardinija; Sicilija) 91,
 107, 114, 146, 160
 fašizam 133, 141
 nacionalizam, devetnaesto sto-
 ljeće 43, 67, 79, 92, 132
 ujedinjenje 28, 38, 41-50, 90b,
 114-15
 Ivana Orleanska 81
 Iwan, Emrys ap 105
 Izrael 54, 74-5, 152, 165, 191,
 192

- Jakobinci 97, 114
 Januarije, sv. 53
 Japan 63, 73, 162, 164, 197, 198, 199
 jezik 173, 174, 175, 186, 187
 i nacionalizam 58-69, 102-9
 do 1870. 24, 26-7, 40-2, 43-4, 47, 60-2, 105-9
 1870-1918. 114-16, 117-18, 120, 121-31, 133-4, 153-4
 od 1918. 8-9, 12, 149-50, 153-4, 171, 173-4
 izrazi za pojam "nacija" 19-23, 99, 132
 svjetski jezik 44, 174, 175
 jidiš 27, 108, 122, 125
 Jinnah 77
 Jocs Florals (festival) 78, 118
 Johnson, Samuel 95
 Josip II, njemačko-rimski car 103
 joul (narječje) 174
 judaizam, *vidi pod religija*
 Jugoslavija (*vidi također* ilirski nacionalizam) 38, 146, 148, 149, 179, 181, 182, 196
 Južna Afrika 171, 180
 Afrički nacionalni kongres 78
 Kanada
 Francuski Kanađani 174, 187, 205, 206b
 kvibeški nacionalizam 130, 174-5, 184, 187, 188, 193, 205
 anglofonska 187
 imigranti 168, 174-5
 Kantorowicz, Ernst 57
 Karadžić, Vuk 66
 Kastilija 20, 43b
 Katalonci 48, 78, 117, 118, 131, 152-4, 200, 207
 jezik 58
 katareusa 77
 Kautsky, Karl 4, 41, 44, 47, 49
 Kelch, Christian 55
 Kina 73, 75, 77, 150, 164, 199
 jezici 63, 68, 103
 "Kleinstaateri" 201
 Kohn, Hans 4, 5
 Kolokotronis, Theodoros 27
 kolonijalni nacionalizam 150-2, 161-8, 170-1
 komunizam (*vidi također* boljševizam; Lenjin; marksizam; socijalizam
 i nacionalizam 135-6, 158-9, 160, 161-3, 169
 Kopti 74
 Koreja, Koreanci 73, 150, 172
 korejski rat 185b
 Kornai, Janos 189
 Kozaci 56, 72, 74, 81
 Kristan, Etbin 39b
 kršćanstvo, *vidi pod religija*
 ksenofobija, *vidi etnička pripadnost*
 Kup Mitropa 156
 Kurdi 71
 ladino (jezik) 127
 Landsbergis, Vitautas 180, 201-2
 Lapouge, Vacher de 119
 Latinska Amerika (*vidi također* pojedine države)
 Indijanci 72, 73-4, 151
 jezici 127, 175
 nacionalizam 75, 179
 panlatinoamerikanizam 151
 španjolski govor u 175
 UN Ekonomska komisija za 34
 Latvija, Latvijci 55, 168, 180, 200
 jezik 61
 Lavisse, Ernest 96
 Lenjin, Vladimir Ijič 4, 46, 49, 135, 145, 148, 161, 181, 182, 202, 203
 Le Pen, Jean Marie 186

- Libanon 95, 167
 libanonizacija 201
 liberalizam, i nacionalizam 29-50, 91, 132-3
 Lichtenstein 32
 Liège 128
 Lima 72b
 lingvistički nacionalizam, *vidi* jezik
 List, Friedrich 34, 35, 36, 43
 Litva, Litavci 38, 72, 75, 117, 201-2
 jezik 61
 Lloyd George, David 125, 128
 London 172, 203
 Lueger, Karl 132
 Luxemburg (nacija) 21, 37
 Luxemburg, Rosa 4, 49, 128
 Lužički Slaveni 195
 Lužički Srbi 22
 lužičkosrpski jezik 127
- Madras 137
 Mađari (*vidi također* Mađarska; mađarski jezik) 59, 71, 80
 u Rumunjskoj 152
 u Slovačkoj 201
 Mađarska (*vidi također* Habsburško Carstvo; mađarski jezik) 102, 140
 nacionalizam 80, 106, 108, 141, 148, 156
 mađarski jezik 59, 61, 106, 108
 Majka Božja Gvadalupeška 78
 Majka Božja Monseratska 78
 Makedonija, Makedonci 49, 117, 119, 152
 makedonsko pitanje 181
 Malvini, *vidi* Falklandsko otočje
 Mandela, Nelson 180
 Manzoni, Alessandro 68b
 marksizam (*vidi također* komunizam) i nacionalizam 4, 9, 39, 49, 135-6, 149, 150, 163, 165, 166
- Maroko 151, 152, 160, 164
 "Marseljeza" 158
 Marx, Karl 46, 49, 183
 masovni mediji, i nacionalizam 155, 175b
 Mauricijus 64
 Maurras, Charles 155
 Mazzini, Giuseppe 35, 36, 37, 49, 113, 150, 166, 170, 185, 186
 Mecklenburg-Schwerin 200
 Međunarodni kongres statističara 26, 48, 106, 107
 Međunarodni monetarni fond (MMF) 197
 Meksiko 78
 Merseyside 193, 194
 Metternich, Clemens Wenzel Lothar 124
 Mill, John Stuart 30
 o Irskoj 35
 o nacijama i nacionalizmu 4, 23, 25, 29, 36, 37, 39, 49
 Mogulsko Carstvo 63
 Moldavija 28, 201
 Molinari, Gustave de 33
 monarhija, i nacionalizam 27-8, 56-7, 79, 82, 93, 155
 Mongoli 79
 Montreal 161, 188
 Moravska 45, 64, 104
 Moskva 56, 181, 184
 Mugabe, Robert 180
 Muller, Max 120
 Musil, Robert 94
 muslimani, *vidi* islam *pod* religija
 Muslimanska liga 77
- nacije (*vidi također* nacionalizam)
 definicija 7-11, 19-23
 princip praga 37, 42, 114
 nacionalizam (*vidi također* kolonijalni nacionalizam; nacije; patriotizam; *vidi također pod* komunizam; obrazova-

- nje; etnička pripadnost; jezik; liberalizam; monarhija; religija; socijalizam; rat) 3-15; *do 1870.* 17-50; *1870-1918.* 111-41; *1918-50.* 143-175; *od 1950.* 177-207
- antifašizam 158-62
- gledište vlasti 87-109
- pučki protonacionalizam 51-85
- porijeklo pojma 132
- nacionalna ekonomija, koncept 32-5, 145-6
- Nagorni-Karabah 181, 192
- Nairn, Tom 95
- Napoleon III, francuski car 107
- Napulj 53
- Nehru, Jawaharlal 123, 180
- "Netaji", *vidi* Bose
- New Brunswick 187
- New York 172
- Nica 107
- Nigerija 167
- Nijemci (*vidi također* njemački jezik; Njemačka) izvan Njemačke 54, 55, 83, 108b, 186
- Nikola I, ruski car 93
- Nizozemska (Holandija) 29, 42, 96
- holandski (dutch) jezik 21, 62
- frizijski jezik 130
- nacionalizam 137
- Nizozemska Zapadna Indija 193
- nogomet, i nacionalizam 156
- "nordijska" rasa 119
- Norveška 48, 117
- jezici 61-2, 123-4
- Njemačka (*vidi također* Nijemci; njemački jezik) *do 1918.* 65-6, 90b, 91, 107, 145, 180, 200
- antisemitizam 27, 119, 132
- nacionalizam 22, 34-7, 40, 92, 100, 129; i jezik 27, 41-2, 43, 62, 67-8, 103, 107-8, 114-15
- 1918-1949.* 146, 147, 162
- antisemitizam 147, 196
- nacionalizam 133, 141, 155, 157
- od 1949-1990.* *vidi* Njemačka Demokratska Republika; Savezna Republika Njemačka
- od 1990.* *vidi* Savezna Republika Njemačka (ujedinjena)
- Njemačka Demokratska Republika 183, 195, 205
- njemački jezik
- i njemački nacionalizam 27, 41-2, 43, 62, 67-8, 103, 107-8, 114-15
- govoren u Švicarskoj 58, 64, 68b
- riječi za "nacija" 20-1, 22
- obrazovanje, i nacionalizam 89, 100-1, 102, 104-5, 126, 127
- O'Connell, Daniel 117
- okcitanski pokret (Provansa) 202b
- Oldenburg 200
- Olimpijske igre 78, 155, 156
- Ontario 187
- Orwel, George 156
- Otomansko Carstvo (Tursko Carstvo) 76-7
- nacionalistički pokreti *do oko 1870.* 28, 37, 43, 71
- oko 1870-1918.* 28, 47, 115, 116, 117, 119, 147, 180, 181
- Paine, Thomas 25
- Pakistan (*vidi također* Bangladeš) 77, 149, 167, 195
- Palestina, Palestinci 124, 152, 165
- Palgrave 32

- papinstvo, i talijanski nacionalizam 79
- Papua Nova Gvineja 174
- Paragvaj 75, 175
- Parma, Vojvodstvo 29, 42
- patrie*, značenje 96, 97, 99, 132
- patriotizam (*vidi također* nacionalizam) 53, 81-2, 85, 94, 95-101, 132-3, 158-9
- "perestrojka" (*vidi također* SSSR) 184
- Periklo 83
- Peru 72b, 74b, 175
- Petar Veliki, ruski car 57
- Pichler, Arnold 45
- pidgin (jezik) 174
- pilipino (jezik) 103
- Pilsudski, Jozef 50, 136
- Pio IX, papa 79
- Plaid Cumry 154
- pokret obnove folklor, i nacionalizam 115, 116, 117
- Poljaci (*vidi također* Poljska)
 - u Njemačkoj 65, 148
 - u Habsburškom Carstvu 65, 105, 138, 140
 - u Rusiji 72
 - u SAD 121
- Poljska (*vidi također* Poljaci)
 - 90b, 181
 - nezavisnost (1918) 146, 147
 - nacionalizam 38, 42, 48, 50, 80, 90b, 128, 138, 140, 182, 190
 - i jezik 115
 - i religija 74, 75, 135
 - ustanci (1830. i 1863) 28
 - i socijalizam 136
- popisi pučanstva, pitanje govornog jezika 89-90, 105-9, 174
- Port Bou 58
- Porter, George Richardson 32
- Portugal 35
- Prag 124
- Primo de Rivera, Miguel 153
- propaganda, i nacionalizam 155
- protonacionalizam, pučki 51-85
- Pruska 90b
- puštu (jezik) 71
- Quebec, *vidi pod* Kanada
- Quetelet, Lambert Adolphe Jacques 105
- Rae, John 29, 32, 34
- Rajna 100, 107, 108
- Ranger, Terence 6
- rasa, rasizam, *vidi* etnička pripadnost
- rat i nacionalizam (*vidi također* I. svjetski rat; II. svjetski rat) 92
- rat - I. svjetski, i nacionalizam 97, 98, 101, 137-40, 141, 145, 194
- rat - II. svjetski, i nacionalizam 158, 160-61, 162, 179, 184, 185b, 194, 196, 197, 202, 203
- religija, i nacionalizam 74-80, 134, 135, 163, 165
 - budizam 163
 - islam 74, 75, 76-7, 95, 163, 164
 - judaizam 54, 75, 78
 - kršćanstvo 53, 56-7, 74-6, 78-9
- Renan, Ernest 4, 9, 10, 14, 49, 96
 - o veličini nacija 29, 42
- Renner, Karl 9b, 113, 114, 166b
- retoromanski jezik (*vidi također* ladino; rumanč) 127
- Rim 56, 83
- Rimsko Carstvo 83
- Robbins, Lionel Charles 32
- Romanovi, ruska carska dinastija 95
- Roth, Josef 64
- Rousseau, Jean Jacques 46, 94
- rumanč (jezik) 127, 130

- Rumunjska, Rumunji 70, 146, 152, 180, 195b
 nacionalizam 28, 38, 124, 138
- Rusija (*vidi također* Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika)
 i Finska 95
 nacionalizam 42, 72, 118, 137
 i monarhija 56-7, 79, 82, 93, 179, 181
 i religija 56-7, 75, 78, 79
 revolucija 138-140, 150, 180, 199
od 1991. 199, 201
- Ryan, Frank 162
- saharski nacionalizam 84
- Saint-Simon, Claude Henri de Rouvroy 32
- Sardinija 117
- Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), *vidi također* Azerbajdžan; Estonija; Gruzija; Latvija; Litva; Rusija 77, 145, 147, 161, 179, 182, 183, 184, 189, 196, 199
- Savezna Republika Njemačka (1949-1990) 157, 183, 204
- Savezna Republika Njemačka (ujedinjena 1990) 183, 199, 205
- Savojsko kraljevstvo 107
- Say, J. B. 33
- Schönberg, Gustav 31
- Schönerer, Georg von 132
- Scott, Walter 46b, 99
- Seldnitzki, grof 124
- "semitska" rasa (*vidi također* Židovi) 120
- Senegal 74
- Shakespeare, William 82
- Shamir, Yitzhak 192
- Sharon, Ariel 192
- Sicilija 36, 203
- Sijam (Tajland) 164
- Simmel, George 190
- singaleški, *vidi pod* Sri Lanka
- Singapur 197
- Sirija 74, 151, 152
- Sjedinjene Američke Države (SAD) 159, 179, 186, 187, 192, 198, 199
 engleski jezik 127, 186, 187
 imigranti 60, 121, 127, 168-70, 172, 186
 nacionalizam 23, 25, 26, 34, 84, 96
- Slaveni 46b, 64, 195
- Slovaci 38, 140, 149, 180
 jezik 61, 66b, 201
- Slovenci *vidi također* Jugoslavija) 147, 148, 152, 180
 u Habsburškom Carstvu 39, 64, 65, 104
 jezik 104
 nacionalizam 149
- Smith, A. D. 3, 6
- Smith, Adam 29, 30, 31, 32
- Snellman, Johan Wilhelm 115
- socijalizam (*vidi također* komunizam) i nacionalizam 49, 92, 129, 134-41, 145, 160-3
- Somalija, Somalci 71, 78, 180
- Sparta 83
- sport, i nacionalizam 155, 156-7
- Srbi (*vidi također* Srbija; Jugoslavija) 38, 49, 70, 76, 180
 jezici (*vidi također* srpsko-hrvatski) 61, 66, 127
 nacionalizam i protonacionalizam 82, 138, 139, 149, 201
- Srbija (*vidi također* Srbi) 28, 119
- Sri Lanka
 Singalezi 8-9, 137, 163, 166, 171
 Tamili 8-9, 137, 166, 171, 195
- srpekohrvatski 61, 66
- Staljin, Josif Visarionovič 4, 7, 49, 150, 182
- Stocker, Adolf 132

- Stuart, škotska dinastija 47
 Sudan 64, 167
 supranacionalizam, *vidi* nacionalizam *od* 1950.
 Surinam 193
 svjetski jezik, ideja 44, 174, 175
 Szűcs, Jenő 6
- škole, *vidi* obrazovanje
 Škotska 39, 40, 41, 46-7, 48, 71, 76, 99
 jezik 127
 nacionalizam
 do 1918. 117, 137, 156
 od 1918. 153, 154, 184, 193, 200, 203
 Španjolska (*vidi također* Baski; Galicija, Katalonci; španjolski jezik; Valencija) 184
 nacionalizam, španjolski 19, 20, 43, 78, 90b
 španjolski građanski rat 160, 162
 španjolski jezik 19, 20
 u Latinskoj Americi 175
 Štúr, Ludovit 61
 Švedska, Švedani 48, 115, 117, 124-5
 Švicarska 42, 46, 71, 90b, 92, 184
 jezici 58, 64, 68b, 127, 130, 205
- Tajland, *vidi* Sijam
 Talijani (*vidi također* talijanski jezik; Italija)
 u Habsburškom Carstvu 138, 139, 140
 talijanski jezik 12, 43, 67, 114-5, 125
 Tamil, *vidi pod* Indija; Sri Lanka
 Tatari 72
 Tbilisi 181b
 Temistokle 83
 Thompson, E. P. 97
- Tibetanci 79
 Tilly, C. 6
 Tirol 56, 57, 71, 83, 127, 147
 seljački ustanak protiv Francuza (1809) 57, 71, 82, 83
 Toronto 188b
 Tour de France 156
 Transilvanija 38
 Treći svijet, nacionalizam 150-2, 161-8, 170-1, 185, 194
 Trst 199
 Tuđman, Franjo 180
 Tunis 151
 Turska, Turci (*vidi također* Osmansko Carstvo)
 od 1918. 84, 147, 164, 167, 179b, 180, 181, 191, 199, 201
- Ujedinjeni narodi 193, 199b
 ujedinjeni svijet, ideja 36, 44, 46
 Ujedinjeno Kraljevstvo, *vidi* Britanija; Iraka; Škotaka; Wales
 Ukrajina, Ukrajinci 38, 61, 72, 75, 117, 138, 175, 181, 182, 196
 Ulster 203
- Vancouver 188b
 Velikorusi 72
 velški jezik 40-1, 58, 62, 64, 105, 124, 125, 128, 130, 186, 192
 Vendi (Wends) 64
 Venecija 125
 venecijanski jezik 125
 Versajski mirovni ugovor (1919) 146, 147, 150, 157, 180
 Vidal de la Blache, Paul 99
 Vijetnam 150, 185b
 Viktorija, engleska kraljica 93
 Vilar, Pierre 25
 Vilhelm II, njemački car 129
 Villers-Cotteretaki edikt 114
 Vilnius 201
 vladari, *vidi* monarhija
 Vladivostok 199

- Vlaška 38
 vlaški stočari 70
 Vojvodina 138
- Wales (*vidi također* velški jezik)
 36, 39, 41, 48, 78, 135
 nacionalizam
do 1918. 76, 116, 117, 128,
 137, 156
1918-50. 153, 154
od 1950. 105, 124, 186, 188,
 192, 193, 200
- Wasserpöhlen 65
- Weber, Eugene 206
- Wergeland, Henrick Arnold 61
- William iz Altona 65
- Williams, Gwyn A. 7
- Wilson, Thomas Woodrow -
 princip nacionalnosti 37, 46,
 141, 145, 146-8, 182, 194,
 202, 203
- Windische 65
- Wolf, Eric R. 6
- zakon kritične mase 37, 42, 114
- Zapadna Njemačka, *vidi* Savez-
 na Republika Njemačka
- Zedler, Johann Heinrich 22
- Zeman, Z. A. 140
- Židovi (*vidi također* Izrael) 27,
 77, 78, 108, 122, 125, 136-7,
 192
- antisemitizam 27, 45, 117,
 148, 196
 u Austriji 45, 70, 133
 u Francuskoj 27, 45, 119,
 132
 u Njemačkoj 27, 119, 132-3,
 147
 u Poljskoj 190
- cionizam 74, 83, 117, 122,
 136-7, 191
 i palestinsko-arapski nacio-
 nalizam 152, 165
- jezici, *vidi* hebrejski; jidiš
- nacionalizam (*vidi također*
 cionizam) 54, 71, 74, 83, 117,
 136-7, 207
- religija 54, 74, 77, 78, 191b
 u SAD 168
 u SSSR-u 196

Tisak

KRATIS, Zagreb

Slog

DENONA, Zagreb

Uvez

GRAFOUVEZ, Velika Gorica

Naklada

2100 primjeraka

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 923.1

HOBSEAWM, Eric J.

Nacije i nacionalizam : program, mit, stvarnost /
Eric J. Hobsbawm ; [prijevod Nata Čengić]. – Zagreb :
Novi Liber, 1993. – XIV, 219 str. ; 20 cm. – (Biblioteka
Erasmus ; 4)

Prijevod djela: Nations and nationalism since 1780. –
Bibliografske bilješke uz tekst. – Kazalo.

9300122130

Knjige posvećene razvoju liberalne,
demokratske i poduzetničke kulture

I. kolo

Vesna Pusić: *Vladaoci i upravljači*

Analitičko djelo o mogućim nosiocima
gospodarskog i demokratskog napret-
ka u Hrvatskoj

Peter Drucker: *Nova zbilja*

Vodeći američki teoretičar manage-
menta analizira utjecaj uspješnog upra-
vljanja u poduzećima, u društvu i u po-
litici

**Norberto Bobbio: *Liberalizam i de-
mokracija***

Temeljna studija o međuovisnosti libe-
ralnog društva i demokratske vladavine
nekad i sad

**Eric Hobsbawm: *Nacije i nacionali-
zam***

**Timothy Garton Ash: *Mi građani:
revolucije 1989.***

Svjedok događanja povijesti u Varšavi,
Budimpešti, Pragu i Berlinu u danima
pada komunizma

Knjigom *Nacije i nacionalizam* jedan od najslavnijih živućih historičara, Eric Hobsbawm, otvara znanstvenu raspravu o genezi nacionalnog identiteta i o nacionalizmu. Ta rasprava počinje u novom kontekstu post-komunističke Evrope: u Istočnoj Evropi je, s jedne strane, došlo do novog nacionalnog poleta, dok s druge prijete opasnosti da ideja nacije ispuni ispražnjeno diktatorsko mjesto koje je na tim prostorima nekada zauzimala ideologija.